

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE ASYA HUNLARINDA KÜLTÜREL
HAYAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammed Lütfullah ARSLAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

MUĞLA-2024

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE ASYA HUNLARINDA KÜLTÜREL
HAYAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammed Lütfullah ARSLAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

MUĞLA-2024

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE ASYA HUNLARINDA KÜLTÜREL
HAYAT**

Hazırlayan
Muhammed Lütfullah ARSLAN
2141060008

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Tezli Yüksek Lisans
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 05/07/2024
Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 09/07/2024

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ahmet TOKSOY
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Muzaffer Demir
2024-Muğla

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 12/06/2024 tarih ve 1153/7 sayılı Yönetim Kurulu kararı ile tez jürisi olarak atandığımız, Anabilim/Anasanat Dalı **Tezli Yüksek Lisans Programı** öğrencisi Muhammed Lütfullah ARSLAN'ın "Arkeolojik Verilere Göre Asya Hunlarında Kültürel Hayat" adlı tezi incelemiş ve aday 05/07/2024 tarihinde saat 09:30'da tez savunma sınavına alınmıştır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24. maddesi doğrultusunda yapılan tez savunma sınavı sonucunda tezin **kabul** edilmesine oy birliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Üye

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Arkeolojik Verilere Göre Asya Hunkarında Kültürel Hayat” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09/07/2024

Muhammed Lütfullah ARSLAN

İmzası

Arkeolojik Verilere Göre Asya Hunlarında Kültürel Hayat

ÖZET

Asya Hunları, Türkistan coğrafyasında ortaya çıkmış ilk teşkilatlı Türk devletidir. Hunların devlet yapılanması kendisinden sonra bozkırda kurulan bütün konargöçer halklar için örnek bir yapı oluşturmuştur. Hunların bölgedeki etkisi sadece siyasi olarak kalmamıştır. Türkistan coğrafyasındaki yay geren halkların hepsini kendi bünyesine katan Hunlar, kültürlerini de bu halklara nüfuz ettirmiştir. Öyle ki düşman oldukları yerleşik Çin’e dahi kültürel etkilerde bulunmuştur. Kendi yazılı kaynakları olmadığı için Hunların siyasi yapılanmaları ve kültürleri genellikle Çin kaynaklarından incelenmiştir. Çin kaynakları Hunlar hakkında önemli bilgiler veriyor olsa da kültürel ve iktisadi hayatları hakkında bazı çelişkiler ile karanlık noktalar oluşturmaktadır. Uzun süre Çin kaynakları odaklı yapılan çalışmalarda da bu eksiklik ve çelişkiler tekrar edilmiştir. Böylelikle Hunlar hakkında Çin kaynaklarının tasvir ettiği “saldırgan barbar halk” imajı vurgusu yapılmaya devam edilmiştir. Fakat 20.yüzyılın başlarında başlayan arkeolojik kazılar 21.yüzyılın başlarında hızını artırmış ve Hunların kültürel hazineleri ortaya çıkarılmaya başlanarak çelişkili ve n yargılı bir bakış açısı olan “barbar” imajı değişmeye başlamıştır. Araştırmamızda odak noktası Hunların kültürel ve iktisadi hayatı olmuştur. Bu doğrultuda Çin kaynaklarındaki bilgiler arkeolojik verilerle karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Böylelikle Hunların kültürel hayatları daha iyi anlaşılmaya alışılmıştır.

Anahatar Kelimeler: Asya Hunları, Arkeoloji, Kültür, Antik in.

Cultural Life in Xiongnu According to Archaeological Data

ABSTRACT

The Xiongnu were the first organised Turkish state to emerge in Turkistan. The state structure of the Xiongnu set an exemplary structure for all nomadic peoples established in the steppe after them. The influence of the Xiongnu in the region was not only political. The Xiongnu, who incorporated all the peoples who stretched the bows in Turkistan geography, also penetrated their culture to these peoples. So much so that even the settled China, which they were enemies, had cultural influences. Since they did not have their own written sources, the political structures and cultures of the Huns were generally studied from Chinese historical records. Although Chinese historical records provide important information about the Xiongnu, they create some contradictions and dark spots about their cultural and economic life. These deficiencies and contradictions have been repeated in studies centred on Chinese sources for a long time. Thus, the image of the Xiongnu as ‘belligerent barbarian people’ depicted by Chinese historical records was repeated. However, the archaeological excavations that started in the early 20th century increased their speed in the early 21st century and the cultural treasures of the Xiongnu began to be uncovered, and the ‘barbarian’ image, which is a contradictory and prejudiced point of view, began to change. The focus of our research has been the cultural and economic life of the Xiongnu. In this direction, the information in Chinese historical records was analysed by comparing with archaeological data. Thus, the cultural life of the Huns was tried to be better understood.

Keywords: Xiongnu, Archaeology, Culture, Ancient China

ÖN SÖZ

Asya Hunları, Çin gibi büyük bir medeniyet karşısında kurulan ve etrafında kendisi gibi başka savaşçı konargöçerlerin olduğu bir dönemde, Modu ile birlikte hızlı bir yükselişe geçmiş bölgede hâkim güç olmuşlardır. Yaşadıkları büyük kıtlıklar, Çin tarafından uğradıkları baskılar ve iç karışıklar neticesinde yıkılan Hunlar, M.S.2. yüzyıla kadar hüküm sürmüş olsalar da Hun bakiyeleri tarafından kurulan devletlerle birlikte M.S. 5.yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Asya Hunları hakkında yapılan çalışmalar genellikle siyasi tarih odaklı olmuş; kültür tarihleriyle ilgili yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmada da arkeolojik verilerin kullanımı yetersiz kalmıştır. Ülkemizde değerli hocalar tarafından çalışmalar yapılsa da bu eserlerin bazılarında arkeolojik veriler kullanılmamış bazılarında ise kısıtlı olarak kullanılmıştır. Böylelikle bu eserler de Hunların kültürel tarihi açısından oluşan eksikliği kapatamamıştır. Araştırmamızı bu eksikliğe bir cevap verebilmek amacıyla hazırladık. Araştırma toplamda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Hunların sosyal hayatları ve toplum içindeki statüsel farklardan bahsedilmiştir. Bu bölümde ayrıca Hunlara ait önemli mezar alanları alt başlıklar altında verilmiştir. Bu mezar alanlarındaki arkeolojik buluntuların kültürel ve iktisadi analizleri metin içinde tekrara düşmemek adına ilgili bölümlerde verilmiştir. İkinci bölümde Hunların kültürel hayatları kapsamında dini anlayışlarından, yazı geleneğine dair buluntulardan ve oyun, spor ve müzik gibi faaliyetleri hakkında incelemeler yapılmıştır. Üçüncü bölümde Hunların iktisadi hayatı incelenmiştir. Araştırmamız sırasında arkeolojik veriler ağırlıklı olarak bölümlerle ilgili buluntular metin içinde paylaşılmıştır. Arkeolojik verilerin yanında Çin kaynaklarındaki bilgiler de kullanılarak bu iki veri grubu karşılaştırılmıştır.

Araştırmam sırasında birçok kişi tarafından desteklediğim için hepsine ayrıca teşekkür etmek istiyorum. İlgi alanım olan Asya Hun tarihine karşı farklı bir bakış açısı kazanmamı sağlayan ve desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Gökçe'ye çok teşekkür ediyorum. Lisans yıllarımdan itibaren desteğini hiçbir zaman benden çekmeyen, her zaman bana inanan sevgili eşim Zeynep Çalikuşu Arslan'a teşekkür ediyorum. Eğitim hayatım boyunca beni maddi manevi destekleyen

sevgili kuzenim Nebi Muhsin Sağır'a ve değerli büyüğüm Muzaffer İnanç'a teşekkür ediyorum. Lisans yıllarımdan beri bana akademik olarak çokça yardımcı olan Sevgili Dostum Anıl Yasin Oğuz'a ve tez süreci boyunca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Sevgili Dostum Mustafa Yoludoğru'ya teşekkür ediyorum. Hayatımın çok önemli bir parçası olan lise arkadaşlarıma ve ayrıca Ahmet Tarık Aydın'a tez sürecim boyunca beni destekledikleri için çok teşekkür ediyorum. Çocukluğumdan itibaren bana her zaman tahammül eden ve yanımda olan aile üyelerim; babam Kadir Arslan'a, ablam Kübra ErdanuŐ'a, abim Mehmet Mücahit Arslan'a ve kardeŐlerim Sukeyna ve Vahap Arslan'a teşekkür ediyorum. Son olarak bu tezi yazmam için bana en büyük motivasyon olan rahmetli annem Saliha Arslan'a teşekkür ediyor ve bu çalışmayı ona adıyorum.

Muhammed Lütfullah ARSLAN

2024

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM ASYA HUNLARINDA SOSYAL HAYAT

1.1 ASYA HUNLARINDA SOSYAL YAPI.....	20
1.1.1.Hun Toplumunda Seçkinler.....	20
1.1.1.1.Hun Seçkinlerinin Mezarları.....	22
1.1.1.1.1. Noyon Uul (Noin-Ula) Mezar Alanı.....	26
1.1.1.1.2. Gol Mod-I (GM-I) Mezar Alanı.....	28
1.1.1.1.3. Gol Mod-II (GM-II) Mezar Alanı.....	30
1.1.1.1.4. Takhiltin Hotgor Mezar Alanı.....	33
1.1.1.1.5. Duurlig Nars Mezar Alanı.....	35
1.1.1.1.6. Ilmovaya Pad' Mezar Alanı.....	37
1.1.1.1.7. Tsaram Mezar Alanı.....	40
1.1.2.Hun Toplumunda Sıradan Halk.....	42
1.1.3. Hun Toplumunda Köleler ve Savaş Esirlerinin Konumu.....	45
1.1.4. Hunların Yerleşim Alanlarında Sosyal Yapı.....	47

İKİNCİ BÖLÜM ASYA HUNLARINDA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. ASYA HUNLARINDA DİL VE YAZI.....	59
2.1.1. Hunların Dili.....	59
2.1.2. Hunlarda Yazı.....	61
2.1.2.1. Hunlarda Yazı Geleneği.....	63
2.2. ASYA HUNLARINDA OYUN, SPOR VE MÜZİK.....	73
2.2.1. Hunlarda Spor ve Oyun.....	73

2.2.2. Hunlarda Müzik.....	77
2.3. ASYA HUNLARINDA DİNİ HAYAT.....	83
2.3.1. Asya Hunlarında Dini Mekânlar.....	85
2.3.2. Asya Hunlarında Dini Ritüeller(Ayinler).....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASYA HUNLARINDA İKTİSADİ HAYAT

3.1. KONARGÖÇERLİK VE HAYVANCILIK.....	99
3.1.1. At.....	102
3.1.2. Sığır.....	106
3.1.3. Küçükbaş Hayvanlar.....	107
3.1.4. Diğer Hayvanlar.....	109
3.2. AVCILIK.....	110
3.2.1. Av Hayvanları ve Vahşi Hayvanlar.....	113
3.3. TİCARET.....	113
3.3.1. Çin Ürünleri.....	116
3.3.1.1. Bronz Aynalar.....	116
3.3.1.2. Takılar ve Süs Eşyaları.....	119
3.3.1.3. Savaş ve Yük Arabaları.....	120
3.3.1.4. Paralar.....	120
3.3.1.5. İpek Ürünler.....	121
3.3.2. Batı Bölgeleri.....	123
3.3.2.1. Batı Menşeli Buluntular.....	124
3.4. TARIM.....	129
3.4.1. Tarım Ürünlerinin Tüketimi.....	129
3.4.2. Tarım Faaliyetleri.....	130
3.5. ZANAAT.....	133
3.5.1. Metalürji.....	134
3.5.2. At Koşum Takımları.....	136
3.5.3. Silahlar.....	139
3.5.3.1. Yay ve Ok Uçları.....	139
3.5.3.2. Kılıç Mızrak ve Bıçaklar.....	141

3.5.4. Kemer Tokaları.....	144
3.5.5. Süs Eşyaları.....	145
3.5.6. Ahşap İşçiliği.....	147
3.5.7. Seramik İşçiliği.....	148
3.5.8. Dokumacılık.....	150
SONUÇ.....	153
KAYNAKÇA.....	157
EKLER.....	174

GİRİŞ

Asya Hunları, tarihi kaynaklar ve arkeolojik verilere göre Çin'in kuzeyinde Ordos bölgesinde ortaya çıkmış daha sonra bütün Türkistan coğrafyasına yayılmışlardır.¹ Yayıldıkları bu geniş coğrafyanın olumlu olumsuz bütün koşulları onların sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynamıştır. Göç hareketleri, beslenme alışkanlıkları, dini ritüellerine kadar yaşadıkları coğrafyanın şartlarından etkilenmişlerdir. Hunların yaşamını sürdürdüğü Türkistan bölgesi dört ana coğrafi kuşağa sahiptir. Bu kuşaklar; tundra kuşağı, orman kuşağı, bozkır kuşağı ve çöl kuşağıdır.² Tundra kuşağı, Asya'nın en kuzeyindeki bölgeleri içermektedir. Burada genelde kısa boylu çalılar yetişmekte olup sert iklime sahip bir kutup bölgesidir. Orman kuşağı, batıda İskandinavya'dan doğuda Ohotsk Denizi'ne kadar etkili bir kuşaktır. Bu kuşağın en belirgin bitki örtüsü Tayga ormanlarıdır. Bu kuşak içinde kışlar uzun ve sert sürüp yazın ise kısa ve serindir. Tayga örtüsünün büyük bir kısmında toprak buz tutar. Yazın yüzeydeki buz katmanı çözünürken dipteki kısım çözülmez. Hunların göç hareketlerinin ve muhtemelen sıklıkla içinde yaşadığı iklim kuşağı, bozkır kuşağıdır. Bozkır kuşağının en göze çarpan özelliği bitki örtüsüdür. Bu kuşak içinde toprağın ve bölgelerin kendilerine has özelliklerine göre farklı cinslerde otlar yetişmektedir. Toprak çernozyum olduğu için çoğu bölgesi tarıma elverişli değildir. Çöl kuşağı, Hazar Denizi havalisinden başlayarak Gobi ve Ordos Çölü'nün doğusuna kadar gider. Bu kuşağın önemli özellikleri, tabanının taşlık olması ve Orta Asya'nın tarıma en verimli arazilerinin bu bölgelerde bulunmasıdır.³ Buradaki verimli bölgeler özellikle Tarım Havzası ve Maverahünnehir gibi bölgelerdir. Hunlar besin kaynaklarının önemli bir bölümünü batısında bulunan bu bölgedeki krallıklardan elde etmiştir.

Türkistan bozkırları nispeten kurak topraklar olsalar da batıdan gelen siklonlar ve güneyden gelen muson rüzgârları çerçevesinde oluşan nem sayesinde hayvancılık için geniş otlaklara sahiptir. Bu coğrafyada bazı dönemlerde bu siklon ve muson

¹ Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu Tarihi*, Konya: Kömen Yayınları, 2012, s.11.

² Denis Sinor, "İç Asya Kavramı", *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.14-15.

³ Baykuzu, *a.g.e.*, s.14-17.

rüzgârları yön değiştirerek nem azalmasından dolayı bölgede kuraklığa sebep olmaktadır. Nitekim kayıtlara göre M.S. II. Ve III. yüzyıl dolaylarında gerçekleşen kuraklık, Hunların çöküşüne hız kazandırmıştır.⁴ Bozkırdaki bir başka zorluk da ekseriyetle kış aylarında saatte 180 km hızı bulan rüzgârlardır. Bu rüzgârlar, yollar ve ekili tarlaları kumlarla kaplar ve bitki örtüsünün kuruyup ölmesine sebep olur.⁵ Hunlar bu tip zorluklara karşı adapte olup yıkıldıkları döneme kadar bozkır devleti kimliklerini yaşatmışlardır.

Türkistan bozkırlarında ortaya çıkmış ilk teşkilatlı Türk devleti Asya Hunlarıdır. Hunlar bu açıdan bozkırda sonraki Türk devletleri hatta diğer bozkır milletlerine de öncü olmuşlardır. Onların kurduğu kurumlar, yaşam şekilleri ve diğer birçok hayati hareketlerinin benzerlerini sonraki Türk devletlerinde de görmekteyiz. Hunların kendilerine ait yazılı bir kaynak grubu henüz bulunmadığı için onlar hakkında ilk bilgileri Çin kaynaklarından elde etmekteyiz. Çinlilerin kaynaklarında başka bir kavim ya da devletten bahsetme sıklıkları o kavim ya da devletin onları ne kadar tehdit ettiği ile ilgilidir. Kaynaklarda Hunlar tasvir edilirken daha erken dönemlerde Shanrong 山戎, Xianyun 獫狁, ve Xunyu 獯鬻 olarak bahsedilmiştir.⁶ Daha sonra kaynaklarda Hunların da bir grup olarak içinde bulunduğunu düşündüğümüz Di 狄⁷lerin Çin'e akınlarından bahsedilse de ilk olarak Xiongnu 匈奴 /Hun adından bahsedildiği tarih Çin'de "Savaşan Devletler" dönemi(M.Ö. 481- M.Ö. 221)'ne denk gelen M.Ö. 318'dir. Buradaki bahse göre Hunlar, giderek güçlenen Qin beyliğine karşı Han, Zhao, Wei, Yan ve Qi beylikleri ile müttefik olup saldırmışlardır.⁸ Bu bahis bize Hunların, Qin beyliğinin yükselişi sonrasında diğer beyliklerin onları müttefiki olarak görece kadar güçlü ciddi bir konumda olduğunu göstermektedir. Fakat bu son bahisten sonra sadece Modu Chanyü 冒頓單于'nün tahtı babası Touman Chanyü 頭曼單于'den devraldığı döneme kadar herhangi bir bilgiden

⁴ Lev Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.114.

⁵ Mustafa Gökçe, "Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.11.

⁶ Hyun Jin Kim, *Hunlar*, Ankara: Gumbel Yayınevi, 2020, s.22.

⁷ Çin kaynakları da Di 狄 Çin'in kuzeyinde yaşayan "barbarlar" için kullanılan bir terim olup bir dönem Türk oldukları ve aslında Hunların kastedildikleri söylenmiş olsa da bugün bu konu hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Di'ler hakkında detaylı bilgi için: Kırilen, Gürhan, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

⁸ Buradaki bahiste ilginç olan durum; bahsin Shi Ji'de Hunlar için ayrılan bölüm yerine Qin Hanedanının anlatıldığı bölümde verilmesidir.

bahsedilmemektedir. Bu durum bize Hunların muhtemelen bozkırdaki diğer düşmanları ile mücadele halinde olup henüz Çin'i tam tehdit edecek seviyede olmadığını göstermektedir.

Hunlar, Çin kaynaklarının bahsettiği üzere ilk ataları olduğu söylenen Shun Wei/Chun Wei döneminden⁹ Touman Chanyü devrine kadar “kimi zaman büyümüşler, kimi zaman küçülmüşler; dağınık ve parçalanmış [bir] şekilde yaşamışlardır.”¹⁰ Çin kaynaklarında bahsi geçen ilk Hun Chanyusu olan Touman döneminde devletin bir gerileme ya da duraklama döneminde olduğunu görüyoruz. Muhtemelen aynı diğer Çin beylikleri gibi Touman da kaos ortamında Merkezi Ülke¹¹'ye yani Çin'e saldırıda bulunmuş ama başarılı olamamıştır. Han Shu'da “Xiongnu Chanyu'sü Touman, Qin'e karşı başarı sağlayamayınca kuzeye çekilmişti”¹² şeklinde bu durumdan bahseder. Bu anlatıdan 10 yıl kadar sonra Çin'in efsanevi lideri ve kuzeyli kavimlere karşı Çin Seddi'nin yaptırmış olan Qin Shi Huang M.Ö. 209 yılında öldü. Onun ölümü sonrasında Qin diplomatı olan Zhao Gao ve Li Si, Huang'ın ölümünü gizleyerek kendi istedikleri bir lideri başa geçirmeye çalıştılar ve kendilerine sorun olan Qin Shi Huang'ın en önemli komutanı ve Hunları o dönemde en çok zorlayan kişi olan Meng Tian'i idam ettirdiler.¹³ Qin içerisinde bu kargaşa ortamı yaşanırken Hunlar içerisinde de bir hareketlenme vardı. Hunların lideri Touman, büyük oğlu Modu'yu tahttan uzaklaştırmak ve küçük oğlunu tahta geçirmek istiyordu ve bu amacı çerçevesinde Modu'yu düşmanı Yüezhilere 月氏 rehin olarak verdi. Touman bununla da yetinmeyerek Yüezhileri kışkırtmak için onların üzerine sefer düzenledi.¹⁴ Touman'ın hedeflediği gibi Yüezhiler, Modu'yu öldürmek istedi ama

⁹ Çin kaynaklarına göre Hunlar, antik dönem Çin hanedanlarından olan Xia hanedanı(2070-1600?)'na mensup olan bu kişinin soyundan gelmişlerdir.

¹⁰ Ban Gu, *Han Hanedanlığı Tarihi[Hun Monografisi]*, (kısaltma: HS) Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.7.

¹¹ Çinliler, Çin kaynaklarında kendilerinden bahsederken Zhongguo (中国) yani “Merkezi Ülke” olarak isimlendirirler. Çin günümüzde de bu ismi kullanmaktadır.

¹² Ban Gu, *HS*, s.5.

¹³ Hung Hing Ming, *The Road to the Throne How Liu Bang Founded China's Han Dynasty*, New York: Algora Publishing, 2011, s.14-16.

¹⁴ Kaynaklardan yola çıkarak burada Touman'ın bu seferi sadece Modu'nun öldürülmesi için yaptığı gibi bir algı bulunmaktadır. Fakat Touman'ın Yüezhi seferini sadece bu bakış açısıyla düşünerek Touman'ın siyasi zekâsının hakkı verilmemiş olacaktır. Touman'ın hedeflerinden birisi Modu'nun öldürülmesi olsa da sadece tek hedefi bu değildir. Yüezhiler, Touman'ın Modu'ya karşı hisleri ne boyutta olduğunu bilmedikleri için onun rehin gönderilmesi sonrasında Hunların onlara karşı mutlak bir tabiiyet içerisinde buldukları düşünmüş ve rehavete kapılmış olmalıydı çünkü hiçbir lider devletin bekası için veliahtının öldürülmesi istemez. Tam tersi olarak Touman Modu'nun de ortadan

Modu onların cins bir atını çalarak Yüezhilerden kaçmayı başararak ülkesine döndü. Modu'nun bu cesaretinden etkilenen Touman, onun emrine 10.000 asker verdi. Modu emrine verilen askerlerini kendisine sonsuz bir sadakatle yetiştirdi. Askerlerinin sadakatinden tam olarak emin olan Modu bir gün babası ile ava çıktı ve bu av sırasında babasına bir ok attı, askerleri de onu izledi ve Touman'ı oracıkta öldürdüler. Bunun akabinde babasının eşini, üvey kardeşini ve ona katılmayan Hun ileri gelenlerinin hepsini öldürdü. Mutlak gücü elde eden Modu, M.Ö. 209 yılında kendisini Chanyu ilan etti.¹⁵

Modu'nun Chanyu olduğu dönemde etrafında Qin dışında güçlü olarak bir dönem rehin olduğu Yüezhiler¹⁶ ve Donghular 东胡¹⁷ da bulunmaktaydı. Modu'nun ilk seferi Hun ülkesini sürekli rahatsız eden Donghular üzerine oldu. Bu süreç Donghuların ilk olarak Hunlardan Touman'ın "Qianlima"¹⁸ olarak bilinen atını istemesiyle başladı. Hun ileri gelenleri bu karara karşı çıksa da Modu bu istek yüzünden savaş çıkmasını doğru bulmadı ve atı verdi. Daha sonra Donghu hükümdarı Modu'dan eşini istedi ve yine meclisin karşı çıkmasına karşı Modu bu isteği de geri çevirmedi. En sonunda Donghular, Hunlardan iki devlet arasında boş bırakılmış, iki devletin de gözetleme kulelerinin(ou-t'ou) bulunduğu bölgeyi istediler. Modu, Hun ileri gelenlerine fikirlerini danıştı. Genel kanı bu toprakların verimsiz ve önemsiz olduğu için verilmesi idi ama Modu "toprak bir devletin temelidir. Nasıl olur da

kalkmasını istiyordu. Böylelikle Touman hem Yüezhileri gafil avlamış olacak hem de Modu'den de kurtulmuş olacaktı.

¹⁵ Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.65.

¹⁶ Yüezhiler 月氏 (Wade Giles: Yüeh-chih, Jou-chih) aynı Hunlar gibi atlı-savaşçı bir kavimdi. Onlar hakkında ilk bilgiler Hunlar hakkında da ilk kaynak olan Shi Ji de geçmektedir. Menşeleri hakkında "Türk, Tohar ve Jung" olduklarına dair iddialar olsa da bu tartışma henüz açıklığa kavuşmamıştır. Hunlarla yaptıkları savaşlar sonrasında bölgeden kovulmuş ve "Bactria" bölgesine göç ederek orada "Kuşan"ları oluşturdukları düşünülüyor. (Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, s.19-88.)

¹⁷ Donghular 东胡 (Wade Giles: Tung-hu) bir Proto-Moğol kavmi olarak kabul edilen Donghular Hunların doğusunda günümüzde Mançurya bölgesinde yaşamaktaydılar. Hunlarla giriştikleri uzun mücadeleler sonucunda dağılmışlar ve 200 sene kadar sonra tarihe Wuhuan ve Xianbei olarak çıkmışlardır. Öyle ki Hunlara olan nefretleri hiçbir zaman kaybetmeyen Xianbeiler, Hunlara karşı son darbeyi vurdular. (Kürşat Yıldırım, "Erken Dönem Türk-Moğol İlişkileri", *Türk Moğol Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, s.14-15. Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.45.)

¹⁸ Qianlima 千里馬 (Wade Giles: Ch'ien Li Ma) "Bin Li(-415 km) Koşan At" anlamına gelen bu deyim Çin ve genel olarak Uzak Doğu mitolojisinde "güçlü, dayanıklı" atlar için kullanılırdı.

verilebilir?” diyerek bu fikri savunanların başlarını vurdurtarak Donghular üzerine yürüdü. Modu yaptığı ani ve büyük saldırı ile Donghuları kesin bir yenilgiye uğratarak toprakları ve mallarını ele geçirdi. Modu, Donghuları mağlup ettikten sonra batıya Yüezhilerin üzerine saldırıya geçti ve onları da kesin bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra güneye inerek oradaki Loufan ve Baiyang beylerinin de üzerine yürüdü ve onların da topraklarını Hun ülkesine kazandırdı.¹⁹ Modu böylelikle Hunların önceden sahip olduğu bölgeleri yeniden ele geçirmiş oldu. Çin’de o dönemde Liu Bang²⁰ ve Xiang Yü arasında taht mücadelesi olduğu için bir kargaşa ortamı vardı ve Modu, bu kargaşa ortamını en iyi şekilde değerlendirerek ülkesinin sınırlarını hızlı bir şekilde genişletti. Modu aldığı bu galibiyetlerden sonra yönünü kuzeydeki Hunyü, Çüşü, Dingling, Gıkun ve Şinli boylarına çevirerek onları da Hun hâkimiyeti altına aldı. Bu son başarılarıyla da Hun seçkinleri ve devlet adamlarının tam desteğini almış ve Modu’yu bilge bir kişi olarak kabul etmişlerdi.²¹

Modu etrafındaki bozkır kavimlerini kendisine tabii kıldıktan sonra yönünü babası Touman döneminde Çin’e karşı kaybettikleri topraklara çevirdi. O dönemde Çin’deki taht kavgası sona ermiş ve Liu Bang, rakibi Xiang Yü’yü mağlup ederek Çin’de Han sülalesi dönemini başlatmıştı (M.Ö. 202). Modu önderliğinde Hunlar güneye inerek önce Mai şehrini kuşattılar. Mai şehrinin idarecisi Xin, Hunlara teslim oldu. Modu Xin’i mağlup ettikten sonra daha da güneye indi ve Gouzhu(Kou-chu) dağına aşarak Daiyüan(T’ai-yüan)’e saldırıp Qinyang(Chin-yang) önlerine kadar geldi. Bu duruma çok öfkelenen Gaozu bizzat ordularına komuta ederek kaçan Hunların peşine düştü.²² Modu, Gaozu’yu Baideng 白登 şehrinde saklanan askerleri ile pusuya düşürdü ve etrafını kuşattı. Tarihe Baideng Savaşı (M.Ö. 200) olarak geçen bu savaşta Modu, yeni kurulan Han sülalesi yönetimi altındaki Çin’e karşı görkemli bir zafer kazanmıştı. Bu savaş sonrasında Heqin和親 anlaşması ve diğer şartlar uzun yıllar boyunca aralarında savaşlar yaşansa da Hun-Han ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Modu’nun yönetiminde Hunların, bölgede ağır bir hâkimiyeti bulunuyordu. Tarihler

¹⁹ Ban Gu, *HS*, s.6-7.

²⁰ Kaynaklarda Xiang Yü ile girdiği taht mücadelesini kazanarak başa geçtikten sonra Han Gaozu unvanını alıp bu isimle anılacaktır. Araştırma içinde Liu Bang ismi ve Han Gaozu unvanı kronolojik olarak verilmektedir.

²¹Ban Gu, *HS.*, s.9.

²² Ban Gu, *HS.*, s.9-10,; Otkan, a.g.e., s.68-69.

M.Ö. 176 yılını gösterdiğinde Modu “Batı Bölgeleri”ne son bir darbe vurarak 26 millete boyun eğdirmiş ve Han devletine gönderdiği bir mektupta kendisinin de söylediği gibi: “yay geren halkların hepsini bir aile içinde toplamıştı.”²³ Modu bu savaştan kısa bir süre sonra M.Ö. 174 yılında öldü ve yerine oğlu Laoshang Chanyu 稽鬻單于 geçti. Laoshang devrinde de Hunlar güçlü dış politikalarını devam ettirdiler. Laoshang zamanında Hun-Han ilişkileri çok gerilmiş ama onun ölümünden kısa bir süre önce iki devlet arasındaki anlaşmalar yenilenmişti. Laoshang en görkemli galibiyetini M.Ö. 162 yılında devletin batı sınırında bulunan Yüezhilere karşı aldı. Yüezhileri ağır bir şekilde mağlup eden Laoshang, Yüezhi kralının kafatasından şarap kadehi yaptı.²⁴ Batı bölgeleri tarihi kaynaklar ve yapılan arkeolojik kazılar çerçevesinde anlaşıldığı üzere Hunlar için çok değerli bir bölgeydi. Laoshang’ın bu hamlesi ile Hunlar için çok değerli olan bu bölge üzerindeki Hun hâkimiyeti iyiden iyiye sağlanmıştı. Laoshang Chanyu M.Ö. 160 tarihinde ölünce yerine Junchen Chanyu 軍臣 geçti. Junchen Chanyu zamanında, imparator Xiaojing ölene kadar barış dönemi devam ederken Han sülalesinin en önemli imparatoru olacak olan imparator Wudi’nin²⁵ başa geçmesiyle bu barış dönemi sona ermişti. Junchen-Wudi döneminde yapılan savaşlar sonucunda Ordos bölgesi Hunlar elinden çıkmıştır. Ordos bölgesinin kaybedilmesinden kısa bir süre sonra Junchen Chanyu öldü. Junchen’in ölümünün ardından Hun tarihinde ilk kez bir taht mücadelesi oldu ve kardeşi Junchen’in oğlunu mağlup eden Yizhixie 伊稚斜 tahta geçip M.Ö. 126 yılında kendisini Chanyu ilan etti. Yizhixie başa geçtikten sonra sınırdaki Çin şehirlerine yağma faaliyetlerine başlamıştı. Han imparatoru Wudi, yapılan bu yağma faaliyetleri karşısında devletin büyük zararlar görmesine artık hazmedememiş ve Hunlara büyük bir darbe vurmaya karar vermişti. Wudi tarafından görevlendirilen Wei Qing Hunların Sağ Bilge Beyi’ne büyük bir saldırıda bulundu ve çok sayıda rehin ve hayvan ele geçirdiler. Bu saldırının ardından Hunlar, Çin’e akınlarına devam ettiler. Bunun üzerine komutan Wei Qing’in yeğeni olan Huo Qubing yönetiminde Hunlara saldırılar tekrar başladı ve 2 yıl süren savaşlar sonucunda Hunlar ülkenin batı kanadını kaybettiler. Bu topraklar komutan Meng Tian

²³ Ban Gu, *HS*, s.14.

²⁴ Kim, a.g.e., s.25.

²⁵ İmparator Wudi M.Ö. 141 yılından M.Ö. 87 yılına kadar olan süre boyunca tahtta kalmış ve Han sülalesinin etki alanını büyütüştür. Kaynaklarda “Savaşçı, Cesur, Cengâver” olarak geçen Wudi, Hunlar karşısındaki düşük konumlarını tekrar yükselmesini sağlamıştır.

zamanında Hunlardan alınmış fakat Modu ve Laoshang zamanında geri kazanılmıştı. Hunlar savaşları kaybetmeye başladıkça boyundurukları altındaki Wusunlar, Dinglingler ve Tarım Havzası'ndaki krallıklar birer birer isyan etmeye başlamışlardı. Hunlar, Çinlilerle yaptıkları her savaşta biraz daha güç kaybediyorlardı. Yizhixie dönemiyle birlikte Hun seçkinleri içinde de ihtilaf artmıştı. Yizhixie'nin M.Ö. 114 yılındaki ölümünün ardından başa oğlu Wuwei Chanyü 烏維 geçti. Wuwei çoğunlukla politik hamlelerle Çin'i Hun ülkesinden uzak tutmaya çalışmıştır. Onun döneminde Çinlilerle ufak çaplı savaşlar yaşanmış ve Yizhixie dönemindeki sürekli savaşlardan sonra yorgun olan Hun ordusu dinlendirilmiştir. Wuwei'nin M.Ö. 105 yılında ölümünün ardından başa "Çocuk Chanyu" olarak da bilinen Wushilu/Er Chanyu 兒單于 geçti.²⁶ Küçük bir yaşta başa geçtiği için bu şekilde anılan Wushilu babasının aksine sert ve savaşçı bir yapıya sahipti.²⁷ Wushilu ile birlikte Hunlar, Çin'e karşı daha sert ve saldırgan bir politika yürütmeye başlamış ve Çin'e karşı yeniden hücum pozisyonuna geçmişlerdi. Hunlar Çin'e karşı aktif saldırılar düzenlerken Wushilu aniden hastalanarak M.Ö. 102 yılında öldü. Wushilu'nun ani ölümü sonrasında kendi oğlu çok küçük olduğu için başa kardeşi Sağ Bilge Beyi Xulihu 响犁湖 geçti.²⁸ M.Ö. 101 yılında Çin'e akınlara devam eden Xulihu aniden hastalanarak öldü ve yerine kardeşi Qiedihou 且鞮侯 geçti. Çocuk Chanyu ile yeniden Çinlilere karşı üstün pozisyona geçen Hunların başarılı akınları Qiedihou döneminde de devam etti ama kötü bir tesadüf olarak onun da saltanatı çok sürmedi ve henüz idare döneminin 5.yılında M.Ö. 96 yılında öldü ve yerine Hulugu/Huluku Chanyu 狐鹿姑 geçti. Hulugu dönemine gelindiğinde şiddetli çarpışmalar devam ediyor ve Hunlar savaşları genel olarak kazansa da Çin ordusunun tacizleri Hunları rahat bırakmıyordu. Hun-Çin mücadelesi sürerken önce M.Ö. 87 yılında tam 54 yıl boyunca tahtta kalan Wudi öldü. Kısa bir süre sonra M.Ö. 85 yılında Hulugu Chanyu öldü ve Çin'de başa Zhao Hunlarda da Huyendi 壺衍鞮 başa geçti. Wudi'nin Hunlara karşı önceki imparatorların savunma ve barışa yönelik olan politikasının aksine saldırgan bir tutum sergilemesi artık bu yeni dönemde meyvelerini vermeye başlayacaktı. Hun ordusu yıllar süren

²⁶ Baykuzu, a.g.e., s.91.

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.75-77.

²⁸ Ban Gu, *HS.*, s.34.

savaşlar sonucunda yorgundu ve aynı zamanda savaşlar yüzünden Hun aristokrasi içinde de çatırdamalar hat safhaya ulaşmıştı ve her Chanyu değişiminde mücadele yaşanıyordu. Bu durumlar Hunların boyunduruğu altında bulunan devletler için de bağımsızlıkları adına fırsat olmuştu. Başta Wusunlar olmak üzere diğer vasal devletler de isyanlara başlamıştı. Huyendi Chanyu kargaşa, ölüm ve toprak kaybı ile geçen 17 yıllık taht süresinin ardından M.Ö. 68 yılında öldü ve yerine kardeşi Xulüquanqu 虚閭 權渠 geçti. Bu dönemde Çin, Batı Bölgeleri'ndeki hâkimiyetini artırdı.

Hunlar savaşları kaybettikçe halk içinde ve Hun seçkinleri arasında huzursuzluk artmaya başlamıştı. Hunlar birkaç defa Çin'e karşı şiddetli cevap verme eğilimindeyken Çinliler hep Hunların içinden çıkan ajanlar sayesinde bu saldırılardan kurtuldu. Xulüquanqu Chanyu M.Ö. 60 yılında hastalanarak öldüğünde daha önce Huyendi Chanyu'nun hatunu olan Zhuanqu 颯渠²⁹ bu durumu diğer Hun liderlerinden saklayarak o sırada Sağ Bilge Beyi olan Tuqitang 屠耆堂'ı çağırdı ve gizlice onu tahta çıkardı. Tuqitang başa geçtikten sonra Woyanqudi 握衍胸鞮 olarak anılmaya başlandı. Woyanqudi, Wuwei Chanyu'nun neslinden gelmekteydi.³⁰ Woyanqudi ile birlikte Hun aristokrasisi içinde çok büyük sorunlar yaşanmaya başlandı. Woyanqudi önceki Chanyu'nun neslinden olan herkesi merkezden uzaklaştırmış ve bu ailenin üyeleri ile kendisine karşı olan seçkin ailelerin bazı üyelerini öldürtmüştü. Hun boylarının önemli bir kısmı Woyanqudi'nin zalim, sert ve tahtı gasp etmiş olmasından dolayı önceki Chanyunun oğlunu destekliyorlardı. Bu isyanı bastırmak isteyen Woyanqudi emri altındaki boyları isyancı grubun üstüne yönlendirdiyse de bu diğer boylar da bu duruma isyan ettiler. Hunların içindeki bu kargaşayı fırsat bilen Wuhuanlar Hunların doğu bölgesindeki Guxi beyine saldırmış ve çok sayıda rehine ele geçirmişlerdi. Chanyu nu duruma çok kızınca korkan Guxi beyi sol kanat beyleri ile istişare edip M.Ö. 58 yılında Huhanye 呼韓邪'yi Chanyu ilan ettiler. Huhanye önderliğinde Xiongnu boyları Woyanqudi'ye saldırdılar. Woyanqudi'nin askerlerini çoğu kaçtı ve zor durumda kalan Chanyu o sırada Sağ Bilge Beyi olan kardeşinden yardım istedi.

²⁹ Bu Yanzhi/Yen-Chih daha önce Xulüquanqu Chanyu zamanında merkezden uzaklaştırılmıştı. Zhuanqu de bu hamlesiyle bir nevi onun soyuna karşı intikam alıyordu ve böylelikle tekrar etkin konuma gelecekti.

³⁰Ban Gu, *HS*, s.50.

Kardeşi ona cevap olarak “İnsanları sevmedin, kardeşlerini ve ileri gelenleri öldürdün. Neredeysen orada öl. Bana gelip adım kirletme” dedi. Bunun üzerine Woyanqudi büyük bir öfkeye kapılarak intihar etti.³¹

Zhuanqu'nun Hun geleneklerini çiğnemesi Woyanqudi'nin sertliğiyle birleşince Hun idaresindeki disiplin iyice zayıflamıştı. Her ne kadar Huhanye yeni Chanyu seçilse de başka boylardan beyler de Chanyuluklerini ilan ettiler ve Hunlar da aynı dönemde beş Chanyu ortaya çıktı. 2 yıl kadar süren savaşlar sonucunda Huhanye Chanyu olarak başa geçti. M.Ö. 54 yılına gelindiğinde Huhanye mutlak iktidarı sağlamaya çalışırken veliaht tayin ettiği kardeşi Luandi Hutuwusi, kendisini Zhizhi/Chih-Chih 鄯支 Chanyu olarak ilan edip oğlunu rehin olarak Çin'e gönderdi ve daha sonra abisi Huhanye'ye saldırdı.³² Bu mücadele sonrasında yenilen Huhanye doğuya doğru çekildi. Huhanye aldığı mağlubiyetten sonra Hun beyleri ile bir görüşme yaptı. Bu görüşme sonrasında Hunların kaderini değiştiren bir karar alarak Çin'e bağlanmışlardı. Diğer taraftan Huhanye'den ayrılan boylar yavaş Zhizhi'nin hükmü altına giriyorlardı. Bu durum karşısında Çin, Zhizhi'nin giderek güçlenmesinden endişelenerek Huhanye'ye asker desteği vererek Zhizhi'ye saldırı planı yapmaya başlamıştı. Ayrıca Zhizhi Çin'e rehin olarak göndermiş olduğu oğlunu ona geri getiren Çin elçilerini öldürmüştü. Bu olaylardan sonra kendisine yapılacak güçlü bir saldırıdan endişelenerek batıya doğru göç etti.³³ Zhizhi sert ve hırslı yönetimi ile bu bölgedeki krallıkları vergiye bağladı gündün güne gücü artmaya devam ediyordu. Zhizhi bu bölgedeki krallıklarla yaptığı savaşlar sonrasında oldukça büyük bir ganimet elde etmişti ve bu büyük ganimeti muhafaza edecek bir yer inşa etmek niyetindeydi. Nihayetinde Talas Vadisi'nde bir kale yapılmasına karar kıldı. 2 yıllık bir çalışma sonucunda Roma tarzında, etrafı toprak tabyalarla ve kazık çitlerle bir kale yaptırdı.³⁴ Zhizhi Çin'e çok uzak olduğu için o taraftan gelecek bir saldırıya karşı hazırlıksızdı. Nihayetinde M.Ö. 36 yılına geldiğimizde Çin kalabalık bir ordu ile batı bölgelerine kadar geldi. Buradaki krallıklar Zhizhi'nin dış politikadaki sert davranışları yüzünden ona düşman olduğu için Zhizhi'ye Çin ordusunun geleceğini haber vermeyip aksine Çin ordusuna asker ve bilgi bakımından yardım ettiler. Çin ordusu Zhizhi'nin kalesinin

³¹ Ban Gu, *HS*, s.50-53..

³² Ban Gu, *HS*, s.54.; Baykuzu, a.g.e., s.120.

³³ Ban Gu, *HS*, s.60.; Ögel, a.g.e., s.154-155.

³⁴ Lev Gumilev, a.g.e., s.186.

önüne gelerek kaleyi kuşattılar ve tahta çitleri ateşe verdiler. Kale savunması konusunda tecrübesiz olan Hun askerleri acımasızca öldürüldüler. Savaşın sonunda aralarında Zhizhi Chanyu'nun de olduğu binlerce Hun öldürülmüş ve binlercesi de esir alınmıştı.³⁵ Böylelikle Çin ileride kendilerine karşı çok büyük bir tehdit olacağını düşündükleri Batı Hun tehdidini ortadan kaldırmıştı. Zhizhi'nin devleti hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yer almasa da faaliyetlerinden onun hırslı, sert ama tedbirsiz bir lider olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki tasvirlerle göre Zhizhi'nin yaptırdığı kalenin Roma tarzından olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda Çin ordusu ile yaptıkları savaşta Roma ordusuna özgü olan “balık pulu” savunma şekli de kaydedilmiştir.³⁶ Roma ve Partlar arasında M.Ö. 53 yılında yapılan “Carrhae Savaşı”nda Partlar, Roma'ya ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu savaş sonucunda Partlar 10.000 Roma askerini esir etmişlerdir. Partlar bu esirleri günümüzde Merv bölgesine yerleştirmişti. Dubs'a göre buradaki Romalı askerlerin Zhizhi'nin ordusunda paralı asker olarak bulunmuştur ve bu bağlamda Zhizhi'nin ordusundaki Roma etkisini bu şekilde açıklanmaktadır.³⁷ Helmut Uhlig ise Roma ve Partlar arasında yapılan savaşta bunu Partların öğrenip kendileri de uygulamıştır ve Hun ordusunun içindeki askerler Partlardır.³⁸ Zhizhi batıya göç ettikten sonra Çinliler Zhizhi hakkında pek bilgi sahibi olmadığı için Batı Hunları hakkında bilgiler maalesef kısıtlıdır. Öyle ki Zhizhi ile yapılan savaş Han Shu'nun 94.bölümdeki Hun Monogrofisi kısmında değil savaş sırasında Çin ordusunun başında yer alan Chen Tang'ın biyografisinde geçmektedir. Bu doğrultuda Zhizhi'nin ordusundaki Roma etkisi hakkında ancak geniş bir çerçeveden bakarak dolaylı tarihi analizler yapılabilmektedir.

³⁵ Gülnar Kara, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2021, s.241-255.

³⁶ Bu kısım Han Shu'daki 94.bölüm olan “Hun Monogrofisi” kısmında değil yine Han Shu'daki “Chen Tang” biyografisinde anlatılmaktadır. Anlatı şöyledir: “100'den fazla piyade balık pulu düzeni yaparak alıştırmalar yapıyorlardı.”;Kara, *a.g.e.*, s.251-252. Duyvendak bu anlatının aynı zamanda bir resim/illüstrasyonla da desteklendiği görüşündedir; J.J.L. Duyvendak, “An Illustrated Battele-Account in the History of the Former Han Dynasty”, İngiltere, T'oung Pao, cilt 34, sayı 4, 1939, s.261.

³⁷ Homer. H. Dubs, “An Ancient Military Contact Between Romans and Chinese”, *The American Journal of Philology*, Cilt 62, sayı 3, 1941, s.325-356.; Wolfram Eberhard, “Hsiung-nu'ların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri”, *Belleten*, Cilt 8, sayı 29, 1944, s.143-145.

³⁸ Helmut Uhlig, *İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, İstanbul: Okyanus Yayınları 2000, s.122.

Zhizhi'nin öldürülmesi ile birlikte Çin ve Huhanye amaçlarına ulaşmış oldular. Huhanye yönetiminde Doğu Hunları Çin yönetimi altında yaşamaya devam etmekteydi. İki devlet arasında Hunların Çin'e bağlanması ile birlikte sorunlar oldukça azalmıştı. Huhanye, Çin sarayını sık sık ziyaret ediyor ve kendisine her ziyaretinde çok sayıda hediye veriliyordu. Zhizhi'nin öldürülmesinden kısa bir süre sonra Huhanye Chanyu de M.Ö. 32 yılında öldü. Huhanye'nin ölümünden sonra gelen Chanyuler de Çin'e çocuklarını rehin verme âdetini devam ettirip Çin'e tabi olmayı sürdürdüler. Hunlar ve Çinliler arasındaki ilişkiler aynı düzeyde devam etmekteyken Çin sarayında büyük bir değişim yaşanmış buna bağlı olarak Hun-Çin ilişkileri değişmeye başlamıştı. Han Hanedanı içerisinde önemli bir devlet adamı olan Wang Mang, önce tahta küçük prensleri tahta geçirerek onların arkasından imparatorluğa yön verirken en sonunda M.S. 9 yılında Han Hanedanı'nı devirdiğini ve yerine Xin Hanedanı'nı kurduğunu duyurdu.³⁹ Hunlar Çin'e bağlı olsalar da Çin tarafından yüksek bir baskıya ve aşağılamaya maruz kalmıyorlardı. Wang Mang ise daha gelenekçi birisi olmasından dolayı bu duruma karşı çıkararak başa gelir gelmez yaptığı ilk işlerden birisi Hunlar üzerindeki baskıyı artırmak oldu.⁴⁰ Hunlar artan baskı karşısında artık Wang-Mang'a isyan ederek yağma akınlarına başlamışlardı. Bu durum karşısında çok öfkelenen Wang Mang Hunlara karşı büyük bir ordu görevlendirdi.⁴¹ Wang Mang'ın amacı Hunların üzerine yürüyüp akabinde Dingling topraklarına girerek Hunları 15 parçaya bölüp parçalamaktı. Wang Mang'ın danışmanları bu saldırının başarılı olamayacağını söylese de Wang Mang danışmanlarını dinlemedi ve hazırlıklara başladı. Harekete geçen Çin ordusu karşısında Hunlar da yağma akınlarıyla karşılık verdiler. Böylelikle bir süre sınır pazarlarının bulunduğu bölgede mücadeleler devam etti.⁴² Bu mücadeleler devam ederken M.S. 13 yılında 21 yıldır tahta bulunan Wuzhuliu Chanyu öldü. Wang Mang'ın arası sadece Hunlar ile değil aynı zamanda kendi halkıyla da açılmıştı. Böylelikle ülke içinde Wang Mang'a karşı isyan hareketleri başladı. Ülkede süren isyanlar sonucunda M.S. 23 yılında Wang

³⁹ John Keay, *Çin Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011, s.160.

⁴⁰ Richard R. Crespigny, "Hun Konfederasyonun Yıkılması ve Bölünmesi", *Türkler*, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002, s.1154.

⁴¹ Han Shu'da görevlendirilen asker sayısı 300.000 olarak geçmektedir. Fakat bu sayı o dönem için bütün şartların zorlanması anlamına gelmekte olup abartılı bir anlatım olduğu anlaşılmaktadır.

⁴² Ban Gu, *HS*, s.85.

Mang katıldığı bir tören sırasında isyancılar tarafından öldürüldü ve M.S. 25 yılında Liu Xiu⁴³ başa geçti.⁴⁴

Çin’de Wang Mang devrilmiş ama tam olarak devlet istikrarı yakalanamamıştı. Hunlar Çin’in bu iç karışıklığından faydalanarak yeniden bir yükseliş dönemine geçtilerse de 23 sene sonra “Kuzey” ve “Güney” olarak tekrar bir bölünme yaşadılar. Kuzey Hunları’nın başında Punu 蒲奴, Güney Hunları’nın başında ise Sutuhu/Bi 蘇屠胡/比 Chanyu bulunuyordu. Kuzey ve Güney arasında yaşanan savaşlar sonucunda Güney Hunları’nın lideri Bi, Kuzey’e karşı görkemli bir galibiyet aldı ve akabinde Çin’e tabi oldu. Kuzey Hunları da kendileri için daha avantajlı olduğunu düşünerek Çin ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştılar. Bu durum karşısında memnun olmayan Güney Hunları isyan etti ve sınır bölgelerinde yağma akınları yaptılar. Bir yandan da Kuzey Hunları giderek güçleniyor ve onlar da sınır bölgelerinde yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Saldırılarında artması sonucunda ünlü Han bürokratı Keng Ping’in de etkisiyle Çin, Hunlarla savaşma yolunu seçti.⁴⁵ M.S. 73 yılında içinde Wuhuan, Xianbei ve Güney Hunları’nın da bulunduğu büyük bir ordu toplayan Çin, Kuzey Hunları’nın üzerine sefere çıktı.⁴⁶ Bu sefer sonrasında Çin, Kuzey Hunları’na ağır bir darbe vurmuş oldu. Savaş sonrasında da Çin’in destek vermesiyle birlikte Wuhuan ve Xianbei birlikleri Kuzey Hunlarına baskıya devam ettiler.⁴⁷ Kuzey Hunları’nın giderek zayıflamasını fırsat bilen Güney Hunları, Kuzey Hunları’nı kendilerine bağlamak için M.S. 88 yılında Çin ile ortak bir taarruza başladılar. Yaşanan kanlı savaşın ardından Kuzey Hunları ağır bir şekilde mağlup oldular. Bu mağlubiyetten sonra Kuzey Hunları’nın Chanyusu, kendi kardeşini Çin’e rehin olarak gönderdi fakat Çin, Chanyunun bizzat teslim olmasını istediği için kardeşini kabul etmedi. Chanyu daha sonra kendisi teslim olmayı kabul etse de iyiden iyiye güçlenen Güney Hunları, Kuzey Hunları’na karşı ani bir baskın düzenledi. Bu baskın sonrasında Chanyu askerleri

⁴³ Tahta geçtikten sonra Guangwu adını aldı.

⁴⁴ Kürşat Yıldırım, *Çin Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi 2022, s.85.

⁴⁵ Modu Chanyu devrinde yürürlüğe Heqin anlaşması ile birlikte Çinliler Hunları savaş yoluyla değil genel olarak hediye ve haraç ile uzak tutmaya çalışmışlardı. Bu yol onlar için savaş maliyetinden daha uyguna denk geliyordu. Aynı politikayı Roma ve Avrupa Hunları arasında yaşanan mücadelede de görmekteyiz.

⁴⁶ Rafe de Crespigny, *Fire over Luoyang: A History of the Later Han Dynasty 23-220 AD*, Leiden-Boston: Brill Publishing 2016, s.95.

⁴⁷ Baykuzu, a.g.e., s.152.

sayesinde yaralı olarak batıya kaçmayı başardı. Kaçan Chanyunun kardeşi kendisini yeni Chanyu ilan etti. Bu sırada Çin bürokrasisinin içinde kendisini destekleyen bir komutan bulunuyordu. Bu komutan idam edilince o da tedbir amaçlı kuzeye çekildi. Bunu bir isyan olarak algılayan Çin, Chanyu'nun üzerine sefere gitti ve Chanyu ile bütün askerlerini öldürdüler. Kuzey Hunları karşılaştıkları saldırılar sonucunda oldukça zayıfladılar ve nitekim Xianbei, Wuhuan baskısı ilr son olarak da M.S. 137 yılında Dunhuang Pei Cen'in saldırısı sonrasında dağıldılar⁴⁸. Kuzey Hunları'nın dağılmasıyla birlikte onların bir dönem hüküm sürdükleri bölgelere Xianbeiler yerleşmeye başladı. M.S. 150 yılında Kuzey Hunları bir kez daha eski topraklarında devlet kurmaya çalışsalar da bu hareketleri Xianbeiler tarafından durduruldu. Bu tarihten sonra Kuzey Hunları tarih sahnesinden tamamen çekilmiş oldular ve kaynaklarda isimleri görünmez oldu.⁴⁹

Xianbeiler, Kuzey Hunları'na yaptıkları baskının ardından emellerini gerçekleştirmiş ve onların yıkılmasını sağlayarak topraklarına yerleşmişti. Aynı baskıyı Güney Hunları'na da yapan Xianbeiler ara ara Güney Hunları ile ittifak yaparak beraber Çin'e de saldırmışlardı. Aynı dönemde Çin'de merkezi otorite sarsılmaya başlamıştı. Bu otorite boşluğunda sınır komutanları önemli güç elde etmeye başladılar. Han hükümetinin savaşlar için halktan ek vergiler toplaması ve tarım kıtlığı sonrasında halk hoşnutsuzluğunu yavaş yavaş dile getirmeye başladı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken bu durumu Han hükümetine karşı kullanmak isteyen Taoist bir tarikat rahibi olan Zhang Jue önderliğinde 184 yılında tarihe "Sarı Sarıklılar İsyanı" olarak geçen isyan hareketi başladı. Bu büyük isyan hareketi 201 yılında General Cao Cao/Ts'ao Ts'ao 曹操 tarafından bastırıldı. Cao Cao bu isyanı bastırırken Hunlardan büyük yardımlar gördü.⁵⁰ Hunlar o dönemde devlet olarak zor zamanlar geçiriyordu; Xianbei baskısı, Çin tehdidi, kıtlık gibi sorunlar onların tekrar eski günlerine dönmesini engelleyen sebeplerin başında geliyordu. Cao Cao hem Hunları isyan boyunca olan destekleri ödüllendirmek hem de bir yandan uzun bir sürede onları Çin medeniyeti içinde asimile etmek için 19 Hun boyunu Çin içlerinde farklı farklı

⁴⁸ Baykuzu, a.g.e., s.158.

⁴⁹ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul: Ötüken Yayınevi 2014, s.78.

⁵⁰ Rafe de Crespigny, *Imperial Warlord: A Biography of Cao Cao*, Leiden-Boston: Brill Publishing 2010, s.161-170.

bölgelere yerleştirdi.⁵¹ Bu 19 boy 5 grup halinde bölünerek yerleştirildiler. Her grup için hayvanlarını otlatacakları mera alanı verildi. Aynı zamanda her bir boyun beyine eşlik etmesi ve onu gözetlemesi için Çinli bir görevlinin atanmasına karar verildi.⁵² Cao Cao'nun bu planı ile hedefleri; hem onlara yardım eden Hunları yıllık ipek, tahıl ve para vererek elinin altında tutmak hem de onları bölüp Çin içlerine yerleştirerek asimile etmektir. Fakat bununla birlikte Hunlar her ne kadar kalıtsal lider konusunda istikrarsız olup bölünme eğilimi yaşasalar da bir yandan da Han hanedanının başlangıcından beri kesintisiz var olan ve yenilgi sonrasında hızlıca toparlanabilen bir yapıya sahipti.⁵³ Cao Cao'nun kendi iktidarı ve Çin'in geleceği için yaptığı bu uygulama Hunların asimile olmasını sağlamayıp aksine ileride Çin içinde farklı farklı Hun devletlerinin çıkmasına sebep oldu.

Çin'de Han hanedanı, iç isyanlar, ekonomik problemler ve Hunların ülke içerisinde çoğalması gibi sebeplerden dolayı zayıflamaya başlamıştı. 200 yılına geldiğimizde Doğu Han Hanedanı'nda güçlü üç general bulunmaktaydı ve son imparator Xian bu generallerin arasında kalarak etkisiz kalmıştı. Cao Cao'nun ikinci oğlu olan Cao Pi, 220 yılında İmparator Xian'a tahtı kendisine bırakması için zorlamış ve imparatorluğunu ilan etmişti. Yeni kurulan devletin adını Wei魏 olarak ilan etti. Aynı yıllarda kendisini Han Hanedanı'nın varisi ilan eden Liu Bei tarafından Shu/Shu Han蜀漢 Devleti ve Çin'in kuzeydoğusunda güçlü bir general olan Sun Quan tarafından Wu吳 Devleti kuruldu. Böylelikle Çin'de "Üç Krallık" devri başlamış oldu.⁵⁴ Çin'deki bu kargaşa ortamı Hunlara yeniden yükselişe geçmeleri için bir fırsat oluşturdu. 297 yılına geldiğinde Liu Yüan劉淵⁵⁵ kendisini yıkılan Han hanedanının varisi ilan etti. Daha sonra 304 yılında ise kendisini Chanyu ilan etti.⁵⁶ Liu Yüan

⁵¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2019, s.112.

⁵² Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaçlar: Bozkırdan Çin Tahtına*, İstanbul: Kronik Kitap 2021, s.27.

⁵³ Thomas Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*, Oxford: Wiley-Blackwell; Edition Unstated 1992, s.96-98.

⁵⁴ Tilla Deniz Baykuzu, *IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri*, İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi 2003, s.20.

⁵⁵ Kaynaklarda bazen ismi nezaket/unvan adı olarak Yunhai 元海 şeklinde de geçmektedir.

⁵⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Toprağında İlk Hiungn-nu Hanedanının Hükümdarları: Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri*, Ankara: Uzluk Basımevi 1942, s.9-13.

önderliğinde kurulan bu devlete Han⁵⁷ veya İlk Zhao漢趙 Devleti denildi. Güçlü bir karakter olarak ortaya çıkan Liu Yüan kısa süre sonra 310 yılında öldü ve yerine Çin’de büyük fetihlere imza atan oğlu Liu Cong/ Ts’ung geçti. Cong kısa sürede büyük başarılarla imza atarak Çin’in iki başkentini de ele geçirdi ve imparatorları esir aldı. Cong’un ölümünün ardından çocukları bu gücün istikrarını sağlayamadılar. 319 yılında Zhao devleti içinde asker olan Shi Le 石勒 isyan ederek Sonraki Zhao後趙 Devleti’ni kurdu. 329 yılında ise Shi Le, İlk Zhao devleti ile gerçekleştirdiği savaşı kazanarak düşmanın topraklarını kendi devletinin bünyesine kattı. Shi Le’dan sonra oğlu kısa bir süre tahtta kalmış daha sonra başa Shi Hu geçmiştir. Kültürel ve siyasi açıdan aydın bir hükümdar olan Shi Hu öldükten sonra 351 yılında başa geçen Çin asıllı yeni Chanyu, hükümdar ailesine karşı bir suikast düzenledi ve ülkede büyük bir Hun katliamı yapıldı.⁵⁸ Sonraki dönemde yine bir Hun bakiyesi olarak 407 yılında Helian Bobo赫連波波 tarafından Xia夏Devleti kuruldu. Taht kavgaları ve Kuzey Wei’in baskısı sonucunda bu Hun devleti çok fazla ayakta kalamadı ve 431 yılında Kuzey Wei tarafından yıkıldı.⁵⁹ Çin topraklarında teşekkül eden son Hun devleti ise 397 yılında Çin’in batı kısmında Juqu Mengxun沮渠蒙遜 tarafından kurulan Kuzey Liang北涼Devleti’dir. Kuzey Liang Devleti de aynı şekilde o dönem büyük bir güç haline gelen Kuzey Wei/Tabgaçlar tarafından 439 yılında yıkılmıştır.⁶⁰ Hunlar M.Ö. 209-M.S. 216 yılları arasında yaşadığı hâkimiyet dönemi sonrasında Cao Cao’nun onları Çin içlerine yerleştirmesi sonrasında kurdukları devletler ile birlikte V. yüzyıla kadar tarih sahnesinde var olmuşlardır.

Hunlar hakkında Çin kaynaklarında geçen bilgiler genellikle siyasi gelişmeler olup kültürel bilgiler nispeten daha azdır. Bunun sebebi de Çinlilerin tarih yazımında düşmanları/komşuları ile ilgili genellikle işlerine yarayacakları bilgileri kaydetmeleridir. Bu durumda bizler Hunların savaşıllıkları ve Çin ile ilişkileri hakkında önemli bilgilere ulaşabiliyorken buna karşın sosyal ve kültürel hayatları hakkında kısıtlı bilgilere sahip olmaktayız. Aynı zamanda aktardıkları sosyal ve

⁵⁷ Liu Yüan soyunu Modu Chanyu döneminde Çin ile yapılan evliliklere dayandırarak kendisini Han varisi olarak ilan ederek devletin adını da Han olarak duyurmuştu. Devletin ismi daha sonradan 318 yılında Zhao olarak değiştirildi.

⁵⁸ Baykuzu, a.g.e., s.189.

⁵⁹ Balcı, a.g.e., s.39.

⁶⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “Kuzey Liang Hun Devleti”, *Türkler*, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002, s.1171.

kültürel bilgileri taraflı bir göz ile yazdıkları için bu bilgiler yer yer hatalı olabilmektedir. Uzun süredir yapılan araştırmalar Çin kaynaklarını odak olarak alıp arkeolojik veriler sınırlı kullanıldığı için yapılan araştırmalarda Hunların kültür ve medeniyet seviyesi hakkında büyük bir eksikliğe sebep olmuştur.

Bu çalışma, Türk tarihinin ilk teşkilatlı devleti olan Asya Hunlarının sosyal ve kültürel hayatını Çin kaynaklarının yanında arkeolojik verileri de odak alarak araştırmayı amaçlamaktadır. Yapılan bu çalışma ile Hunların kültür tarihine yeni bir bakış açısı katmak hedeflenmektedir.

Bu doğrultuda araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

1. Asya Hunlarının kültürünü anlayabilmemiz için sadece Çin kaynakları yeterli midir?
2. Asya Hunları hakkında Çin kaynakları ve arkeolojik verilerden elde edilen bulguların çeliştiği yerler var mıdır?
3. Asya Hunları bozkırda varlığını sürdürebilmek için Çin'e ne kadar ihtiyaç duymuştur?
4. Asya Hunlarının ekonomik faaliyetleri nelerdir?
5. Asya Hunlarının sosyal ve kültürel yaşamının maddi kültürüne etkileri nelerdir?
6. Asya Hun yerleşim yerlerinin amaçları nelerdir?

Hunlar savaşçılıklarının yanında idari, kültürel ve sosyal manada gelişmiş bir devlettir. Onların oluşturduğu ordu sistemi, kurumlar ve kültür hazineleri Türk idare ve kültürüne önemli etkiler yapmıştır. Asya bozkırlarındaki faaliyetleri ile sadece devamındaki Türk devletlerine değil Çin'e ve diğer bozkır devletlerine de önemli kültürel miras bırakmıştır. Hunların kültürel olarak iyi bir şekilde anlaşılması demek Türk ve bozkır kültürünü de anlamak demektir.

Ülkemizde Cumhuriyet'in erken döneminde yapılan çalışmalar genellikle Fransız araştırmacıların eserleri odak alınarak yapılmıştır. İlk olarak 1923 yılında Hüseyin Cahit Yalçın çevirisi ile ülkemizde yayımlanan Joseph De Guignes'in "Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarihi-i Umumisi" eseri ile başlayan Hun araştırmalarını ünlü Sinolog Wolfram Eberhard'ın çalışmaları takip

etmiştir. Daha sonra Bahaeddin Ögel, 1981 yılında “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi” adlı iki cilt halinde yayınladığı eseri ile Hun araştırmalarının öncüsü olmuştur. Sonraki yıllarda Türk Tarih Kurumu tarafından başlatılan bir proje kapsamında değerli hocalar Sema Orsoy, Ayşe Onat ve Konuralp Ercilasun tarafından Hunlarla alakalı Çince kaynakların çevirisi yapılmıştır. Bu çevirilerden sonra ülkemizin değerli hocalarından Tilla Deniz Baykuzu, Konuralp Ercilasun, Ahmet Taşağıl ve Saadettin Yağmur Gömeç tarafından Hunlar hakkında müstakil eserler yayınlanmıştır. Bu eserler siyasi tarih açısından oldukça değerli bilgiler içerseler de maalesef arkeolojik materyallerin aktarılması ve bunun üzerinden Hun kültürünün anlatımı açısından eksik kalmışlardır. Bu eserlere ek olarak Eyüp Sarıtaş’ın “Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat” adlı doktora tezinde Hunlar hakkında değerli arkeolojik veriler yer almaktadır. Fakat bu eser de katalog açısından kısıtlı ve genel olarak “İslamiyet Öncesi Türkler” konusu altında çalışılıp sadece Çin’deki kazılar temel alındığı için eksiklikler mevcuttur. Ayrıca bahsettiğimiz bu önemli eserlerde özellikle son yıllarda, sosyal bilimler ve fen bilimlerinin ortak çalışmaları sonucu ortaya çıkarılan disiplinler arası çalışmalar yer almamaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz tüm bu eksiklikler çerçevesinde araştırma konusunun arkeolojik veriler üzerinden incelenmesi araştırmayı önemli kılmaktadır. Araştırma süresince elde edilen bulguların Asya Hunlarının kültürel mirasının anlaşılması, çevresindeki bozkır halkları ve yerleşik bir medeniyet olan Çin’in karşısında nasıl ayakta kaldığı açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca araştırma boyunca elde edilen bulgular bağlamında Kök Türk, Uygur gibi sonraki dönem Türk devletlerinin de kültür tarihini incelemek açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmada Çin kaynaklarının Hunlardan ilk bahsettiği M.Ö. IV. yy.’dan son bahsettiği M.S. V. yy.’a kadar olan dönem içerisindeki sosyal, kültürel, iktisadi hayatları, Çin kaynaklarındaki bilgiler ve arkeolojik veriler karşılaştırarak incelendi. Çalışmada günümüzde Rusya, Moğolistan ve Çin sınırlarında yer alan kazı alanlarındaki raporlar ve buluntular incelenip analiz edildi. Çıkan sonuçlar, onların buldukları coğrafya ve dönemin siyasi ortamı gibi etkenler çerçevesinde analiz edilerek araştırmaya işlendi. Çalışmada Çin kaynaklarından aldığımız isim ve

terimlerin yanına Çince karakterleri de verilmiştir. Bu ek, okuyucunun Çince literatürde araştırma yaparken kolaylık sağlanması amacıyla yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ASYA HUNLARINDA SOSYAL HAYAT

Shi Ji ve Han Shu’da Hunlar hakkında “... otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi”⁶¹ sözleri ve kurganlarda bulunan bol miktarda hayvan kemikleri Hunların konargöçer yaşam tarzına sahip olduğunu göstermektedir. Konargöçer yaşam tarzı Hunların hayatlarının merkezinde bulunsa da özellikle Moğolistan ve Transbaykalya bölgesinde bulunan kazı alanlarında elde edilen kanıtlar neticesinde Hunların çeşitli sosyal, ekonomik ve günlük yaşam alanlarına sahip olduklarını görmekteyiz.⁶² Bu bağlamda onların hayat tarzlarını “yarı pastoral göçebe”⁶³ olarak da tanımlayabiliriz.

Hunların sosyal hayatı, idare sistemi, ceza hukuku, maden işçiliği, mimarileri vb. özellikleri onların sıradan bir “barbar” konargöçer toplum olmadığını aksine kendi tarzlarında medeni bir yapılanmaya sahip olduklarını göstermektedir. Coğrafyanın sert koşulları ve siyasi tehditler sonucunda konargöçer yaşamı tercih etmişlerdir. Bu hayat tarzı onlara siyasi işlerinde bürokrasiyi hızlı işletmeleri ve sosyal hayat bakımından ise zorlukları olsa da geniş alanlara yayılmaları imkânını sağlıyordu. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Hunların bu hayat tarzından memnun oldukları ülkede sosyal olarak genel bir huzur ortamının bulunduğunu anlamaktayız. Öyle ki Han Shu’da geçen bir bilgiye göre Hunların refah içerisinde olduğu bir dönemde bazı Çinlilerin yaşadıkları baskılardan ötürü Hunların arasında yaşamak için onların yanına kaçmıştır.⁶⁴ Yine aynı kaynaklarda Hun tarafından Çin tarafına yaşam şartları için böyle bir göç hareketi gözükmemektedir.⁶⁵ Hunların konargöçer hayatları doğrultusundaki ekonomik hareketleri, basit geçimlik ekonomisi değil sistemli ve çeşitli bir yapıya sahiptir. Bu ekonomik faaliyetler neticesinde yarı ve tam yerleşik

⁶¹ Ban Gu, *HS*, s.1.

⁶² Hite, E.E., (2023), *Into the Pastoral Fold: Assembling a Xiongnu Social World At Elst Ar*(Yayınlanmamış doktora tezi). Chicago Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Chicago, s.27.

⁶³ Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2015, s.98-99.

⁶⁴ Ban Gu, *HS*, s.11.; Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s.107.

⁶⁵ Hunlar tarafında Çin’e bazı göçler yaşanmış fakat bunlar sosyal değil siyasi sebeplerdir. Örnek olarak Hunların Huo Qubing tarafından ağır bir mağlubiyete uğramasından sonra iki bey Chanyu tarafından idam ettirilmekten korktuğu için kendilerine tabi olan tebarları ile birlikte Çin içlerine göç edip Han Hanedanı’na sığınmışlardır.

şehir ya da yerleşim alanları kurup bu yerlerde de sosyal yaşamlarını devam ettirmişlerdir.

1.1. ASYA HUNLARINDA SOSYAL YAPI

Erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan her devletin kendi kültür dairesi etkisinde oluşan bir sosyal yapısı bulunmaktadır. Hunların da kendi hayat tarzları doğrultusunda oluşturdukları sosyal yapıları vardır. Bu sosyal yapı beraberinde bir sosyal hiyerarşi de oluşturmaktadır. Bu hiyerarşinin katmanları; soy, din, ekonomik ve özgürlük temelli olabilmektedir. Hunlar arasındaki sosyal hiyerarşi; soy, ekonomi ve özgürlük temelli oluşmaktadır. Çin kaynaklarına göre Hun toplumun en üstünde yer alan seçkinlerin arasında dahi bir hiyerarşi bulunmaktadır. Toplum ve yönetici kısım arasındaki bu hiyerarşik düzenin izlerine mezar alanlarında da rastlanılmaktadır. Mezarlarda keşfedilen buluntuların yanı sıra mezar alanının düzeni ve mezar yapısı da bu düzenin seviyeleri hakkında önemli emareler barındırmaktadır. Bu bağlamda mezar alanları Hunların kültürel hareketleri hakkında bizlere değerli bilgiler verirken aynı zamanda Hun toplum yapısını çözümlememize de yardımcı olmaktadır.

1.1.1.Hun Toplumunda Seçkinler

Chanyu, Hun boylarının en önemlisi olan Luandi soyundan seçiliyordu. Luandi soyundan gelen Chanyu ve himayesi sadece dört boy arasında evlilik yapmaktaydı. Bu boylar kaynaklarda Hunların seçkin boylarıdır.⁶⁶ Bu boylardan ilk olarak; Huyen(Hu-yen), Lan(Lan) , Xübu(Hsü-pu),⁶⁷ olarak üç tanesinden bahsedilmiş daha sonra bunlara Chiulin (Ch'iu-Lin) boyu da eklenmiştir.⁶⁸ Devletin en üst kademesinde yer alan Chanyu'nun altında toplamda 24 yönetici bulunmaktadır. Bu yöneticilerden en üst rütbede yer alanlar, Chanyu'nun yakın aile üyelerinin yer aldığı Sol ve Sağ Bilge Beyleri'dir. Bu yöneticilerden konumu yüksek olanlar 10 bin kadar askere sahip iken daha az öneme sahip olanlar yaklaşık bin askere sahiplerdi.⁶⁹ Bu yöneticiler sorumlu

⁶⁶ Baykuzu, a.g.e., s.181.

⁶⁷ Otkan, a.g.e., s.67.

⁶⁸ Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, İstanbul, 1978, s.210.

⁶⁹ Otkan, a.g.e., s.67.

oldukları bölgede kendi askerlerine rütbe ve toprak verebilirdi.⁷⁰ Ayrıca Chanyu'nun yanındaki bu askeri seçkin grubu ödüllendirmesi beklenirdi.⁷¹

Modu'nun başa geçmesiyle ile başlayan Chanyunun sarsılmaz otoritesi ve bu seçkin beylerin mutlak desteği doğrultusunda Hunlar altın çağlarını yaşamışlardır. Hunlar, sonraki dönemlerde Chanyuların otoritesi sarsılmaya başlayınca yine bu seçkin beylerin bu sefer isyan etmeleri sonucunda bölünmeye ve gücünü kaybetmeye başlamıştır.

Hem Çin kaynaklarından hem de arkeolojik verilerden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda Hun seçkinlerinin giyim ve kuşamlarına dikkat ettiğini görmekteyiz. Hun seçkinleri, devlet belli bir refaha ulaştıktan sonra lüks ticari ürünlere ilgi duymuşlar hatta seçkinlerin yanında Chanyu dahi bu ürünlere ilgi göstermiştir. Bu bağlamda yazılı olarak en iyi örneklerden birisi Han Shu'da geçen Modu'nun halefi olan Lao Shang Chanyu ve Çinli veziri Zhonghang Yue中行説'in arasında geçen diyalogda görülmektedir. Bu diyalogda Zhonghang Yue, Lao Shang Chanyu'yu lüks Çin ürünlerine ve besinlerine fazla ilgili olması ile ilgili uyarmaktadır:

“Xiongnu'ların nüfusu Han(devletin) (bir) ili kadar bile olamaz. Ancak (sizin) güçlü olmanızın sebebi yiyecek ve giyeceklerinizin farklılığıdır. (Bu yüzden) Han'a bağımlı değilsiniz. Bugün için Chanyu, alışkanlıklarını değiştirip Han mallarına hayranlık duymaktadır. (Bu durumda) Han (devleti), mallarının onda ikisini bile (harcamadan) Xiongnu halkının tamamını kendisine bağımlı kılabilir. (Eğer) Han ipeklerini giyerek at sırtında otların, dikenlerin arasında dolaşırsanız elbise ve pantolonlarınızın hepsi yırtılacaktır ve böylelikle (bunların) keçe ve kürk kadar dayanıklı ve iyi olmadıklarını göstermiş olacaksınız (Aynı şekilde) Han'dan aldığımız yiyeceklerin hepsini atarak bunların süt ve kıymız kadar uygun ve lezzetli olmadığını gösterebilirsiniz.”⁷²

Bu kayıt ile birlikte Hunların Çin'den vergi olarak yüklü miktarda aldıkları ipek ve kurganlardan çıkan değerli eşyalar Hun seçkinlerinin lüks yaşamına dikkat

⁷⁰ Sergey.G. Klyashorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2018, s.47.

⁷¹ C. Beckwith, bu durumu “komitecilik” adı altında bir kurum olarak incelemektedir. Beckwith, en erken örneklerini İskitlere kadar dayandırdığı bu kurumun genel bir Orta Asya kültürü olduğunu savunmaktadır. Christopher Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık 2011, s. 11-21.

⁷² Ban Gu, *HS*, s.16

çekmektedir. Hunlarda sosyal gruplaşmanın en üst mevkiinde bulunan seçkin grubun erken devirlerden beri, Modu zamanından önce Çin’de “Savaşan Devletler” döneminde dahi olduğu tespit edilmiştir.⁷³ Savaşan Devletler dönemine tarihlendirilen, İç Moğolistan bölgesinde bulunan Alujaiden/Alujain(Алужжайдэн) kurganında altın ve bronzdan yapılmış birçok mücevher bulunmuştur. Yine bu kurganda seçkin liderler için yapılmış 4 kg’dan ağır 218 adet nesne bulunmuştur.⁷⁴ Bu bağlamda Hunların güçlü bir devlet yapısına büründüğü Modu döneminde değil daha önceden de bir hiyerarşiye sahip olduğunu göstermek adına iyi bir örnektir. Arkeolojik veriler izlendiği zaman bu sosyal gruplaşmanın sonraki dönemlerde giderek arttığı ve çeşitlendiği gözlemlenmektedir.

1.1.1.1.Hun Seçkinlerinin Mezarları

Kazı yapılan mezarlarda bulunan kişi ve ya kişilerin statüleri, mezar alanında bulunan malzemelerden yola çıkılarak saptanmaktadır.⁷⁵ Mezarda bulunan kişinin statüsünü belirlemek için altın, gümüş, bronz ve demir gibi metalürjik maddeler ile mücevherler, değerli taşlar ve el işçiliği ile yapılan nesnelere bakılır. Bu değerli eşyaların mezarlara konulması ile ilgili Shi Ji ve Han Shu’da: “Ölü gömülerken iç ve dış tabutlar kullanılmakta, içlerine altın, gümüş ve giysiler konmaktaydı” şeklinde bir bilgi geçmektedir.⁷⁶ Bir mezarın seçkin bir kişiye mi ait olduğu yoksa sıradan bir vatandaşa mı ait olduğu içindeki bu nesnelere özelliklerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanında kültürel sürekliliği anlamak ve belirli bir kültüre ya da yerleşime özgü diğer özellikleri belirlemede ne kadar önemli olsa da çanak çömlek statü belirlemek adına yeterli bilgi vermemektedir.⁷⁷ Hun seçkinlerinin mezarlarında bulunan nesnelere bu grubun talep ettiği zenginliği, dönemin nadir ve değerli eşyalarını içerir ve bu

⁷³ Nikolay Kradin, *Imperiya Khunnu*, Moskova 2001, s.171.

⁷⁴ O. Nuskabaev, “Ulı Xun Derjavası”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Turkologia/Türkoloji*, sayı 94, Kazakistan 2019, s.14.

⁷⁵ Tumen Dashtseveg, “Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia”, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Sayı 4, Ulaanbaatar 2008, s.165.

⁷⁶ Ban Gu, *HS*, s.9; Otkan, *a.g.e.*, s.68.

⁷⁷ Nicolo Di Cosmo, “Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence”, *Nomads Aristocrats in a World of Empires*, ed. Jurgen Paul, Weisbaiden: Ludwig Reichert Verlag, 2013, s.38.

bağlamda seçkinlerin hayat standardı ve diğer kültürlerle alışverişi hakkında değerli bilgiler vermektedir.⁷⁸

Hun seçkinlerinin defnedildikleri mezar alanları genel olarak dağlık ve yüksek kesimlerde bulunmaktadır. Sosyal hayatlarını orman ve bozkırlarda geçirirler de cenazeleri kumlu topraklı arazilere gömmeyi tercih etmişlerdir. Mezar hırsızlarından korumak amacıyla derin çukur açmak bu kumlu toprakta daha kolaydır.⁷⁹ Bunun yanında yüksek arazilere gömülmeleri dağ kültü inancı ile ilgili olabilir. Klasik Hun kurgan/mezar tipi iki şekildedir; daire formunda basit yığma taş tekniği ile üzeri kapanmış ve kare/dikdörtgen biçiminde olan mezarlardır. Bu mezarlardan kare yapıda olan mezarlar seçkin mezarlarıdır. Seçkin mezarlarının üzerinde taştan teras bir yapı ve güneyine bitişik bir dromos⁸⁰ bulunur (Resim-1).

Seçkin mezarlarının yanında “uydu” olarak adlandırılan basit formdaki mezarlar eşlik etmektedir. Bu uydu mezarlar, ana mezar olan seçkin mezarının genellikle doğu tarafında yay şeklinde bulunmaktadır. Uydu mezarlarda bulunan kişilerin sosyal statüsü hakkında araştırmacılar arasında henüz bir fikir birliği sağlanmış değildir. Şu ana kadar yapılan DNA araştırmalarında seçkin ve uydu mezarlarında yatan kişilerin DNA çeşitliliği birbiri ile uymamaktadır ve aynı soyu paylaşmamaktadırlar. Bu durumda Shi Ji ve Han Shu’da geçen “Hükümdar öldüğünde yakın ve sevdiği hizmetkârları ile odalıkları onunla birlikte ölüme giderlerdi ve bunların sayısı onlarca kişiden yüzlerce kişiye ulaşabilirdi...”⁸¹ bilgisiyle hareket ederek bu uydu mezarlardaki kişilerin Chanyulerin ve ya seçkin kişilerin maiyeti olabileceğini düşünülmektedir. Fakat bunun yanında bu uydu mezarlar içinden bazılarında önemli değerlerde buluntular da bulunmuştur. S. Miniaev bu buluntular içinden altın kemer özelinde her zaman seçkin kişi ya da üst rütbeli şahıslara verilen bir obje olmadığını savunarak bu objenin sınıflandırıcı bir öge olarak kullanılmaması gerektiğini

⁷⁸ Bu bölümde mezar alanlarında bulunan envanter verilir ve kültürel ve iktisadi etki ile özellikleri hakkında değerlendirmeler birinci ve ikinci bölümlerde yapılacaktır.

⁷⁹ Ch. Erdene, “Burial Rituals Of Xiongnu Elite”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.44.

⁸⁰ Resim 2.’nin sağ tarafında görüldüğü gibi kare yapıya sahip olan seçkin mezarının güneyinde bulunan giriş geçidi ya da yol olarak da çevirebileceğimiz kısma arkeolojik literatürde Yunanca bir kelime olan “dromos” denilmektedir. Biz de yararlandığımız araştırma eser ve kazı raporları doğrultusunda bu araştırmada da “dromos” şeklinde kullandık.

⁸¹ Ban Gu, *HS*, s.9; Otkan, *a.g.e.*, SJ, s.68.

söylemektedir.⁸² Fakat altın kemerlerin yanı sıra özellikle Gol Mod-II'deki 30 numaralı uydu mezarda bulunan "Roma Kasesi" gibi çok önemli bazı buluntulara da uydu mezarlarda rastlanmaktadır. Bizim analizimize göre uydu mezarlarda bulunan kişiler; bazı mezarlarda direkt hizmetçiler ya da Chanyunun maiyeti iken bazı mezar gruplarında ise Hunlara bağlı olan bozkır boylarından önemli kişiler olabilir. Çünkü yapılan DNA analizlerinde ana seçkin mezarındaki kişi ve uydu mezarında yatan kişinin haplogrupları arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır ve bu bağlamda bu kişiler Hun seçkinleri olamaz. Fakat öbür yandan Takhiltin Hotgor ve Gol Mod-II gibi seçkin mezar alanlarındaki uydu mezarlarda ve Shombuuzin Belchir'deki sıradan halk mezarlarında değerli malzemeler bulunmuştur. Özetle bu değerli eşyaların bulunduğu uydu mezarların olduğu yerlerde; Chanyu ve ya seçkin kişi rütbesine göre kare planlı, rampalı mezara gömülmüş ve ona bağlı olan başka boydan bir diğer bey ise Hun seçkininin yanında basit bir mezar kompleksine değerli eşyaları ile gömülmüş olabilir. Uydu mezarlarda bulunan kişiler ahşap tabutların yanı sıra yassı taşlardan yapılan tabutlara da gömülmüşlerdir.

Daire şeklindeki mezarlar alan olarak kare mezarlara nazaran daha küçüktür. Bu tip mezarlarda sıradan halktan insanlar ve rütbe olarak daha düşük seviyede kişilerin bulunduğu, en yüksek rütbe olarak Hunlara bağlı olan yöneticilerin mezarları olabileceği düşünülmektedir.⁸³ Hun seçkinlerine ait olduğu tespit edilen mezarlardan bir kısmı doğu-batı şeklinde olsa da genel yönü kuzey-güney şeklindedir. Kazılan mezar çukurları genel olarak dik basamakları olan ters bir piramit şeklindedir. Bazı mezarların jeoradar görüntülerinden bakıldığı zaman yapıların bazen huni şeklinde de olduğu gözükse de bu hunik yapının, toprak çeşidinden ötürü tahribata uğrayarak oluştuğu düşünülmektedir⁸⁴(Resim-1.). Di Cosmo'ya göre seçkin mezarlarında iki tip buluntu çeşidi vardır. Ona göre bazı seçkin mezarlarında mücevherler ve değerli eşyalar ön plandayken bazı seçkin mezarlarında ise savaş aletleri ön planda yer

⁸² Sergei S.Minyaev, "Some Features of "Xiongnu" Composite Belts", *The Art and Archaeology of Bodily Adornment: Studies from Central and East Asian Mortuary Contexts*, Sheri A. Lullo, Leslie V. Wallace (Ed.), Londra, 2019, s.47-48.

⁸³ Ch. Yeruul Erdene, "The Xiongnu Elite Tombs: Surface Structure", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.36.

⁸⁴ Ursula Brosseder, "Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials", *Current Archeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007, 2009*, s.257.

almaktadır.⁸⁵ İki tip eşya grubunun aynı anda yer aldığı kurganlar bulunsa da genelde böyle bir ayrımın varlığından bahsedilmektedir.

(Resim-1. Kare planlı mezar[üstte]⁸⁶, Noyon Uul 31 numaralı mezar, daire şeklinde olan mezar[altta] Ulaan Shiver.)⁸⁷

Başlıca Hun seçkin mezarları; Orta Moğolistan'dakiler; Tuv eyaletinde, Batsumber şehrinde bulunan Noyon Uul, Ulan Batur şehrinin yakınlarındaki Selbe, Khairkhan şehrindeki Gol Mod(GM-I), Arhangay(Arkhangai) eyaleti Undur Ulaan şehrindeki Gol Mod-II (GM-II). Doğu Moğolistan'dakiler; Khentii eyaleti Bayan Adraga şehrinde bulunan Duurlig Nars, Khentii eyaleti Binder şehrinde bulunan Borbulag ve Batı Moğolistan'da, Khovd eyaleti Mankhan şehrindeki Takhiltin Hotgor. Rusya'dakiler; Ilmovaya' Pad(Buryatya), Tsaram(Buryatya) ve Orgotion alanı(Transbaykal) başlıca Hun seçkin mezarlarıdır.

Seçkin mezarları arasından şu ana kadar tespit edilen en büyük seçkin mezarı Gol Mod II'de bulunan 1 numaralı mezardır. Bu 1 numaralı mezar 46x46 m çevre uzunluğuna sahiptir.⁸⁸ Şimdiye kadardaki tespit edilen en küçük mezar ise 8,1x8,7 boyutundaki Takhiltin Hotgor'daki 64 numaralı mezardır. Seçkin mezarlarında bir kenarı yaklaşık 20 metreden daha büyük olanlarda, mezar yüzeyinden yükselen bir toprak höyüğü bulunmaktadır. Bu tümseklerin en büyüğü, Gol Mod-II'deki 1 numaralı

⁸⁵ Di Cosmo, , a.g.m., s.41-42.

⁸⁶ Gelegdorj Eregzen, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.40.

⁸⁷ A.Enkhbat-L.Erdenebold, *Cultural Heritage of Ancient Nomads in Mongolia*, Ulaanbatur: Mongolian University of Science and Technology Publishing, 2019, s.41.

⁸⁸ Ch.E., "Burial Rituals Of Xiongnu Elite", *Encyclopaedia Xiongnu*, s.43-44.

mezarda 3,7 metre yüksekliğindedir. Eğer mezar bir yamaçta inşa edilmişse, toprak tümseğın ve merkezi taş işçılığının kuzey ve güney tarafları farklı olma eğilimindedir, ancak mezar düz bir zemindeyse, hem tümsekler hem de taş işçiliğı simetrik olma eğilimindedir. Bazen höyüğün tepesinde merkezi bir çöküntü ortaya çıkmaktadır. Bu çöküntüler ya yağmalamanın ya da mezarlar tamamlandıktan sonra meydana gelen zemin çökmesinin kanıtı olarak kabul edilmektedir.⁸⁹ Ne yazık ki özellikle Hun seçkinlerine ait mezarlarının çoğunda dönem yağmalamaları ile karşılaşılmasıdır.

1.1.1.1.1. Noyon Uul (Noin-Ula) Mezar Alanı

Moğolistan'ın Tuv eyaletinde, Batsumber soum şehrindeki Khaara nehri yakınlarındaki Noyon Uul dağından yer alan Noyon Uul kurgan alanı, 1912 yılında "Mongol Or" madencilik derneğinin teknisyeni A. Ballod tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra 1924-1925 yılları arasında P. Kozlov liderliğinde bir ekip ile 6 büyük 4 küçük olmak üzere toplamda 10 adet mezar kazılmıştır. P. Kozlov bu kazılar esnasında bilimsel yöntemlerden saparak altın madencilerinin kuyu sistemi ile mezarları açıp mezar yapısına önem vermemiştir. Ancak mezarlarda bulunan önemli eserler o dönem bilim dünyasının dikkatini çekmiş ve Hun arkeolojisini gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir.⁹⁰ Noyon Uul kurgan alanındaki mezarlar en erken olarak, Hunların zayıflamaya başladığı M.Ö. I.yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁹¹ Noyon Uul kurgan alanındaki seçkin mezarlarında çok sayıda altın süs eşyaları, yeşim taşından eşyalar, kıyafetler, savaş arabası ve günlük hayata dair kap kacak bulunmuştur. Bu buluntular arasından 6 numaralı mezarda bulunan lake bir kabın üzerindeki yazıt bu mezarın Wuzhuliu Chanyu'ye ait olduğunu düşündürmüştür. Halen birçok katalog ve araştırma eserinde bu 6 numaralı mezarın Wuzhuliu'ya ait olduğu belirtilse de mezarda bulunan kabın şekli ve üzerindeki tarihlendirmenin bir başka benzeri Tszurumte vadisindeki farklı bir mezarda daha bulunmuştur.⁹² Çin sarayına maiyetiyle giden Chanyuilerin, aldıkları hediyeleri yanındaki Hun beylerine de dağıttıkları bilinmektedir. Bu bağlamda bahsi geçen lakeli kap aynı şekilde Wuzhuliu tarafından seçkin yandaşlarına

⁸⁹ Erdene, *a.g.e.*, s.36.

⁹⁰ Ch. Yerool Erdene, "Noyon Uul Tombs", *Encyclopaedia Xiongnu*, s. 141.

⁹¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2014, s.57.

⁹² Sergei Miniaev, Julia Elikhina, "On of the Chronology of the Noyon Uul Barrows", *The Silk Road*, sayı 7, 2009, s.23-24.

dağıttığı bir hediye olabilir. Noyon Uul'da bulunan bu lake kaplar Hunlarda bir yazım sistemi olup olmadığı ile alakalı tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Bu lake kapların alt kısımlarında Hunlara ait bol miktarda tamgalar bulunmuştur. Bu tamgalar Hunlara ait diğer mezar alanları ve yerleşim alanlarında bulunan eserlerde bulunan tamga örnekleri ile önemli benzerlikler içermektedir.⁹³

Noyon Uul'da değerli birçok takı ve mücevher buluntusu keşfedilmiştir. Bunlar arasında en değerlilerinden olan yeşim taşıdır. Yeşim taşından yapılan ürünler hem Noyon Uul'daki seçkin mezarlarında hem de diğer Hun seçkin kurganlarında bolca bulunmuştur. Han döneminden itibaren yeşim takılar devlet gücünün sembolü olarak kabul edildi ve halkın bunları takması yasaklandı. Çin toplumunda oldukça önemli bir yeri olan bu taş Hunlar da çok değer veriyorlardı. Hunlar her zaman kendilerini Han devleti ile eşit seviyede görmüştür. Muhtemelen bu bağlamda Hun seçkinlerinin de yüksek sosyal statülerini vurgulamak için yeşim takılar taktıkları varsayılabilir.⁹⁴

Noyon Uul'da bulunan bir başka önemli emare örneği de bazıları ipek kılıflar içerisine -bazıları kılıfsız olmak üzere- konulmuş olan saç örgüleridir (Resim-2). 1, 6, 12 ve 24 numaralı mezarlarda toplamda 120 farklı kişiye ait saç örgüsü bulunmuştur.⁹⁵ Bu saçlar muhtemelen, ölen kişiye sonraki dünyada ruhen eşlik etmesi için konulmuştur. Bulunan saç örneklerinden 22 numaralı mezarda bulunanlar üzerindeki cıva miktarı için Nükleer Fizik Enstitüsü Sibiryâ Sinkrotron ve Terahertz Radyasyon Merkezi'nde elementlerin eş zamanlı radyasyonu kullanılarak X-ışını floresan analizi ile analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda saçlarda yüksek oranda cıva bulunmuştur.⁹⁶ Bu yüksek cıva miktarının gömüde kullanılan kil tabakasından geçmiş olma ihtimaline karşın, kil tabakasına da analiz yapılmış ve buradaki değerler normal seviyede çıkmıştır. Ayrıca Noyon Uul yakınlarında bir cıva yatağına da rastlanmamıştır. Bununla birlikte Noyon Uul'da bulunan altın malzemelerin üzerinde amalgam işleme

⁹³ Bu konu ikinci bölümde "Hunlarda Dil ve Yazı-Çizi" başlığı altında detaylandırılacaktır.

⁹⁴ E.S. Bogdanov, "Life Stones From The Noyon Uul Burials (Based On Findings Of The 2006–2012 Field Seasons)", *Institute of Archaeology and Ethnography, Siberian Branch, Russian Academy of Sciences*, Cilt 43, Sayı 3, 2015, s.96.

⁹⁵ Ts. Odbaatar, "Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs", *Treasure of Xiongnu, Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.110.

⁹⁶ Zvereva, Trunova, Sorokoletov, Polosmak, "Mercury in archeological hair samples from Xiongnu burials (Noin-Ula, Mongolia): SR XRF and CXRM analysis", *X-Ray Spectrometry*, cilt 46, sayı 6, 2017, s.564.

rastlanmıştır.⁹⁷ İki çalışmayı birbiriyle birlikte düşündüğümüzde saçlarda bulunan bu yüksek orandaki cıva seviyesini metalürji işlemleri sırasında oluştuğunu varsayabiliriz. Bu analizler sayesinde Hunların metalürji konusundaki gelişimlerini görmekteyiz. Aynı zamanda saçlarına bu kadar yüksek oranda cıva bulaşması sağlıklarını günlük hayatlarında olumsuz etkilemiş olması muhtemeldir. Bu saç örnekleri günümüzde Rusya St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenmektedir.

(Resim-2. Noyon Uul 6 numaralı mezarda bulunan saç örgüsü)⁹⁸

1.1.1.1.2. Gol Mod-I (GM-I) Mezar Alanı

Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde Khairkhan Soum'da bulunan Gol Mod I hem Hun seçkinleri hem de sıradan halk açısından önemli buluntular içeren bir mezar alanıdır. İlk defa 1956 yılında Ts. Dorjsuren tarafından kazılmaya başlanmıştır. Dorjsuren bu alanda ilk olarak 26 adet uydu ve bir seçkin mezarı kazmış ancak kum kayması sonrasında kazısını tamamlayamamıştır. Alanda 2000 yılından itibaren Moğol-Fransız ortaklığı ile birlikte kazılara devam edilmektedir.⁹⁹ Alanda yapılan topografik incelemeler sonucunda 483 adet mezar kaydedilmiştir; 214'ü dromoslu/giriş geçidi olan seçkin mezarlar, diğer 269'u ise uydu ve dairesel mezarlardır.¹⁰⁰ Bu topografik inceleme aynı zamanda bize kültürel bilgiler de vermektedir. Alan mekân olarak incelendiği zaman 3 dağın arasında yer almaktadır. Aynı zamanda ormanlık alan ve su kenarına da yakındır.¹⁰¹ Mezar odalarının yapıldığı

⁹⁷ Polosmak, Shastkaya, Zadorozhnyy, Kundo, Karpova, "The Xiongnu Gold from Noin-Ula(Mongolia)", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, cilt 47, sayı 1, 2019, s.85.

⁹⁸ *Encyclopaedia Xiongnu*, s.205.

⁹⁹ Ch. Yeruul Erdene, "Gol Mod Tombs", *Encyclopedia Xiongnu*, s.97.

¹⁰⁰ Ch. Yeruul Erdene, Ikue Otani, "The Chinese Inscription on the Lacquerware Unearthed from Tomb 20, Gol Mod I Site, Mongolia", *The Silk Road*, sayı 13, 2015, s.104.

¹⁰¹ Ch. Yeruul Erdene, "Gol Modny Khünnügiin Yazguurtny Orshuulgyn Gazryn Bairlal Züin Sudalgaa", *Studia Archaeologica Institutii Archaeologicae Academiae Scientiarum Mongolicae*, cilt 34, sayı 18, 2014, s.237-238.

karaçam ağacı, günümüzde mezar alanının bulunduğu yamacın ortasındaki ağaçla aynıdır. Hunların bu mezarları yaparken mezar alanın yakınındaki ormandan faydalanmış olduğunu görüyoruz.¹⁰² Bu mezarların eski zamanlarda yağmalandığı düşünülse bile Hunların, cenaze ritüellerini, ekonomisini, ticaretini ve diğer ülkelerle kültürel ilişkilerini gösteren birçok ilginç eşya ortaya çıkarılmıştır. Tören arabalarının bronz süslemeli parçaları, tabutların altın ve gümüş süslemeleri, keçe kilim, ipek, bronz ve demir mutfak eşyaları ve yeşim taşı objeler üzerinde durulan önemli malzemelerdir. Özellikle Türkistan bölgesi ile ilişkili bazı eşyalar, Hunların batısındaki milletlerle kültürel ilişkilerini ortaya koyan yeni kanıtlardır.¹⁰³

Fransız ekip 1999 yılında yaptığı yüzey araştırması sonrasında 2000 yılında kazılara başlamıştır. İlk olarak Ts. Dorjsuren'in kazmaya başladığı ama tamamlayamadığı T1 numaralı seçkin mezarından başlamışlardır. Daha sonra uydu mezarlar da kazmışlardır. Seçkin mezarı kazılırken 10 m derinlikten önce mobilya parçaları gelmiş daha sonra ise bir arabanın bronz parçaları ile karşılaşmıştır. Mezar soyguna uğradığı için arabanın formunda bozulmalar meydana gelmiş ve eksik parçaları olsa da diğer kazı alanlarındaki araba buluntuları ile karşılaştırabilmek adına önemli bir keşif olmuştur. Arabanın parçaları ve yapısının üzerinde bazı incelemelerde bulunulmuştur. Bu incelemeler ile bu arabanın savaş arabası ile taşıma işleri için kullanılan kağının bir karışımı olabileceği düşünülmüştür.¹⁰⁴ Üzerinde özel işlemlerde bulunan bu araç kuvvetle muhtemel tören arabası olarak kullanılmıştır. Yıpranma seviyesi ya da mezarda yatan şahsın konumuna göre değerli bir hediye olarak gömülmüştür. Mezar T1/1'in üzerinde ahşap sütun kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntıların atalara kurban sunmak için yapılmış olabilecek bir sunak olduğu düşünülmektedir. Bu bilgiden hareketle, yapılan incelemelerde yerleşim yerine yakın olduğu düşünülen bu mezar alanı bir nevi tapınak ya da türbe olarak da kullanılmış olabilir.

¹⁰² Jean-Paul Desroches, "La nécropole de Gol Mod en Mongolie (note d'information)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, cilt 147, sayı 3, 2003, s.1174.

¹⁰³ Ch. Yeruul Erdene, "Gol Mod Tombs", *Encyclopedia Xiongnu*, s.98.

¹⁰⁴ Guilhem André, Jean-Paul Desroches, "Une tombe princière Xiongnu à Gol Mod, Mongolie (campagnes de fouilles 2000-2001)", *Arts asiatiques*, sayı 57, 2002, s.195-200.

1.1.1.1.3. Gol Mod-II (GM-II) Mezar Alanı

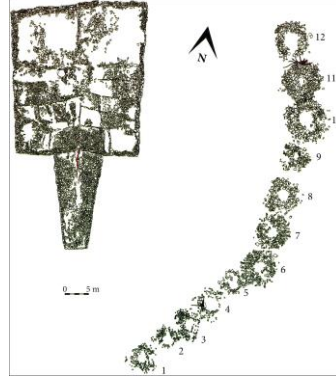
Gol Mod-II mezar alanı Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde Ondor Ulaan Sum'da, Khanuy vadisinin 12 km doğusunda ve vadideki büyük bir Tunç Çağı mezarlık/tören kompleksi olan Urt Bulagyn Khirigsuur'un 15 km güneydoğusunda yer almaktadır.¹⁰⁵ Moğolistan'ın kumlu düzlük bölgelerinden birisi olan bu bölgenin kenarlarındaki tepeler 1800 m yüksekliktedir (N48°00'00" E101°13'00"). Mezarlık doğudan batıya 2,2 km ve kuzeyden güneye 1,3 km uzaklıktadır. Doğudan güneye üç tarafı dağlarla çevrilidir ve kuzeyde bir nehre bakmaktadır. Arazi güneyde yüksek, kuzeyde ise alçaktır. En son araştırmalara göre mezarlıkta 571 farklı tipte taş mezarın dağılmış olduğu tahmin edilmiştir. Bunlar arasında 104 adet rampalı kare taş mezar, 326 adet kare taş mezara eşlik eden dairesel taş mezar (uydu mezar) ve 141 adet bağımsız dairesel taş mezar bulunmaktadır.¹⁰⁶ Yıllar boyunca oluşan doğal etkiler sonucunda bazı dairesel mezarların sınır taşlarında değişkenlik yaşanmıştır ve bu sebeple bahsi geçen bazı dairesel mezarların rampa mezarları ilişkisi olup olmadığı bilinmemektedir. Mezarlık alanın bulunduktan ve haritalandırıldıktan sonra yoğunluk, en büyük mezar olan 1 numaralı mezara verilmiştir. Dörtgen yapılı bir seçkin mezarı olan bu mezarın 27 adet olan uydu mezarları üç kazı sezonu boyunca kazılmıştır (2002-2004-2005).¹⁰⁷ Mezar sayısı mezar alanın büyüklüğü ile doğru orantılı değildir. Gol Mod-II en fazla mezara sahip olan alan olsa da bölge hacmi açısından Noyon Uul ve Gol Mod-I'den küçüktür. Seçkin mezarlarına bağlı bulunan uydu mezarların yay şeklinde bulunması ile ilgili en iyi örneklerden birisine Gol Mod-II'de rastlanmaktadır. Örnek olarak Çinli bir ekip tarafından kazılan 189 numaralı mezara baktığımızda, mezarın doğu kısmında yer alan 12 adet uydu mezarın yay biçiminde yer aldığını görmekteyiz (Resim-3.).

¹⁰⁵ Allard, Erdenebaatar, Batbold, Miller, "A Xiongnu Cemetery Found in Mongolia", *Antiquity*, sayı 76, 2002, s.637.

¹⁰⁶ Diimaajav Erdenebaatar vd., "The Results Of The Study Of Gol Mod-2 Site by the Mongolian-Chinese Joint Archaeological Research Team" *Theory And Practice Of Archaeological Research*, sayı 3, 2022, s.195-196.

Mezar sayıları her kazı sonrasında yenisi eklendiği için sürekli değişkenlik göstermiştir. Miller, Allard, Erdenebaatar, C. Lee(2006) çalışmasında toplam 400 kadar mezardan bahsederken Yeruul Erdene "Encyclopedia Xiongnu"daki "Gol Mod 2"(2013) maddesinde bu sayıyı 452 adet olarak vermiştir. Biz çalışmamızda bu konuda en güncel verilere sahip olan "The Results Of The Study Of Gol Mod-2 Site by the Mongolian-Chinese Joint Archaeological Research Team" adlı makaleden yararlandık.

¹⁰⁷ B. Miller, F. Allard, D. Erdenebaatar, C. Lee, "A Xiongnu Tomb Complex: Excavations at Gol Mod 2 Cemetery, Mongolia(2002-2005), *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Cilt 2, Sayı 2, 2006, s.1-2.

(Resim-3. Gol Mod-II 189 numaralı mezarın planı.)¹⁰⁸

Gol Mod-II Hun seçkin mezar alanları arasında en yoğun mezar bulunan alandır. 10 numaralı mezar haricindeki bütün mezarlar yağmalanmıştır. Bu mezarlar arasında 189 numaralı ana mezar ve uydu mezarlarında yağma dışında kasti tahribat izleri de bulunmaktadır. Çin kaynaklarına baktığımızda da bu durumun mümkün olabileceğini görebilmekteyiz. Han Shu’da, Proto-Moğol kavmi olan Wuhuanların, Hun Chanyulerinin mezarlarına zarar vermeleri ile ilgili geçen bilgi bu duruma karşın iyi bir örnektir: “Han (devleti) yakalamış olduğu Xiongnu esirlerinden, Wuhuan’ların önceki Chanyu’nun¹⁰⁹ mezarını açtığını ve Xiongnu’ların buna çok öfkelenerek 20.000 atıyla Wuhuan’lara saldırdığını öğrendi.”¹¹⁰ 189 numaralı mezarda da bulunan altın ve bronz eşyalar sağlamken iskeletin omuz ve kafa kısmı büyük tahribata uğramıştır. Bu durumda asıl hedef eşyalar yerine mezardaki kişi olabilir.

Gol-Mod-II bazı özel ve istisnai buluntularla da ayrı bir öneme sahiptir. Bu buluntulardan birisi 189 numaralı mezarda bulunan altın yaldızlı iki adet gümüş ejderha motifidir. Hun seçkin mezarlarında daha önce de sıkça ejderha motifleri bulunsa da böyle bir figür halinde ilk defa 189 numaralı seçkin mezarında görülmüştür. Yüksek derecede Batı Han tarzında olan bu ejderha motifleri, mezarda farklı yerlerde bulunsalar da karşılıklı olarak bakıldıklarında simetrik bir görünüme sahiptirler. Bu özelliklerinden dolayı arkeologlar bir yay göbeği olabileceğini düşünmektedirler

¹⁰⁸Erdenebaatar, “The Results Of The Study Of Gol Mod-2 Site by the Mongolian-Chinese Joint Archaeological Research Team”, s.198.

¹⁰⁹ Bahsedilen olay M.Ö. 77 yılında geçmektedir. O sırada Huyendi Chanyu(M.Ö.85-M.Ö.68) başta olduğuna göre burada mezarı açılan Chanyu, ondan bir önceki Chanyu olan Hulugu Chanyu(M.Ö. 96-M.Ö.85) olmalıdır.

¹¹⁰ Ban Gu, *HS.*, s.44.

(Resim-4.).¹¹¹ Bu mezarda bulunan başka bir istisnai malzeme de yeşim kemer kancasıdır. 189 numaralı mezar bu özellikleri ile Gol Mod-II alanında diğer seçkin mezarlarına göre daha yüksek konumda yer alan bir kişiye ait olabilir.

(Resim-4. Gol Mod-II, 189 numaralı mezarda bulunan ejderha figürleri)¹¹²

Gol Mod-II'deki 10 numaralı mezar, yağmalanmayan tek ve en küçük rampalı mezardır. 10 numaralı mezar, mezar alanın batısında, diğer mezarlardan uzakta bulunmaktadır. Bu mezarda bulunan yeşim kılıç süsü çok nadir bir eserdir. Hun mezarlarında yeşim taşı sıkça bulunsa da bir kılıç süsü olarak ilk defa bu mezarda bulunmuştur. Han Shu'daki bir bölümde, Han imparatoru tarafından kendisine tabi olduğu için Huhanye Chanyu'ye verilen hediyeler arasında bu tip bir kılıçtan da söz edilmektedir:

“(Ayrıca) başlık, kuşak, giysi, yeşil şeritli altın hükümdarlık mührü, **yeşim saplı iki tarafı keskin bir kılıç**, bir kama, bir yay, 4 düzine ok, kını ile birlikte bir mızrak, tek atla çekilen bir araba, bir takım eyer ve yular, 15 at, 20 chin (4900 gr) (ağırlığında) altın, 200.000 chien(madeni para), 77 takım giysi, 8000 top çeşitli renklerde desenli, işlemeli, parlak, ince ipekli kumaşlar, 6000 chin(1470 kg) (ağırlığında) ham ipek ihсан etmişti.”¹¹³

Burada bulunan kılıcın Huhanye'ye verilen ile aynı kılıç olup olmadığını bilinmemektedir fakat kuvvetle muhtemel bu kılıç da Çin'den Hun ülkesine gelen bir hediyedir. Gol Mod-II'deki nadir buluntulardan birisi 30 numaralı mezarda bulunan

¹¹¹ Erdenebaatar, a.g.m., s.201.

¹¹²<https://www.archaeology.org/issues/364-2001/features/8248-mongolia-xiongnu-tomb?fbclid=IwAR1rkbWoE6Wk1yI8Am4kkrYOypxZlgsbygUdE-opZSNkAehkyCHUNN7crGg> (erişim tarihi: 01.09.2024)

¹¹³ Ban Gu, *HS*, s.56.

cam kâsedir. Şu ana kadar ki Hun kazılarında ele geçirilen bulutular arasındaki en nadir eserlerdendir ve türünün tek örneğidir.¹¹⁴

1.1.1.1.4. Takhiltin Hotgor Mezar Alanı

Yaklaşık olarak M.Ö. 40 – M.S. 50 yılları arasına tarihlendirilen Takhiltin Hotgor, Khovd Aimag'ın Mankhan bölgesinde yer almaktadır. İlk olarak 1961 yılında iki küçük mezarın deneme kazıları sırasında keşfedilmiş ve belgelenmiştir. Daha sonra da 1987-1990'da iki büyük mezarın kazısı yapılmış ve Eylül 2006'da daha sonraki kazılara hazırlık amacıyla mezarlığın haritası çıkarılmıştır. Mezarlık iki küçük dağ arasında doğudan batıya uzanmakta ve Altay'dan geçerek Çin'in kuzeybatısındaki Doğu Türkistan'ın Cungar Havzası'na uzanan büyük dağlardan birinin ağzında yer almaktadır.¹¹⁵ Seçkin mezarları ve değerli emareler açısından başlıca seçkin mezarlarından birisidir. Mezar alanındaki dağılım, mezar ölçüleri ve ölü gömme adetleri olarak tarihsel olarak devletin merkezi olarak görülen GM-1, GM-2 ve Noyon Uul gibi alanlara göre farklılıklar göstermektedir. Özellikle kare planlı mezarlar ve imparatorluk çekirdeğinden çevresel farklılaşmalara işaret eden, daha yerel nitelikte gömme geleneklerine sahip uydu mezarlar da içermektedirler.¹¹⁶ Ayrıca mezarlarda Batı'dan geldiği düşünülen eşyalar da bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında kadınların Hun toplum yapısı içindeki rolleri ve statüleri ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Takhiltin Hotgor'daki seçkin ve uydu mezarlarındaki bireyler üzerinde yapılan DNA araştırmaları bizlere hem kadınların sosyal statüsü hakkında hem de genel olarak Hunlardaki seçkin grubun düzeni hakkında önemli ipuçları vermektedir. Max Planck Enstitüsü tarafından yürütülen araştırmada Takhiltin Hotgor'dan THL-82 ve uydu mezarları (2 adet), THL-64 ve uydu mezarları (2 adet) ile THL-25'in sadece uydu mezarlarında (3 adet) bulunan bireyler üzerinde DNA araştırmaları yapılmıştır. Ek olarak Takhiltin Hotgor'un 50 km

¹¹⁴ Bu buluntu hakkında detaylı bilgilendirme, araştırmannın 3. Bölümü olan "Hunlarda İktisadi Hayat" başlığı altında yapılacaktır.

¹¹⁵ Bryan K. Miller, "Elite Xiongnu Burials At The Periphery: Tomb Complexes At Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai", *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, 19-23 Ağustos, 2007*, Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.301-302.

¹¹⁶ Bryan K. Miller, "Permutations Of Peripheries In The Xiongnu Empire", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.577.

güneybatısında yer alan Shombuuzin Belchir mezar alanından 11 mezar araştırmaya dâhil edilmiştir. En düşük statüdeki bireyler (mezar formu ve kalıntılarına göre) en yüksek genetik heterojenlik derecesine sahiptir. Buna karşılık, yüksek statülü bireyler genetik olarak daha az çeşitlilik göstermekte ve yüksek düzeyde Doğu Avrasya kökenine sahip bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu da Hunlardaki seçkin grubun varlığı ve hakkında önemli bir kanıttır. Ayrıca seçkin mezarlarında karşılaşılan bu yüksek homojenlik, Çin kaynaklarında geçen Hun seçkinlerinin sadece belli boylar arasında evlilik yaptığı hakkındaki bilgiyi de doğrulamaktadır.

THL-82 ve THL-64 numaralı mezarlardaki kişiler yetişkin kadınlardır. Asya Hun Devleti'nin batı sınırında bulunan Takhiltin Hotgor'da bulunan bu seçkin kadın mezarları Hunlarda kadın yöneticilerin de olabileceğini düşündürmektedir. Kadınların Hun siyaseti içindeki yerlerine dair az bilgi olsa da Modu Chanyu'nun hatunu ve Huyendi Chanyu'nun hatunu olan Zhuanqu'nun faaliyetleri bu konuda fikir vermektedir. Han Shu'da Modu Chanyu'nun hatununun, Baideng Kuşatması sırasında Modu'yu etkileyerek kuşatmayı kaldırması konusunda etkenlerden birisi olduğundan bahsedilmektedir.¹¹⁸ Zhuanqu, M.Ö. 60 yılında Xulüquanqu Chanyu öldüğü zaman bu durumu saklamış ve kendisinin desteklediği Woyanqudi'yi Chanyu olarak başa geçmesini sağlamıştır.¹¹⁹ Böylelikle Hun seçkinleri içinde hatunların etkin bir rol oynamış olabileceğini görmekteyiz. Bu bağlamda baktığımızda da Hun seçkin kadınlarının güçlü konumundan ötürü Takhiltin Hotgor'daki kadının bir yönetici olabilmesi olasıdır. Bir başka ihtimal ise; batı bölgelerinde Hunların yakın ilişkide bulunduğu devletlere, bu seçkin Hun kadınlarının evlilik anlaşması yolu ile gitmesidir. Bu tür anlaşmaların içinde kadınların rolü sadece barış sağlansın diye gönderilmesinin çok ötesindedir. Öyle ki Doğu Hunları döneminde Huhanyeh Chanyu'ye eş olarak verilen Wang Zhaojun 王牆 Hun-Han barışını sağlayan en önemli figürlerden birisi olarak görüldüğü için Çin tarihinin ulusal kahramanları arasında yer almaktadır. Takhiltin Hotgor'daki kadınlar da bu anlamda çok fazla değer görmüş olmalıdır. Eşlerinin yanına konulmak yerine Hun seçkin tarzında değerli eşyalarla ve devletin

¹¹⁷ Juhyeon Lee vd., "Genetic Population Structure of the Xiongnu Empire at Imperial and Local Scales", *Science Advances*, Cilt 9, Sayı 15, 2023, s.2-3.

¹¹⁸ Ban Gu, *HS*, s.10.

¹¹⁹ Ban Gu, *HS*, s.50.

sembolü olduğu düşünölen altından Güneş ve Ay simgeleri¹²⁰ ile gömölmüşlerdir (Resim-5.)

(Resim-5. Güneş ve Ay süsü; soldaki Takhiltin Hotgor THL-64, altın, ortadaki Shombuuzin Belchir, mezar no:7, altın, sağdaki Shombuuzin Belchir, mezar no: 2, demir.)¹²¹

1.1.1.1.5. Duurlig Nars Mezar Alanı

Duurlig Nars, Moğolistan'nın doğusunda, Khentii Aimag, Bayan Adarga Soum'un merkezinin güneyinde, Onon Nehri'nin güneyinde 3500 m boyunca uzanan çam ormanının ortasında yer alan Hun seçkin ve sıradan halk mezarlarının karışık bulunduğu bir mezar alanıdır. Duurlig Nars ilk olarak 1974 yılında Kh.Perlee ve D.Tseveendorj tarafından keşfedilmiştir.¹²² Tarihsel olarak da Hunların doğu sınırında bulunan bir mevkiidir ve Çin'e yakın olması hasebiyle mezarlarda yüksek sayıda Han dönemi eserlerine rastlanılmıştır. Bu Han dönemi eserlerden "TLV" aynalar, terminus post quem sistemiyle¹²³ mezarlık alanın tarihlendirilmesinde önemli rol oynamışlardır.¹²⁴

¹²⁰ Shi Ji ve Han Shu'daki bilgilere göre Hunların Güneş ve Ay'a kutsiyet atfettikleri bilinmektedir: "Chanyu sabahları otağında çıkarak güneşin doğuşuna, geceleri de aya saygısını sunardı." (Ban Gu, *HS*, s.8.) Şu ana kadar kazılan birçok Hun seçkin mezarında bu simgelere rastlanmıştır.

¹²¹ Miller, "Permutations Of Peripheries In The Xiongnu Empire", s.571.

¹²² Ch. Yeruul Erdene, "Duurlig Nars Tombs", *Encyclopedia Xiongnu*, s.72.

¹²³ Bir kazı alanını tarihlendirmesini yaparken, alanda bulunan arkeolojik materyalin tarihlendirmesinden faydalanılma sistemi.

¹²⁴ TLV aynalar Çin'de Han Hanedanı döneminde üretilen bir üründür. Hun mezarlarında da oldukça fazla karşılaşılmaktadır. Hun mezarlarında genellikle kırılmış şekilde bulunmaktadır. Hun mezarlarında yaygın bir uygulama olan bu durum; ölümden sonraki hayat hakkında dini bir ritüel olmalıdır.

Mezar alanında kazılara, Moğol-Kore ortaklığı ile “Mon-Sol Projesi” kapsamında 2002’deki yüzey araştırmalarının ardından 2006 yılında başlanılmıştır. Ekip, 2006-2007 yılları arasında rampalı olan iki büyük mezarın (mezar 1 ve 5) yüzeyini temizlemiş, mezar 2’yi tamamen kazmıştır. Bu mezarların yanında iki küçük dikdörtgen mezar olan mezar 3 ve 4’ü de kazmıştır. Kazılan bu mezarlar arasında 2 numaralı mezarda her ne kadar yağmalanmış olsa da çok sayıda altın işlemeli mücevher, tabut süsü ve savaş arabası bulunmuştur. Mezar çukurunun dibine yüzeyin 8 m altında ulaşılmış ve ahşap bir oda ile ahşap bir tabut bulunmuřtur¹²⁵. Ancak mezarın yağmalanması ve çökmesi nedeniyle her ikisi de tahribata uğramıştır. Tahtaların üzerinde kırmızı cila izlerine rastlanmıştır. Yere devrilmiş olarak bulunan tabutun kenarlarında Duurlig Nars’ın değerli keşiflerinden olan tabut süsüne rastlanılmıştır. 1 cm genişliğinde altın varak şeritlerle süslenmiş, bu şeritler gerilmiş bir kafes düzeninde yerleştirilmiş, aradaki baklava dilimi boşluklara altın varak "çiçekler" yapıştırılmıştır. Orta boşluklara dört yapraklı çiçekler eklenmiş ve kenarlar boyunca yarım çiçekler yerleştirilmiştir (Resim-6.). Buna ek olarak, tabutun duvarları boyunca 40 cm uzunluğunda dört bronz sopa keşfedilmiştir. Noyon Uul gibi benzer seçkin mezarlarında da görülen bu sopalarnın konumları itibariyle tabut kulpu olabileceği düşünölmektedir.¹²⁶

(Resim-6. Duurlig Nars, 2 numaralı mezarda bulunan altın tabut süsü.)¹²⁷

¹²⁵ Diğer Hun mezarlarında da genelde karşılaşılan bu gömü yapısı yukarıda Han Shu’dan alıntıladiğımız bilgiyi doğrulamaktadır: “Ölü gömölürken iç ve diş tabut kullanılmakta...”(Ban Gu, *HS.*, s.9.).

¹²⁶ Yun Hyeung-won, Chang Eun-jeong, “Excavations Of Xiongnu Tombs At Duurlig Nars Cemetery In Eastern Mongolia”, “*Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*”, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.261-267.

¹²⁷ Hong Jin-geun, Kim Dae-hwan, Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, *Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, Mong-Gol Doleulig Naleuseu Hyungnomudeom II*, Research Report on Korean-Mongolian Joint Expedition in Mongolia VI, Seul, 2014, s.212.

Mezarın güney tarafında, yağmacı çukurunu ise hemen doğu tarafında bir savaş arabasına rastlanılmıştır. Büyük oranda tahrip olan arabanın yağma esnasında bu hale geldiği düşünülmektedir. Savaş arabasının yanında bulunan bronz uçlardan bu arabanın şemsiyeli bir araba olduğu anlaşılmaktadır (Resim-7). Bu arabanın dışındaki lake kaplaması ve şemsiyesinin şekli üzerinden Han tarzı “Yao Che” arabası olduğu anlaşılmaktadır. Gol Mod-I, Noyon Uul gibi diğer seçkin mezarlarında ve Hunlara atfedilen Yaman Uus gibi kaya resmi alanlarında savaş arabalarına rastlanmıştır. Bu bağlamda savaş arabalarının Hun seçkinleri için yapılan cenaze ritüellerinde ve günlük hayatlarında büyük bir önem sahip olduğunu anlıyoruz.¹²⁸

(Resim-7. Duurlig Nars Mezar 2'deki savaş arabasının kalıntıları: Araba kasası[solda], tekerlek göbeği ve telleri[ortada], bronz şemsiye uçları[sağda])¹²⁹

Duurlig Nars her ne kadar diğer seçkin mezar alanlarına nazaran küçük olsa da zengin bir envantere sahiptir. Yüksek oranda bulunan mücevherler Hunların ticari hacmi hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda Çin'e sınır bir bölge olması ile ilişkili olarak keşfedilen buluntular doğrultusunda Hun-Han ilişkisi hakkındaki araştırmalara katkı sağlamaktadır.

1.1.1.1.6. Ilmovaya Pad' Mezar Alanı

Rusya Federasyonu, Buryatya Cumhuriyeti topraklarında, Kiakhta kasabası yakınlarında bulunan seçkin ve sıradan insanların mezarlarının karışık bulunduğu bir mezar alanıdır. Mezar alanında 300'den fazla mezar bulunmaktadır ve Transbaykalya'daki en büyük cenaze alanlarından birini temsil etmektedir. Bu

¹²⁸ Ch. Yeruul Erdene, J. Gantulga, “Khünnügiin Üyeiin Süikh Tereg, *Studia Archaeologica Institutu Archaeologica Academiae Scientiarum Mongolicae*, Cilt 25, sayı 1, 2007, s.258-25.

¹²⁹ Yun Hyeung-won, Chang Eun-jeong, a.g.m., s.266.

mezarlığın yakınında iki önemli Hun mezar alanı daha bulunmaktadır; doğu tarafında Sudji mezarlığı, kuzey tarafında ise Cheremukhovaya Pad' mezarlığı.

Ilmovaya Pad' mezarlığı 1896 yılında Grinçeviç tarafından keşfedilmiş ve sonraki yıllarda 1900 yılına kadar bu alandaki kazı ları yürütmüştür. Grinçeviç 32 adet halk mezarını kazmış ve kare teraslı rampalı bir seçkin mezarının kazısına başlamış ancak bunu tamamlama şansı olmamıştır. 1928-1929 yıllarında G.P.Sosnovskii selefinin kazılarına devam etmiştir. 40 ve 128 numaralı 2 seçkin mezarı incelemiştir. 40 numaralı mezarın yüzeyinde 12×11 m ölçülerinde dikdörtgen bir taş höyük, ortasında 0,6 m derinliğinde bir çukur gözlemlenmiştir. 6 m derinlikte 3,35 m uzunluğunda, 1,3 m genişliğinde ve 0,42 m yüksekliğinde bir kütük oda ortaya çıkarılmıştır. Odanın içinde ahşap bir tabut bulunmuştur. Tabut alacalı ipekle kaplanmış ve yaldızlı bronz dört başlı çivilerle sabitlenmiştir. Bu mezarda yaldızlı bronz at süslemeleri, oyma desenli beyaz yeşim plaka, taştan yapılmış küçük kuş heykeli, demir parçaları ve büyük seramik kap parçaları, kemik yemek çubukları ve kaşık, işlenmiş boynuz ve ok uçları gibi bazı nesnelere bulunmuştur. Özellikle ok uçlarının incelenmesi “Modu’nun ıslık çalan okları”nı ortaya çıkarmıştır. Çin kaynaklarında da övgüyle bahsi geçen bu okların ortasına 5 tane delikten oluşan kemik düdüklere yerleştirilmiştir. Bu sayede fırlatıldıkları zaman ıslık benzeri ses çıkarırlardı. Bu oklar Hun ordusunda hem gözdağı olarak bir “savaş çağlığı” amacıyla hem de saldırı yönünü “işaret” etme amacıyla kullanılmış olmalıdır. Ilmovaya Pad’dan sonra diğer seçkin mezarlarında da ıslık çalan oklara rastlanılmıştır (Resim-8).¹³⁰ G.P.Sosnovski, Noyon Uul mezarları ve Doğu Han mezarlarının yakın benzerlerine dayanarak bu mezarların MS 1. yüzyıla ait olduğunu öne sürmüştür.¹³¹

¹³⁰ P.B.Kononov, *Khünnügiin Üyeiin Süikh TerKhunnu v Zabaikaliye*, Ulan Ude, 1976, s.174.

¹³¹ Ch. Yeruul Erdene, “Il’movaya Pad’”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.111.

(Resim-8. Islık çalan okun içerisine yerleştirilen kemik düdük/soğan, Uaan del, Zuungovi, Moğolistan.)¹³²

Ilmovaya Pad' hakkında en değerli çalışmayı, 1970-1975 yılları arasında kazıyı yöneten P.B. Konovalov yapmıştır. Konovalov, önceki araştırmacıların çalışmalarını her ne kadar takdir etse de mezar yapısı üzerine yoğunlaşmadıkları için onları eleştirmiştir. Konovalov mezar yapısı üzerine yoğunlaşıp diğer seçkin mezarları ile de karşılaştırarak Hunların cenaze ritüelleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle bir prens mezarı olduğu düşünülen 54 numaralı mezar ve onun uydu mezarları üzerine yoğunlaşmıştır. Mezar yağmalanmış olsa da içinden çıkan buluntular diğer seçkin mezar alanları ile karşılaştırma yapabilme adına değerlidir. Altın işlemeli çiçekli tabut süsü ve bronz at heykelciği Duurlig Nars'ta bulunan malzemeler ile büyük benzerlikler göstermektedir. Bunlara ek olarak altın işlemeli yanak parçaları bulunmaktadır. Konovalov bu özel işlemeli parçaların cenaze işlemi için özellikle yapıldığını düşünmektedir.¹³³ Aynı malzemelere yine Noyon Uul, GM-1 gibi diğer seçkin mezarlarında da rastlanılmaktadır.

Ilmovaya Pad'da ayrıca hayvanların Hunların toplum ve ekonomik yapısını okumamız adına da değerli malzemeler bulunmuştur. Bu bağlam üzerinden bulunan buluntulardan birisi köpek cenazeleridir. Alanda şuana kadar 9 adet köpek cenazesi bulunmuştur.¹³⁴ Hun toplumunda köpekler; evcil hayvan olarak, çobanlık ve avcılık için kullanılmış olabilir. Başka mezar alanlarında da rastlanan köpek cenazeleri

¹³² *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.241.

¹³³ P.B. Konovalov, *The Burial Vault of a Xiongnu Prince at Sudzha (Il'movaia pad', Transbaikalia)*, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich- Wilhelms-Universität Bonn, 2008, s.39.

¹³⁴ Ts. Turbat, "Dog Burial Custom", *Encyclopedia Xiongnu*, s.67.

sonraki yaşamda efendilerini korumak amacıyla kutsal bir amaçla gömülmüş olmalıdır. Bunların yanında avcılık göstergesi olarak Ilmovya Pad'daki mezar alanında dört yaban eşiği, bir antilop, bir ceylan ve bir kuş kemiği de keşfedilmiştir.¹³⁵ Buradan da seçkin kişilerin ya da sıradan insanların değerli gördükleri avları sakladıkları ve yakınları tarafından bu hayvanların cenazeye sonraki yaşamında eşlik etmesi için bir ritüel olarak mezara yerleştirdiğini anlamaktayız.

1.1.1.1.7. Tsaram Mezar Alanı

Rusya Federasyonu, Buryat Cumhuriyeti'nin Kiakhta kasabası Naushki'nin 1,5 km doğusunda yer seçkin ve sıradan halk mezarlarının karışık halde bulunduğu mezar alanıdır. 1899 yılında yerel kaşif Yu.D.Talko-Grinçeviç bu mezar alanını keşfetmiştir. Toplam 20 mezardan 5'i Ya.E.Smolev tarafından 1903 yılında kazılmıştır. Kazılan tüm mezarlar eski zamanlarda yağmalanmıştır. Mezarlar, içyapılarına göre ahşap tabutlu Hun mezarı olarak tanımlanmıştır.¹³⁶

1997-2005 yılları arasında S.S.Miniaev başkanlığındaki Transbaykalya Ekspedisyonu, Tsaram üzerine yaptıkları çalışmalar çerçevesinde kuzey tarafta yer alan ve alandaki en büyük mezar olan 7 numaralı mezarı kazmışlardır. Mezara doğu ve batı tarafında eşlik eden 5 mezar daha vardır. Daha sonra bu mezarlar da kazılıp araştırılmıştır. Toplam kazı alanı 7.700 metrekaredir. Eşlik eden mezarlardan kalan iskelet kalıntıları üzerinde yapılan çalışmanın materyallerine dayanarak, bunların 7 numaralı mezar için kurban karakterlerinin gömüleri olduğu sonucuna varılmıştır. 7 numaralı mezarın yapısı ve buluntuları Moğolistan'da kazılan elit mezarların çoğuyla aynıdır. Mezarın dış yapısı dikdörtgen şeklindedir ve 32×32 m ölçülerindedir, 1,5 m yüksekliğindedir, ortasında 2,5 m derinliğinde bir çukur vardır, güneyde 20 m uzunluğunda dromosu bulunmaktadır. Ahşap cenaze odası 17 m derinlikte ve 170-180 cm yükseklikte bulunmuştur. Bu mezarda Çin tarzı bronz ayna, dağ keçisi desenli bronz ve gümüş parçalarla süslenmiş kabinli araba, lake eşya, huş ağacı kabuğundan kap ve "cenaze bebeği/kuklası" ve Satir(?) kafası şeklinde bir kemer tokası bulunmuştur.¹³⁷

¹³⁵ Ts. Turbat, "Hunting", *Encyclopedia Xiongnu*, s.110.

¹³⁶ Ch. Yeruul Erdene, "Tsaram Tombs", *Encyclopedia Xiongnu*, s.179.

¹³⁷ Ch. Yeruul Erdene, "Tsaram Tombs", *Encyclopedia Xiongnu*, s.179.

Mezarda bulunan savaş arabası Han Hanedanı menşelidir ve Duurlig Nars'ta ve Noyon Uul'daki bulunan arabaların aksine güneş şemsiyesi ile olan değil çadır tarzında bir arabadır. Huş ağacı kabuğundan yapılan kabın üzerinde bir Hun kampının tasviri yer almaktadır (Resim-9.).¹³⁸ Han tarzı TLV aynanın parçaları tam halde değildir. Bu aynanın kayıp parçalarının muhtemelen ailesi ya akrabaları tarafından dini bir ritüel olarak hatıra alındığı düşünülmektedir.¹³⁹ Mezarda bulunan lake malzemenin üzerinde Çince bir yazı bulunmaktadır. Bu yazıdan malzemenin imparatorluk sarayı için yapıldığı öğrenilmektedir. Ayrıca yine bu malzeme üzerinden yapılan terminus post quem ile mezarın M.Ö. 8 – M.S. 4 yılları arasında tarihlenmekte olabileceği düşünülmektedir.¹⁴⁰

(Resim-9. Huş ağacı kabuğu üzerine işlenen Hun kampı tasviri, Tsaram Mezar Alanı, Mezar No. 7.)¹⁴¹

Mezarın batı koridorunun orta kısmında keşfedilen cenaze kuklası Hun mezarlarında henüz başka bir örneğine rastlanmamış bir keşiftir. Başlı, 2-4 yaşlarında bir bebeğin kafatasından yapılmıştır.¹⁴² Altı tutam siyah tel saç, bir nevi yapıştırıcı bir madde ile kafatasına tutturulmuştur. Ayrıca kafatasının üzerinde, saç örgülerinin yakınında turkuaz kalıntıları olan altın varaktan kolyeler vardı. Kafatasının ön ve arka kısımlarına yakın iki ek saç örgüsü daha bulunmuştur. Kemerde demir plakalara yakın iki örgü daha bulunmuştur. Kırmızı cila ile kaplanmış ahşap çubuklar kuklanın uzun

¹³⁸ Sergei S. Miniaev, L.M. Sakharovskaia, "Investigation of a Xiongnu Royal Complex in the Tsaraam Valley Part 2: The Inventory of Barrow No. 7 and the Chronology of the Site" *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.51.

¹³⁹ Sergei Miniaev, "Tsaram: A Burial Ground Of The Hsiung-Nu Elite In Transbaikalia", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, Cilt 37, Sayı 2, 2009, s.51.

¹⁴⁰ Michèle Pirazzoli-t'Serstevens, "A Chinese Inscription from a Xiongnu Elite Barrow in the Tsaraam Cemetery", *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.58.

¹⁴¹ Miniaev, Sakharovskaia, "Investigation of a Xiongnu Royal Complex", s.51.

¹⁴² Bu analiz bebeğin arda kalan süt dişleri üzerinden yapılmıştır.

uzuvlarını temsil ettiği düşünülmektedir.¹⁴³ Mezar alanındaki başka nadir bir keşif de Satir başı (?) şeklindeki kemer tokasıdır. Miniaev, altından imal edilen bu malzeme için Yunan tanrısı olan Satir'in tasviri olduğunu iddia etmektedir. Bizce şu anki veriler üzerinden böyle kesin bir yorum yapmak doğru değildir. Kemer tokasının bıyığı ve gözleri özellikle Asya tipi Çin-Tibet tarzı maskelere benzemektedir. Altay bölgesinde yer alan Ialoman-II mezar alanındaki 43 numaralı mezarda bu tokaya yapım tarzı olarak benzeyen bir kemer tokası bulunmaktadır. Fakat toka incelendiği zaman bıyıklı bir ejderha görünümündedir (Resim-10). Sadece tarz olarak benzeyen bu toka, tasvir ettiği varlık açısından Tsaram No.7'deki kemer tokasına benzememektedir. Tokanın tam olarak neyi tasvir ettiği anlaşılmasa da değerli bir ticari malzeme olduğu aşikârdır. Bu bağlamda No.7'nin diğer değerli buluntularla birlikte de düşünüldüğünde bir Hun Chanyusüne ait bir mezar olabilir.

(Resim-10. Tsaram No.7'de bulunan kemer tokası[1], Ialoma-II No.43'te bulunan kemer tokası[2].)¹⁴⁴

1.1.2.Hun Toplumunda Sıradan Halk

Hun toplumunun yapısı tam olarak çözülebilmemiş değildir. Ancak devlet içerisinde sosyal bir hiyerarşinin olduğunu hem Çin kaynaklarındaki bilgilerden hem de arkeolojik verilerden anlamaktayız. Fakat bu hiyerarşi kanun bazında Antik Yunan, Roma ve Hindistan'daki gibi sert çizgilerle belirlenmemiştir. Mezar yapıları ve Hunlara ait yerleşim alanlarında yapılan incelemeler bu hiyerarşinin sosyal hayata

¹⁴³ Sergei Miniaev, a.g.m., s.54.

¹⁴⁴ Sergei Miniaev, "Tsaram: A Burial Ground Of The Hsiung-Nu Elite In Transbaikalia",s.57 (1) Alexei A. Tishkin, "Characteristic Burials Of The Xiongnu Period At Ialoman-I In The Altai", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* ", Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.554.(2).

oldukça etki ettiğini göstermektedir. Bu hiyerarşideki temel unsur boyların devlet içerisindeki konumudur.¹⁴⁵ Bu bağlamda seçkinlerden ayrı olarak, sıradan halktan birisinin hiyerarşideki dikey hareketliliği bağlı olduğu boyun konumuna bağlıdır. Eğer bir Hun vatandaşı düşük statüde bir boya mensup ise yükselmek için yapabileceği en gerçekçi hamle askeri başarıdır ki bu da çok istisnai bir durumdur.¹⁴⁶ Shi Ji ve Han Shu'da Hun halkının genel yapısından ve günlük hayatından kısa bir şekilde bahsedilmektedir:

“Su ve ot için yer değiştirirler. Kentleri, devamlı oturdukları bir yerleri ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktur. Ancak, her birinin ayrılmış toprakları vardır. Yazışmaları-çizişmeleri yoktur; [birbirleri] söz vererek anlaşma yaparlar. Erkek çocukları koyuna biner, kuşlara ve farelere yay gerip ok atarlar. Biraz büyüdüklerinde bu kez tilkilere ya da tavşanlara ok atarak bunları yiyecek yaparlar... Hükümdarlarından en alt tabakasına kadar hepsi evcil hayvan eti yer. Derisini elbise yaparlar keçeyle örtünürler...”¹⁴⁷

Buradaki anlatıda Hunların ayrı topraklarının olduğundan bahsedilmektedir. Buradaki “ayrılmış toprak” tabiri ile hayvanlarını otlatacakları ayrı alanların olduğu kastedilmiştir. Hun toplumunda kişisel toprak mülkiyeti kayıtlarda geçmemektedir. Aynı zamanda arkeolojik verilere göre de ortak yerleşim alanları dışında kişisel özel toprakların bulunduğu ile ilgili bir emareye rastlanmamıştır. Han Shu'daki anlatıda çocukların da silah talimi yapmasından bahsetmesi Hunlardaki ordu-millet anlayışı gösteren emarelerdendir. Bir sıradan halk mezarlığı olan Shombuuzin Belchir mezar 26'daki çocuk mezarında bulunan küçük yay¹⁴⁸ bu anlatıyı desteklemektedir. Sıradan halk mezarlarındaki eşyalar incelendiğinde, halkın değerli olduğu için erişemediği ürünlerin taklitlerini yaptıkları görülür. Örnek olarak yukarıda yeşim taşının Hun seçkinleri için çok değerli olduğunu ve bunlardan süsler yapıldığından bahsetmiştik. Fakat sıradan halk bu "değerli" taştan yoksun olduğu için muska ve kolyelerini diğer mevcut taşlardan geleneksel Çin süslemeleri gibi şekillendirmiştir. Ivolga

¹⁴⁵ Bu durum aynı zamanda sonraki bozkır devletlerinde de sosyal yapısının temel karakteridir.

¹⁴⁶ Bu duruma ait en iyi örnek “Sonraki Zhao(M.S. 319-M.S.351)” devletinin kurucusu Shi Le石勒'dır. İlk Zhao devletinde önemli bir komutan Shi Le aslında asil olmayan bir boydan gelmekteydi. Hatta gençlik yıllarında köle olarak da satılmış olan Le, daha sonra askeri başarı ve hırsı yükselmiş daha sonra İlk Zhao devletine isyan ederek bir Hun devleti olan “Sonraki Zhao” devletini kurarak kendisini Chanyu ilan etmiştir.

¹⁴⁷ Otkan, *a.g.e.*, s.58-59.

¹⁴⁸ Juhyeon Lee, *a.g.m.*, s.3.

mezarlığındaki 133 numaralı mezarda ve Derestui mezarlığındaki 49 numaralı mezarda bulunan çivi şeklindeki kalsedon kolyeler, Ivolga müstahkem yerleşimindeki 9 numaralı çukurda bulunan taş kemer şeklindeki plaka, Derestui mezarlığındaki 40, 114 ve 119 numaralı mezarlarda bulunan çört ve taş diskler bunlara örnektir.¹⁴⁹ Aynı durum kemer tokalarında da görülmektedir. Hun toplumunun karakteristik eşyalardan birisi olan kemer tokaları halkın her katmanında görülmektedir. Seçkin mezarlarında altından imal edilen kemer tokaları da bulunmakla beraber sıradan halk mezarlarında kemer tokaları bronz ve demirdendir. Tekstil ürünleri açısından ise durum farklıdır. Hunların Çin'den en çok talep ettiği ürünlerden birisi olan ipek sıradan halk arasında da yaygın bir üründür. Çoğu sıradan halk mezarında ipek kumaşlara ve kıyafetlere rastlanılmıştır.

Hunlara ait mezar alanları araştırılırken yapılan sınıflandırma sonrasında sıradan halka mensup insanların daire şeklindeki mezarlara konulduğu tespit edilmiştir.¹⁵⁰ Bu sıradan halk mezarları yapı ve tefriş açısından seçkin mezarlarına nazaran daha basittir. Hun toplumuna ait yerleşik yaşamın olduğu alanlarda; örneğin Ivolga bölgesinde yaşayan halkın mezarlarının daha basit ve fakir olduğu görülmektedir. Dairesel mezarların en derinleri 5 metreye kadar ulaşır fakat bu mezarların birçoğu sadece 2-3 metre derinliktedir. Mezar çukuru genellikle dikdörtgen şeklindedir ve ölen kişinin bedenine uygundur. Daha derin olanlar kare şeklinde bir çukur olarak başlar ve derinleştikçe daralır. Çukurun dibinde, ölen kişi ahşap ya da taş levhalardan yapılmış bir kutunun içine belli bir ritüelle yerleştirilir. Bazı durumlarda ölü, huş ağacı kabuğu ya da keçe üzerine yatırılır ve yere serilir. Gömü çukurundaki koşullara bağlı olarak, ölen kişi doğrudan toprağa yatırıldığında gömüler toprak; zeminde taşlar ve yanlarda taş levhalar varsa taş tabut içinde gömü; ya da çoğu durumda olduğu gibi ahşap tabut içinde gömü olarak sınıflandırılır. Bazı gömülerde hem taş hem de ahşap unsurlar bulunmaktadır. Ahşap tabutun etrafında taş bir muhafaza varsa taş muhafazalı tabut gömüsü olarak sınıflandırılır veya ahşap tabutun etrafında kütükler varsa ahşap muhafaza içinde tabut gömüsü olarak sınıflandırılır. Toprak gömülerde ve taş tabutlu gömülerde tipik nesnelere genellikle birleşik yayların

¹⁴⁹ Bogdanov, a.g.m., s.94.

¹⁵⁰ Bu tip daire planlı mezarlarda sıradan halkın yanında aynı zamanda Hunlara bağlı diğer devletlerin liderlerinin de yattığı düşünülmektedir.

kemik parçaları, demir bıçaklar ve ölen kişinin hayattayken kullanmış olabileceği diğer yaygın eşyaları içerir. Ayrıca, bu gömülerde kurban ya da tören amacıyla mezar odasına yerleştirilmiş çanak çömlekler de bulunabilir. Buna karşılık, ahşap tabutlu gömülerde daha fazla sayıda süs eşyası, silah ve kurban eşyası bulunma eğilimindedir. Hem taş hem de ahşap öğeler içeren mezarlar en zengin mezar eşyası koleksiyonlarına sahiptir ve bazı durumlarda bu mezarlarda bulunan nesnelere kalitesi elit mezarlarda bulunanların kalitesine yaklaşmaktadır.¹⁵¹

Peki, bu daire planlı mezarlardaki çeşitliliğin sebebi nedir? Yukarıda Hunların Modu Chanyu'nun "yay geren halklar"ı birleştirmesi ile devletin konfederatif bir yapıya büründüğünden bahsetmiştik. Bu bağlamda Hunlar sadece Hun kökenli halklara liderlik yapmamaktaydı. Hem birçok halkı kendi bünyesinde barındırması hem de devletin yakın olduğu coğrafyalardan da kültürel olarak beslenmesiyle Hun toplumu içerisinde yüksek oranda kültürel çeşitlilik ortaya çıkmıştı. Bu çeşitlilik mezarlara ve yerleşim alanlarına da yansımıştır. Seçkin mezarlarındaki nesnelere oranları hemen hemen aynı olmakla birlikte sadece yağmalardan kurtulan istisnai bazı eşyalar farklılıklar yaratmaktadır. Fakat sıradan halk, Hunlara bağlı yöneticilerin ya da bölge yöneticilerinin de içinde bulunduğunu düşündüğümüz daire planlı mezarlarda Hun halkının iktisadi durumları da gözlemlenebilmektedir. Ülkelerin ve toplumların tarihleri genel olarak savaşlardan ve seçkinlerin hayatları üzerinden yazılmış olsa da tarihin ve kültürün temeli halktır. Bu bağlamda seçkin mezarlarından Asya Hun Devleti'nin iktisadi ve siyasi gücünü öğrenirken, sıradan halk mezarlarından ise Hun ve erken Türk toplumunun kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz.

1.1.3. Hun Toplumunda Köleler ve Savaş Esirlerinin Konumu

Hun toplumunda en üst mevkide; Chanyu ve ailesi daha sonra sıradan halktan insanlar ve köleler bulunmaktadır. Bu köle grubu Avrupa'daki gibi bir katı bir çizgi ile ayrılmamıştır. Hun toplumunda köleler, tarım, zanaat gibi emek isteyen işler için büyük önem arz ediyordu. Bu köle gücü genellikle savaşlarda yakalanan esirler üzerinden sağlanmaktaydı. Shi Ji ve Han Shu'da Hunların adetlerinden ve ceza hukukundan bahsederken savaş esirlerinin köle yapıldığından bahsedilmektedir.¹⁵²

¹⁵¹ G. Eregzen, "The Internal Structure Of Circular Burials And The Funeral Practices", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.54

¹⁵² Otkan, *a.g.e.*, s.68.; Ban Gu, *HS*, s.9.

Hunların bu savaş esirlerini özellikle tarım işlerinde kullandıkları bilinmektedir. Bu uygulama sayesinde özellikle Han Hanedanı ile yapılan savaşlarda ele geçirilen Çinli esirler tarım işlerinde tecrübeli oldukları için Hunlara çok fayda sağlamış olmalıydılar. Hunlar savaş esirlerini liyakate göre değerlendirip sadece tarım işçisi veya zanaat işçisi olarak kullanmamışlardır. Örnek olarak; Çinli komutan Li Guangli李廣利, Hunlara teslim olduktan sonra ona çok değer veren Hulugu Chanyu, kızını Li Guangli ile evlendirmiştir ve devletin üst kademesinde kullanmıştır.¹⁵³ Bir başka örnek de ünlü seyyah Zhang Qian張騫'dir. Zhang Qian, imparator Wu tarafından Batı Bölgeleri hakkında bilgi alması amacıyla elçi olarak görevlendirilmişti fakat yolda Hunlar tarafından yakalanıp alıkonulmuştur. Daha sonra kaçarak görevini yerine getiren Zhang, dönüş yolunda da Hunlar tarafından yakalanıp alı konulmuştur. Daha sonra 1 yıl daha evli kaldıktan sonra Junchen Chanyu ölünce kargaşa ortamında eşi ve kölesi ile birlikte yine kaçmayı başarmıştır.¹⁵⁴ Hunlar tarafından iki kez esir edilen Zhang Qian hapis yatıp, idam edilmemiş hatta Hun ülkesindeki günlerinde Hun asıllı eşi ile evlenmiştir. Zhang Qian'in esir olduğu süre zarfında ne işlerle uğraştığı kaynaklarda geçmese de muhtemelen Chanyu tarafından önemli bir memuriyete getirilmiş olabilir. Laoshang Chanyu döneminde, Han Hanedanı tarafından Hunlara elçi olarak gelip onlara sığınan Zhonghang Yue de sözüne itibar edinilen, saygı değer bir danışmandır.

S.G. Klyashorniy'e göre bir Hun da işlediği bir suç yüzünden köle olabilmekteydi.¹⁵⁵ Klyashorniy muhtemelen kaynaklarda bir Hun'un hırsızlık yapması sonucunda bütün mallarına el konulması ile ilgili verilen bilgi üzerinden böyle bir yorum yapmaktadır. Fakat aynı anlatı içerisinde bu şahısların özgürlük durumları hakkında bir bilgi verilmemektedir. Bu bağlamda bir Hun vatandaşının işlediği suç yüzünden Hun ceza kanunu tarafından köleleştirildiği kesin bir bilgi değildir. Kölelerin mezar tipleri tam olarak sınıflandırılmamıştır. Muhtemelen seçkin mezarlarının yanında bulunan uydu mezarlara ve gömüldükleri düşünülmektedir. Shi Ji ve Han Shu'da Hunların cenaze ritüelleri ile ilgili olarak verilen bilgi içinde gömülen kişinin yanında ona hizmet eden kişilerin de gömüldüğünü söylemesi bu analizi

¹⁵³ Li Guangli, bir başka teslim olmuş olan Çinli elçi Wei Lü'nün komploları sonucunda öldürülmüştür. Onun ölümünün ardından ülkede kıtlık baş gösterince Hulugu onun adına bir tapınak inşa ettirmiştir.

¹⁵⁴ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s.80-81.

¹⁵⁵ Klyashorniy, *a.g.e.*, s.45.

desteklemektedir. Fakat bazı uydu mezarlarda bağlı olduğu seçkin mezarındaki kadar yüksek derece buluntu çıkması da bu sınıflandırmayı belirsiz bırakmaktadır.

1.1.4. Hunların Yerleşim Alanlarında Sosyal Yapı

Asya Hunlarının kültürlerini ve sosyal yaşamlarını anlamak açısından mezar alanları çok değerlidir fakat yine de tek başına mezarlar, Hun toplumunun, halkının nasıl yaşadığına dair tam bir resim sunmamaktadır. Bu bağlamda Hunların sosyal dinamiklerini daha iyi anlayabilmemiz için yerleşim alanlarındaki buluntuları da değerlendirmemiz ve analiz etmemiz gerekmektedir. Seçkin mezarlarına gösterilen ilk ilgiye benzer şekilde, Hun yaşam alanlarına olan ilgi yirminci yüzyılın ortalarında başlamıştır. Mezarlık alanlarına dair çalışmalar genişledikçe, duvarlı yerleşimler üzerine yapılan çalışmalar da daha küçük çukur ev yerleşimleri üzerine yapılan kazılarla artmıştır. Bu kazılar sonucunda uzun zamandır yalnızca konargöçerlerden oluştuğu varsayılan bir devlet için kalıcı yerleşim yerlerinin, şehirlerin ve tarım faaliyetlerinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Siyasi olarak baktığımızda da özellikle Modu sonrası giderek büyüyen devlet ve toplum yapısının Çin'den alınan haraç ürünleri ve gezici çobanlıktan elde edilen ürünler ile yetinmesi imkânsızdır. Bu bağlamda Hun toplumu içinde konargöçer yaşam tarzının yanında zanaat ve tarım ile ilgilenen yerleşik grupların da oluştuğunu görmekteyiz.

Hunların yerleşim alanları ve şehirlerinden hem Çin kaynakları hem de arkeolojik çalışmalar sayesinde haberdar olmaktadır. Arkeolojik araştırmalar neticesinde Hunlara ait birçok şehir ve yerleşim alanı keşfedilmiştir. Bu şehir ve yerleşim alanlarının listesi şu şekildedir: Moğolistan'dakiler; Shuvuutyn Golyn Kherem, Boroogyn Suurin, Boro Gol, Khureet Dov, Burkhyn Durvuljin, Tereljyn Durvuljin, Undur Dov, Gua Dov, Tsenkheryn Golyn Kherem, Baruun Duruugyn Kherem, Bayanbulag Turi, Mangasyn Khuree, Sanlian, Santın Şireetiyn Balgas Kharganiin Durvuljin(Longcheng?). Rusya'dakiler; Bayan-Under(Derestui¹⁵⁶), Mangirtui, Ivolga, Abakan(Taşeba), Yenhor, Taşeba, Dureni-I, Dureni-II. Çin'dekiler; Tongwancheng, Dabaodang.¹⁵⁷ Keşfedilen bu yerleşim alanları üzerinde yapılan

¹⁵⁶ Derestui bir mezar alanıdır. Fakat Bayan-Under yerleşim alanının çok yakınında olduğu için burası ilişkili kabul edilmektedir.

¹⁵⁷ D.Tseveendorj, Ts.Turbat, "Xiongnu Settlements", *Treasure of the Xiongnu*, s.75.; Leonid Kızlasov, "Hunların Şehirleri", Çev. Tahsin Bilgi, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2020, s.515-519.; İlyas İbiş, (2019)*Rus Arkeologların Araştırmalarına Göre Asya Hunlarında Asya*

araştırmalar neticesinde Hunların mimari yapısı, yarı yerleşik hayat düzeni ve sosyo-kültürel hayatları hakkında değerli bilgiler elde etmekteyiz. Arkeologların araştırmaları doğrultusunda bazı şehirlerde askeri ve idari, bazılarında din, tören ve bazılarında ise tarım, zanaat gibi faaliyet emarelerine rastlanılmıştır.¹⁵⁸ Bu bağlamda Hunlara ait yerleşim alanlarından bir kısmı sürekli iskân için inşa edilmişken, diğerleri sadece belli kutsal zamanlar ya da mevsimsel olarak kullanılmış olabilir. Hun yerleşim yerleri ile ilgili kazılar devam etmektedir. Hunların şehir ve yerleşim yerleri muhtemelen şu ana kadar bulunanlarla sınırları olmayıp ilerleyen yıllarda bulunan yerleşim alanlarının sayıları giderek artacaktır.

Çin kaynaklarında Hunların, surlarla çevrili ve sürekli ikamet ettikleri şehirlerinin olmadığından bahseder. Fakat Çin kaynakları Hunlar ile ilgili anlatılarında bazen çelişkiye düşmektedir. Bu çelişkiler hem kaynağın içerisinde başka bahislerde görülürken bazen de arkeolojik malzemeler sayesinde anlaşılmaktadır. Bu çelişkilerden birisi de Hunların şehirleri ve yerleşim alanları mevzudur. Çin kaynaklarında ilk olarak bahsedilen Hun şehri Longcheng龍/龍城'dır.¹⁵⁹ Kaynaklarda bu şehirle ilgili; "Beşinci ayda Longcheng'daki büyük toplantıda atalarına, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı"¹⁶⁰ yazmaktadır. Bir başka anlatı da Han Hanedanı'ndan Hun ülkesine gelen Wei Lü'nün tavsiyesi üzerine Hunlar şehir ve bina yapımı için hazırlığına başladığı görülür. Bir başka örnek de Batı Hun Chanyusu

Hunlarında Şehir ve Yerleşme, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, ss.IV-V. Liste için faydalandığımız kaynaklara ek olarak güncel bir keşif olan "Kharganiin Durvuljin" şehri tarafımızca eklenmiştir.

¹⁵⁸ D.Tseveendorj, Ts.Turbat, "Xiongnu Settlements", *Treasure of the Xiongnu*, s.75.

¹⁵⁹ Longcheng'daki "Long" kelimesi tartışma konusu olmuştur. Han Shu'daki anlatıda ejderha anlamına "龍" gelen karakter kullanılmışken Han Shu'dan daha önce yazılmış olan Shi Ji'de ise uzun yaban otu anlamına gelen "龍" karakteri kullanılmıştır. Çin kaynaklarında bazı Türkçe kelimelerin, Çince üzerinden telaffuz şeklinde yazıldığı bilinmektedir. Bazı kelimeler için duydukları kelimelerin okunuşlarını Çince karakterler üzerinden vermeye çalışmışlardır. İki kaynak arasındaki karakter farklılığı da muhtemelen bu durumdan kaynaklanmaktadır. Konuralp Ercilasun "Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Dönemi,2019" adlı eserinde buradan yola çıkarak şehrin adının "Ejder Şehri" değil de "Otlak Şehri" olduğunu söylemektedir. Biz kendisine şehrin adının Hunca bir kelime olduğu konusunda katılmakla birlikte "Otlak Şehri" tahmini konusunda emin değiliz. Çünkü bu karakter Hunca kelimenin okunuşu için verilmişse, aynı ejderde de olduğu gibi otlak ifadesini de temsil etmiyor olabilir. Ayrıca eserinde, Hunlarda bir ejderha kültü olmasının zayıf bir ihtimal olduğunu da söylemektedir fakat Gol Mod-II ve Altay bölgesindeki kurganlarda Hunlara ait önemli ejderha figürleri bulunmuştur. Bunlar ital ürünler olmuş olsa dahi ejderha tasviri bulunan eşyaların önemli oranda bulunması Hunların bu mistik canlıyı kabullendiğini göstermektedir.

¹⁶⁰ Ban Gu, *HS.*, s.8.

Zhizhi'nin Yedisu Bölgesi'nde çit ve toprak surlardan yaptırmış olduğu şehirdir.¹⁶¹ Yine kaynaklarda geçen ifadelerle göre geç dönem Hun devletlerinin de şehirler kurduklarını öğrenmekteyiz.

Moğol arkeolog T.İderkhangai, başkanlığını kendisinin yürüttüğü 2020 yılında Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde bulunan Ulziit şehrindeki Kharganiin Durvuljin'de gerçekleşen kazıda Hunlara ait bir şehir bulmuştur. Şehrin etrafında 550×550 m ölçülerinde çift sur, duvarın orta kısmında 250×210 m ölçülerinde kapalı avlu, kapalı avlunun orta kısmında 2 büyük sarayın temeli ve kapalı avlunun güneybatı kesiminde 1 büyük sarayın temel yapısı keşfedilmiştir. Sarayın güneybatı kısmında, baraka avlusunun dört bölümünden birinde insan yapımı bir havuz yapısı keşfedilmiştir. Ayrıca yine bu şehirde daha önce Hun şehirlerinde ve mezarlarında karşılaşılmamış üzerinde “Cennetin Oğlu Chanyu, Gök Kadar Sonsuz, Hayatı Sonsuza Kadar Ebedidir” yazan bir seramik parçası keşfedilmiştir (Resim-11). Hem bu istisnai özellikleri hem de Gol Mod-I ve Gol Mod-II gibi büyük Hun mezarlarına konum olarak yakın olmasından dolayı T. İderkhangai bu şehrin Çin kaynaklarında geçen Longcheng olduğunu iddia etmektedir. Bulunan seramik parçasının bir çatı kiremidi olduğu ve şehrin giriş kapısında asılı olduğu düşünülmektedir¹⁶² Alanda kazılar devam etmekte olup bu şehrin Longcheng olup olmadığı henüz belli değildir. Fakat şehrin mimari yapısı ve bulunan seramik parçasından ötürü Hunların en önemli şehirlerinden birisi olduğu kesindir. Bu şehir, idari meselelerin görüşüldüğü, elçilerin ağırlandığı ve dini törenlerin yapıldığı bir merkez olmalıdır. Şehirde bulunan büyük saray yapısı, havuz temeli gibi keşifler Hunlarda mimari gösterişin olduğunu göstermektedir. Çince yazılmış olmasının sebebi belki de ülkeye gelen Çinli elçilere bir gözdağı olabilir. Şehrin gösterişli ve büyük olmasının yanında etrafında önemli mezar alanlarının da bulunması burasının Hunlar açısından yüksek statüde önemli bir sosyal alan olduğunu göstermektedir.

¹⁶¹ Kara, a.g.e., s.252.

¹⁶² T. İderkhangai, “The Xiongnu Chanyu's Summer Capital City Named Luut Or Longchen City In Kharganiin Durvuljin, The Political Center Of The Xiongnu Empire”, *Ancient cultures of Mongolia, Southern Siberia and Northern China Transactions of the XIth International Conference*, (8-11 Eylül, Abakan, 2021), Kongreye Sunulan Bildiriler, Abakan 2021, s.188-190.

(Resim-11. “Cennetin Oğlu Chanyu, Gök Kadar Sonsuz, Sonsuza Kadar Ebedi” yazılı seramik parçası, Kharganiin Durvuljin, Ulziit, Arhangay, Moğolistan.)¹⁶³

Yapılan araştırmalar neticesinde Hunların Şehir ve yerleşim alanlarını oluştururken toplu olarak yerleşik yaşama amaçlarının olmadığı gözükmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bütün Şehirlerin belli amaçları vardır. Dini ve törensel amaçlarla oluşturulduğu düşünölen Şehirler dışında zanaat ve tarım gibi sebeplerden inşa edilen Şehirlerde, Hunlara ait mezarlarda gördüğümüz gibi hiyerarşik bir tablo ile karşılaşmaktayız. Bu sosyal hiyerarşiyi en iyi gözlemleyebildiğimiz yerleşim alanlarından birisi günümüzde Buryatya Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer Ivolga Yerleşimi’dir. Selenge Nehri’nin kıyısında bulunan bu yerleşim yeri kare planlı, surlu bir yerleşim alanıdır. Savunma amacıyla etrafı hendek ve toprak setler ile çevrelenmiştir.¹⁶⁴ Yerleşim alanının içerisinde Şehir halkının yařadđı, yarısı yerin altında olmasından dolayı “çukur ev” olarak tabir edilen yapılar keşfedilmiştir. Alanda keşfedilen buluntulardan yola çıkarak Ivolga’da yaşayan Hun halkının avcılık, çobanlık, balıkçılık, tarım ve zanaat işçiliği yaptđı düşünölmektedir. Çukur evlerde bulunan hayvan kemikleri üzerinden burada yaşayan halkın, sđđır, koyun, keçi, at ve domuz tükettikleri gözlemlenmiştir. Yabani hayvan olarak da geyik, yabani tavşan, tilki ve nadir de olsa ayı avlamışlardır. Alanda önemli bir bulgu olarak köpek iskeletleri ile de karşılaşılmıştır. Kemikler üzerinde yapılan incelemelerde bazı köpeklerin eklem yerlerinin kesildiği tespit edilmiştir. Bu bulgu karşısında araştırmayı yapan ekip Ivolga’daki bir grup tarafından köpeklerin besin olarak tüketilebilmiş

¹⁶³ T. İderkhangai, a.g.m., s.189.

¹⁶⁴ Kızlasov, a.g.m., s.516.

olabileceğini söylemektedir.¹⁶⁵ Fakat bize göre daha önceki Hun mezarlarında da bulunan köpek kemikleri ve kaya resimlerinden yola çıkarak köpekler –Hun toplumu içinde köpeklerin çobanlık açısından kullanımı bilinmemektedir- avcılık için ve evcil hayvan olarak kullanılmış olmalıdır. Çukur ev yerleşiminin duvarları içindeki hayvan kalıntılarının yarısından fazlası sürü hayvanlarına - koyun, keçi, sığır ve at - ait olsa da beşte birinden fazlası domuz ve yabani hayvanlara aittir. Bu tür bir hayvan karışımı, Mangirtui gibi diğer çukur ev yerleşimlerinde de görülmüştür. Burada atılan kemiklerin yarısından fazlası atlara ve neredeyse onda biri domuzlara aittir. Avlanmaya yarayan kemik ve bronz okların yanı sıra, köydeki aletler arasında kemik ve demir kancalar bulunmuştur. Büyük turna ve mersin balığı da dahil olmak üzere çeşitli balıkları yakalamak için kullanılmış olabilecek zıpkınlar da bulunmaktadır. Az sayıdaki balık kalıntılarında darı, buğday ve arpa gibi tahıl bulguları da eşlik etmektedir. Buradaki tarım işçileri tarafından mahsuller ekilmiş ve daha sonra köyde bulunan yassı saban demirleri ve taş öğütme plakaları kullanılarak işlenmiş olmalıdır.¹⁶⁶ Bu sabanlar Han tipi sabanlardan oldukça farklıdır ki bu da tarım araçlarının sadece Han-Çin imalinden geçmediğini, Hun metalürjisinin bir ürünü olduğunu göstermektedir.

Keşfedilen buluntular doğrultusunda bakıldığında Ivolga halkının yetenekli zanaatkârlara sahip olduğu görülmektedir. Çoğu Hun yerleşiminde ve mezarında rastlanılan klasik Hun tipinde çanak çömlek üretmişlerdir. Ayrıca muhtemelen hayvanlardan elde ettikleri yünleri eğirmek için ağırşaklar, hayvan derilerini işlemek için koyun kürek kemiğinden yapılmış kemik kazıyıcılar giysi ve halı imal etmek için kemik bızlar ve demir iğneler kullanmışlardır. Köyün merkezinde bir fırın atölyesi yapısı keşfedilmiştir. Muhtemelen alanda bulunan demir aletler buralarda dövülmektedir. Çukur evlerin tabanlarında bulunan döküm cürufu¹⁶⁷ parçaları aynı işlemi evlerinde de yaptıklarını göstermektedir. Dolayısıyla Ivolga gibi büyük çiftçi yerleşim bölgeleri, yalnızca tahılın siyasi ekonomiye katkısı açısından değil, aynı

¹⁶⁵ Klementiev, A. Simukhin, Burova, Prokopets, “Ivolginskoye Khunnskoye Gorodishche V Zabaykal'ye: Arkheozoologicheskoye Issledovaniya (Po Materialam Raskopok 2017 G.)”, *Povolzhskaya Arkheologiya*, Cilt 31, sayı 1, 2020, s.172.

¹⁶⁶ Bryan K. Miller, *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire*, New York: Oxford University Press, 2024, s.97-98.

¹⁶⁷ Cüruf, metalürji işleminde tamamen saf halde olmayan madenler eritildiğinde yüzeyde biriken hafif madenlere verilen isimdir.

zamanda zanaat merkezleri ve güçlendirilmiş ticaret bağlantı noktaları olarak da gelişmekte olan göçebe toplumu için önemliydi.

Farklı iş kolları üzerinden önemli ölçüde üretim yapan bir bölgenin mutlak bir yönetici ve seçkinleri olmalıdır. Bu doğrultuda alandaki ev yapılarını gözden geçirdiğimizde yerleşim alanının merkezinde diğer çukur evlere nazaran daha farklı bir ev göze çarpmaktadır. Bu yapı kalın toprak duvarlara sahip, yükseltilmiş bir toprak zeminin üzerinde oturmakta ve çevresindeki çukur evlerden iki kat daha büyüklüktedir. Bu ev muhtemelen bölgenin yöneticisi olan seçkin bir kişiye aitti. Yakındaki mezarlıkta bulunan bir dizi kişisel eşya da Ivolga topluluğu üyeleri arasında belirgin bir sosyal tabakalaşma olduğunu göstermektedir. Ivolga'daki seçkin insanlar giysilerini akik, turkuaz veya cam boncuklar ve küçük kemik süslemelerle süslemişlerdir. Bazı insanlar kemerlerini küçük bronz düğmeler, askılar ve hatta bronz Han sikkeleriyle süslemiştir. Bu yerleşim alanındaki sosyal farklılık aynı mezar alanlarında olduğu gibi çocuk mezarlarında dahi gözükmemektedir. Shoombuzin Belchir ve Takhiltin Hotgor'daki bazı çocuk mezarlarında çocuklar değerli eşyalarla gömülmüşlerken bazıları daha basit malzemelerle çukur şeklindeki mezarlara gömülmüştü.¹⁶⁸ Bu uygulama Ivolga'da da görülmektedir.¹⁶⁹ Ivolga'daki yerleşim yerleri ve gömütler de aynı şekilde toplulukta çok katmanlı bir sosyal hiyerarşinin var olduğunu ve bazı insanların Asya Hun Devleti'ne belirgin bağlılıkları sayesinde daha yüksek bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Ivolga mezarlığındaki insanların sadece yarısı ahşap tabutlarla gömülmüş, çok daha azı hayvan adaklarıyla saygı gösterilmiş ve daha da az sayıda insan özellikle Hun seçkinliğini temsil eden kemerler takmıştır.¹⁷⁰

Ivolga'nın güneybatısında Selenge'nin ise direkt batısında yer alan Bayan-Under yerleşimi ve Derestui mezar alanında da benzer bulgulara rastlanılmaktadır. Keşfedilen bulgulara göre Ivolga'ya nazaran daha küçük bir yerleşim yeri olmasına karşın daha seçkin kişilerin burada yaşadıkları düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen bulgular, Bayan-Under yerleşim alanındaki evlerin yapıları ve

¹⁶⁸ Juhyeon Lee, a.g.m., s.3.

¹⁶⁹ Nikolai N. Kradin, "Stateless Empire: The Structure Of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*", Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.91.

¹⁷⁰ Miller, a.g.e., s.100.

Derestui'deki mezarların yapısı ile içinde bulunan eşyalardır. Bayan- Under yerleşimi Ivolga'dan çok daha küçüktür fakat toprak surları taşlarla güçlendirilmiştir. İç ve dış kapalı alanlardan oluşan ikili bir bölünmeye sahip görülmektedir. Dıştaki dikdörtgen alanın ahşap bir parmaklıkla çevrili olduğu varsayılmaktadır. Bu dış alanda klasik Hun tipi çukur bir evin kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca burada çukur evlerin iki katı büyüklüğünde, ahşap sütunlar ve sıvalı duvarlarla inşa edilmiş, zemin seviyesinde bir ev yapısı da keşfedilmiştir. Dış çukur ev ve iç çukur evin her ikisinde de pişirme kapları, depolama küpleri ve hayvan kalıntıları bulunmuştur. İç çukur evde üzerinde demir bir bıçak bulunan kırık bronz bir TLV ayna bulunmuştur.¹⁷¹ Bayan-Under'deki bu daha küçük ama belirgin yapılar bu yerleşim yerindeki seçkin insanlar ve sıradan halk ile köleler arasındaki ayrımı Ivolga'ya göre daha net bir şekilde göstermektedir.

Bu iki ayrı yerdeki seçkinlerin sosyal konumlarındaki farklılıklar mezarlıklarındaki gömü çeşidi ve adedi açısından daha da belirginleşmektedir. Ivolga'daki mezarlık, çoğunlukla benzer çukur evlerden oluşan köy gibi, benzer mezarlardan oluşan yoğun bir gruptur. Öte yandan Bayan- Under yakınlarındaki Derestui mezarlığı, her biri daha büyük çukurlara ve eşyalara sahip merkezi mezarlara ve Moğolistan'ın merkezindeki Hun seçkin mezarlarına özgü daha belirgin taş halka yüzey işaretlerine sahip birkaç mezar takımına bölünmüştür. Ivolga'da defnedilenlerin sadece yarısı ahşap tabutlarla gömülmüşken, Derestui elitlerinin üçte ikisinden fazlası ahşap kalas tabutlarla döşenmiştir. Bazı tabutlar da taş kaplı odaların içine yerleştirilmiş ya da ilave dış ahşap tabutların içine yerleştirilmiştir. Derestui'deki insanların Ivolga'dakilere kıyasla daha büyük bir kısmı ölümler için sürü hayvanlarından oluşan adaklar sunmuştur; bu da onların sürülerinin zenginliğini topluluk üyeleri için feda edebileceklerini ya da bu ritüel için daha fazla hayvan feda edebilecek güçte olduklarını göstermektedir.¹⁷² Bu bağlamda bakıldığında Derestui ve Bayan-Under halkının Ivolga halkına göre ekonomik olarak daha ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Moğolistan sınırları içerisinde yer alan Boroo Gol yerleşim alanı da Hunlarda sosyal yapı ve yaşam tarzlarını inceleyebileceğimiz önemli alanlardan

¹⁷¹ Miller, *a.g.e.*, s.101.

¹⁷² Miller, *a.g.e.*, s.103.

birisidir. Burada yapılan kazılarda şu ana kadar 6 adet ev keşfedilmiştir. Bu evler de aynı Asya Hun Devleti'nin tarihsel olarak kuzey sınır bölgesi olarak düşündüğümüz Ivolga, Mangurtui, Bayan-Under gibi yerleşim alanlarındaki bir kısmı yerin altında bulunan çukur evlere sahiptir. Her evin alanı yaklaşık 25 m²'dir. Boroo Gol yerleşim yerinde de Ivolga'daki gibi tarım için kullanılan eşyalara rastlanılmıştır. Her evde bir ısıtma yapısı bulunmaktadır. Kuzey köşede, taş levhalardan ve bazen de büyük çanak çömlek parçalarından yapılmış, ağzı konutun güney köşesine doğru yönlendirilmiş bir tür fırın olan şömine bulunmaktadır (Resim-12). Bir evde, güneydoğu duvarından aşağı inen bir erişim rampası gözlemlenmiştir. Benzer bir mimari konsept, aynı döneme ait seçkin mezarlarında da görülmektedir. Konutların zemininde, çanak çömlek, hayvan kemikleri, kemik ve taştan yapılmış eşyalar, süs eşyaları gibi ekonomik ve günlük yaşam nesnelerinin kalıntıları bulunmuştur. 4 numaralı evde, şöminenin önünde küçük bir değirmen taşı ve öğütücünün yanı sıra başka eserler de bulunmuştur. Alanda arkeologlar tarafından 100'den fazla farklı yapı incelenmiştir. Bazı çukur evler dışında, direk çukurları ve birkaç ocak, çukur ve depo bulunmuştur. Çukurların büyük bir kısmı köşeleri yuvarlatılmış dairesel ya da dikdörtgen bir forma sahiptir. Çukur duvarlarının profilleri çoğunlukla düzenlidir. Eğimlidirler ve yuvarlatılmış açılar altında tabana birleşirler. Bu yapılar muhtemelen erzak için geniş depolama yerleri olmalıdır. Son aşamada ise çöplük olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. İçinde yanmış taşlar, yanmış kil, kömür, çanak çömlek parçaları ve kemikler içermektedirler. Alanda yoğun olarak seramik işçiliği ve çanak çömlek eserler ile karşılaşmıştır. Yapılan incelemelerden anlaşıldığı üzere neredeyse tüm çömlekler çömlekçi çarkında çevrilmiştir. Hem depolama hem de pişirme kaplarının şekli ve dekorasyonu, Moğolistan topraklarının çeşitli bölgelerinde kazılan Hun mezarlarında bulunanlarla aynıdır. Boroo'dan iki çanak çömlek parçası ve Noyon Uul'dan bir parça üzerinde yapılan ilk seramik analizi, bu iki yerleşimin çanak çömleklerinin birbiriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Hunlarda metalürji yaygın olmasına karşın alanda Ivolga'dan farklı olarak cüruf ve demir eritme fırınına rastlanılmamıştır.¹⁷³ Alandaki evlerden birinde üzerinde oyulmuş kaplan resmi olan bir hayvan pelvis kemiği bulunmuştur (Resim-13). Ayrıca yine alanda hayvan kürek

¹⁷³ Denis Ramseyer, Nicole Pousaz, T. Turbat, "The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia" In: *Bemmann J. eds, Bonn Contributions to Asian Archaeology, V4, University of Bonn, Bonn:2009, s.233-238.*

kemiğinden yapılmış çok sayıda alet bulunmuştur. Bazı arkeologlar bu aletlerin seramik kapların ağızlarını şekillendirmek için kullanıldığını, diğerleri ise hayvan derilerinin işlenmesinde kullanılmış olabileceğini öne sürmektedir. Kemikten yapılmış, amacı bilinmeyen küçük silindirik nesnelere ve yine kemikten yapılmış bir kemer kolyesi bulunmuştur. Seramik oyun parçaları ve büyük olasılıkla seramikten yapılmış bir ağırşak bulunmuştur. Ayrıca dibinde delikler olan çok sayıda seramik kap parçası da bulunmaktadır. Bir bronz kap parçası ve üzerinde desenler bulunan küçük bir bronz kolye ucu bulunmuştur. Son olarak, konuttan bir çift taş oyun tahtası olarak yorumlanan parçalar çıkarılmıştır.¹⁷⁴ Tüm buluntular değerlendirildiğinde Boro Gol yerleşim alanı; Ivolga'nın üretim ağı açısından bir benzeri gibi gözükmektedir. Aynı Ivolga'da olduğu gibi tarım işçiliği ile ilgili çokça arkeolojik materyal bulunmaktadır. Bunun yanında oldukça fazla şekilde seramik işçiliği de dikkat çekmektedir. Boro Gol'de bir seçkine ait olduğu düşünülen farklı büyüklükte bir yapı ile karşılaşılmasıdır. Bunun sebebi tarihsel olarak devletin merkezinde yer alan bu yerleşim alanının gezici kamplara yakın olması ve rahatça teftiş edilebilmesi olabilir.

(Resim-12. Boro Gol 3 numaralı evdeki şömine yapısı.)¹⁷⁵

¹⁷⁴ T.S. Turbat, "The Boro Settlement", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.88.

¹⁷⁵ Ramseyer, Pousaz, Turbat, a.g.m., s.234.

(Resim-13. Boroo Gol'da bulunan pelvis kemiği üzerine çizilen kaplan resmi.)¹⁷⁶

Hunlarda yerleşim alanları ve burada sürekli yaşayan insanların olduğu arkeolojik materyallerle kanıtlanmıştır. Fakat bu bulgular Hunların yerleşik bir toplum olduğunu gösterir mi? Hunlara ait mezar alanları ve yerleşim alanlarında bulunan buluntular ve mezar yapılarına baktığımızda yerleşiklik açısından bize önemli ipucu veren bir fark gözükmemektedir. Bu fark; Hun toplumunda genel gezici halk ile yerleşik halk arasındaki sosyal statü farkıdır. Hem seçkin mezarları hem de sıradan halk mezarlarına baktığımızda yerleşim alanlarında bulunan mezarlara oranla daha zengin envantere sahiptir. Bu fark üzerinden Hunlarda pastoral halkın, statü ve ekonomik olarak yerleşik olanlara nazaran daha iyi durumda olduğu gözükmemektedir. Yerleşim alanlarındaki buluntulara baktığımızda Hunların inşaat ve zanaat konusundaki yetenekleri gayet açıktır. Buradan anlaşılacağı üzere aslında Hunların topluca yerleşik hayata geçebilecek kabiliyete sahip oldukları görünmektedir. Fakat yerleşik hayata geçiş yapıp şehirler kurarak Shi Ji'nin yazarı Sima Qian'in de dediği gibi “hantallaşmak yerine” hem coğrafyanın sert şartları¹⁷⁷ hem de güçlü düşmanları karşısında daha hızlı reaksiyon gösterebilecekleri pastoral yaşamı seçmişlerdir. Arkeolojik verilere göre değerlendirdiğimizde yerleşim alanları kurmalarının sebebi ise ekonomik, dini ve askeri temelli gözükmemektedir. Bir başka üzerinde durulması gereken konu ise bölüm boyunca vurgusunu çokça yaptığımız “sosyal hiyerarşi/tabakalaşma” meselesidir. Genel olarak Hun toplumunda eşitlikçi bir halk

¹⁷⁶ T.S. Turbat, “The Boroo Settlement”, s.92.

¹⁷⁷ Çin kaynaklarında Hunların yaşadığı coğrafyanın çok sert olduğu vurgusu sürekli yapılmıştır. Hunlar bu durumdan toplum olarak oldukça etkilenmişlerdir. Öyle ki yaşanan bazı kıtlıklar Asya Hun Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. Han Shu'da geçen bir ifadeye göre Xulüquanqu Chanyu döneminde(M.Ö.68-M.Ö.60) yaşana bir kıtlıkta halk ve hayvanların onda altısı veya onda yedisi ölmüştür.

yapısının bulunduğu ve sadece devlet kademesi ile halk arasında bir farklılık olduğu düşünölmektedir. Fakat yukarıda örneklerini de verdiğimiz hem mezar alanlarındaki hem de yerleşim alanlardaki buluntular bu durumun halk bazında da yaşandığını göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM ASYA HUNLARINDA KÜLTÜREL HAYAT

Kültür, uzun tanımlamaların bir özeti olarak; bir milletin kendisine ait yaşayış, davranış ve toplumsal hareketlerinin bütünüdür. Türkistan’da erken dönemlerden itibaren Türklere atfedilen arkeolojik kültür merkezleri keşfedilmiştir. Bu kültür merkezleri, Türk kültürünün ne kadar eskiye gittiğini bizlere göstermektedir. Fakat bazı kültür merkezlerinin Türklere ait olup olmadığı halen tartışılmaktadır. Asya Hunları’nın bu bağlamdaki önemi bölgeler halinde olan bu kültürel yapıyı, büyük ve sistemli bir devlet dairesi içerisinde sağlamlaştırmış olmasıdır. Çin kaynakları Hunlar ile ilgili kayıtlardan bahsetmeye başlarken, kısaca erken Hun tarihinden bahseder ve onların ancak Modu ile birlikte büyüdüktan sonra sistemli bir şekilde kayıtlarının tutulmaya başladığını söyler. Böylelikle Hunlar ile birlikte Türklere ait siyasi ve kültürel hareketler yazılı kayıtlara geçmeye başlamıştır. Ayrıca arkeolojik verilere baktığımızda da Hunlar her ne kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olsa da en doğu ile en batıdaki yerleşim ve mezar alanlarının arasında büyük benzerlikler gözükmektedir. Böylelikle Hunların, siyasi olarak Türklere devlet geleneğini sağlam bir şekilde başlattığı gibi aynı zamanda kültürel hareketler için de aynı sağlam temeli attığını söyleyebiliriz.

Hunlar kültürel olarak erken dönemlerden gelen adetleri ve toplumsal hareketlerini devam ettirmelerinin yanında diğer devletin sınırlarını genişletmesi, bozkır kavimleri ile ilişkiler, Çin ile ilişkiler ve giderek gelişen ticaret ile birlikte yoğun bir kültürel alışveriş yaşamıştır. Bu durum Asya Hunlarının kültürel zenginliğini artırmıştır. Hunlar toplum olarak özellikle Çin’den etkilenmiş olsa da kaynaklardaki bilgilere göre Çin’in de bazı konularda Hun kültüründen oldukça etkilendiği gözükmektedir.¹⁷⁸ Bu durum bize Hunların Çin’i, iyi bir savaşçı bir toplum olarak sadece askeri manada değil aynı zamanda kültürel seviyesi ile de etkileyebildiğini göstermektedir.

¹⁷⁸ Yusupcan, a.g.m., s.2358-2360.; Alimcan İneyet, “Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri”, *Türkler*, Cilt 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.66.; Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s.107.

2.1. ASYA HUNLARINDA DİL VE YAZI

Asya Hunları'nın linguistik malzemelerini Çin kaynaklarından ve arkeolojik malzemelerden öğrenmekteyiz. Çin kaynakları üzerinde yapılan çalışmalar Hunların dilleri ve dil ailesi hakkında araştırmalara kaynaklık ederken arkeolojik malzemeler ise Hunların yazıları ve tamgaları hakkında değerli malzeme sağlamaktadır. Özellikle Hun yerleşim alanlarında bulunan çatı parçaları, lake kaplar ve kaya resimlerindeki semboller ile yazılar Hunların kısmi de olsa bir yazı sistemi var mıdır? Tartışmasını gündeme getirmiştir.

2.1.1. Hunların Dili

Asya Hunları'nın kendilerine ait bir dillerini olduğu bilinmektedir. Bu dilin varlığı özellikle Hunca bazı kelimelerin Çince yazı çevrimi ile kaynağa eklenmesinden keşfedilmiştir. Bazı araştırmacılara göre bu Hunca kelimelerin sayısı 190 bazılarına göre ise yüzlercedir.¹⁷⁹Bu kelimelerin dışında önemli bir keşif olarak Jin Shu'da¹⁸⁰ Zhao Devleti(M.S. 304 – M.S. 329) hükümdarı Liu Yao 劉曜 ile Sonraki Zhao Devleti Hükümdarı Shi Le arasında geçen savaş hakkında yapılan bir kehanet ile ilgili Çince karakterle yazılmış 10 hecelik Hunca bir beyit bulunmaktadır. Budizm'i resmi din olarak kabul eden Shi Le, Fotu Cheng 佛圖澄 adında bir keşişi kendisine danışman yapmıştı. Bu keşiş güçlü kehanetleri ile bilinmekteydi.¹⁸¹ Shi Le bu savaş sırasında nasıl bir sonuç alınacağına dair kehanette bulunmasını istemiş ve o da Hunca olan şu beyiti söylemiştir: “秀支(Xiù zhī)- 替戾岡(tì lì gang)- 僕谷(pú gǔ)- 劬秃當(qú tū dang)”. Kaynakta bu beytin çevrisi de verilmiş olup “ordu savaşmak için çıkacak ve Liu Yao'yu tutacak” demişlerdir.¹⁸² Filologlar arasında henüz bu çeviri yazımın okunuşu açısından bir fikir birliği sağlanamamıştır. Shiratori tarafından keşfedilen¹⁸³ bu beyit Hun dili üzerine yapılan araştırmalar açısından oldukça önemlidir.

¹⁷⁹ Talat Tekin, *Hunların Dili*, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2023, s.9.

¹⁸⁰ Çin'de Han Hanedanı sonrasında kurulan Jin Hanedanı'nın resmi tarih kitabıdır. Bu kitapta Geç Dönem Hun Devletleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

¹⁸¹ Damien Keown, “Fo T'u-teng”, *Dictionary of Buddhism*, New York: Oxford University Press, 2003, s.95.

¹⁸² Tekin, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁸³ Kurakichi Shiratori, *Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme*, Tokyo, 1900, s.11-13.

Çin kaynaklarında Hunlar hakkında verilen olaylarda geçen kelimelerin Hunca olup olmadığı ile alakalı en önemli ipucu kelimenin Çince anlamında küçümseme ifadesi olup olmadığıdır. Çinliler hem Hunlar hem de diğer bozkır kavimleri için oluşturdukları terimlerde genelde küçümseyici anlamlar içeren karakterler kullanmışlardır. Örnek olarak; Hunların Çin kaynaklarında geçen adları olan “Xiongnu匈奴” kelimesi ilk karakteri olan “匈(P.: Xiong)” ile köken olarak benzeyen “凶(P.:Xiong)” “uğursuz” anlamına¹⁸⁴ ve “兇(P.:Xiong)” “gaddar ve zapt edilemez”¹⁸⁵ anlamına gelmektedir. Diğer karakter olan “奴(P.: Nu) da “köle”¹⁸⁶ anlamındadır. Bu bağlamda ismin birleşimini “zalim köle” olarak tanımlayabiliriz. Farklı bir görüş olarak da Christopher Atwood bu ismi “Xiongnu” adında bir nehirden geldiğini ileri sürmektedir. Atwood’a göre Çinliler kendi hanedanları dahil birçok devleti yakınlarında bulunan nehir ya da dağlardan yola çıkarak isimlendirilmesinden dolayı Asya Hunları için kullanılan “Xiongnu匈奴” isminin de Han Shu’da da geçen “Xiongnu Nehri 匈奴河(P.:Xiongnuhe)”nden geldiğini savunmaktadır.¹⁸⁷ Fakat şuna kadar yapılan araştırmalarda bu nehir adına Asya Hunlarından önceki kaynaklarda rastlanılmamıştır. Böylelikle bu nehrin adı Xiongnulara yani Hunlara yakın olması hasebiyle adı bu şekilde konulmuş olabilir.

Çin kaynakları içindeki Hunca kelimeler içinden en önemlisi belki de “撐犁孤塗單于(P.: Chēng lí gū tú chán yú)’dur. Kaynaklarda bu söz öbeği birkaç kez kullanılmış olup genellikle kısaltma olarak 單于 Chanyu kullanılmıştır. Bu söz öbeğindeki karakterler bir küçümseme anlamı taşımaz ve tamamen Hunca olan bu kelimenin Çince çevirim yazısıdır. Bu söz öbeği içindeki ilk kelime olan “Cheng li 撐犁” kelimesinin Eski Türkçe “täŋri” olduğu genel olarak kabul görmektedir. İkinci kelime olan “gutu 孤塗” kelimesi üzerinde ise farklı iddialar ortaya atılmıştır. Şu ana kadar en yaygın olan görüş; bu kelimenin “oğul” anlamında olduğudur. Shiratori, Tunguzca “oğul” anlamındaki *guto* kelimesinden yola çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar ise Çin hükümdarlarının kendilerine verdiği *Tian Zi*天子 kelimesinden yola çıkarak Hunların

¹⁸⁴ Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2010, s.128.

¹⁸⁵ Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, s.128.

¹⁸⁶ Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince- Türkçe Sözlük*, s.209.

¹⁸⁷ Christopher P. Atwood, “The Qai, The Khongai and The Names of The Xiongnu”, *International Journal of Eurasian Studies*, Sayı 2, Beijing: 2015, s.43-51.

da bu unvanı kullanmış olabileceğini söylemektedir.¹⁸⁸ Bazı araştırmacılar ise Uygurca *kut* kelimesinden yola çıkarak “hazretleri”¹⁸⁹ anlamında da çevirmektedir. Söz öbeğinin son kelimesi Chanyu için 單于 yaygın olan iki görüş vardır ki bunlar; Yabgu¹⁹⁰ ve Darqa¹⁹¹→Darkhan→Tarkhan.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çin kaynaklarında, verdiğimiz örnekler dışında birçok Hunca kelime bulunmaktadır. Fakat elimizde bulunan bu kelimeler Hunların dil yapısı ve dil ailesini saptamak konusunda kısıtlı kalmaktadır. Bu kelimelerin okumaları hâlen tartışma konusudur. Bu okumalar üzerinden filologlar Hunların ait olduğu dil ailesi hakkında farklı önermeler yapmaktadır. Talat Tekin, Doerfer ve kısmen Pulleyblank Hunların Altay dil ailesine bağlı olduğunu düşünmektedir. Fakat son yıllarda A. Vovin Hunların günümüzde neredeyse kaybolmuş olan Yenisey dil ailesine bağlı olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁹² Çin kaynaklarındaki Hunca kelimeler, Hunların kendilerine ait bir dili olduğunu anlamamıza yetse de ait oldukları dil ailesini bulabilmek adına yeterli değildir. Günümüzde hâlen bu araştırmalar filologlar tarafından devam ettirilmekte olup henüz bir fikir birliği sağlanamamıştır.

2.1.2. Hunlarda Yazı

Bilim dünyasında uzun yıllardır Hunların herhangi bir yazı sistemine ve geleneğine sahip olmadıkları söylenmektedir. Bu doğrultuda Çin kaynakları da Hunların herhangi bir yazı sistemine sahip olmadığını ve birbirleri ile sözlü olarak anlaştıklarını söylemektedir.¹⁹³ Fakat giderek büyümüş ve büyük bir coğrafyaya yayılmış olup hayvancılık, ticaret ve tarıma oldukça önem veren bir devletten en azından bu gibi gelir kalemlerinin sayılarının tutulması beklenmektedir. Bu bağlamda Çin kaynakları Hunların belli dönemlerde hayvan ve insan sayımı yaptığını söyleyerek ilk başta söyledikleri ile ters düşmektedir.¹⁹⁴ Özellikle son dönemlerde yapılan

¹⁸⁸ Tekin, *a.g.e.*, s.15.

¹⁸⁹ Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012, s.586.

¹⁹⁰ Tekin, *a.g.e.*, s.18.

¹⁹¹ “Chanyu” kelimesinin “Darkhan” olduğu görüşü 1962 yılında Pulleyblank tarafından ortaya atılmıştır: Christopher P. Atwood, “The Qai, The Khongai and The Names of The Xiongnu”, s.60. Moğolca ya da Türkçe kökenli olduğu düşünülen bu kelimeyi C.P. Atwood gibi birçok araştırmacı kabul etmektedir.

¹⁹² A. Vovin, “Did The Xiong-nu Speak a Yeniseian Language?”, *Central Asiatic Journal*, Cilt 44, Sayı 1, 2000, s.88-92.

¹⁹³ Otkan, *a.g.e.*, s.59.

¹⁹⁴ Ban Gu, *HS*, s.8.

arkeolojik araştırmalar neticesinde Hunların sembolik de olsa bir yazı sistemine sahip olabileceği düşünölmektedir. Bu yazı sistemi ile alakalı emareleri; hayvan kemikleri üzerinde, yerleşim alanlarında bulunan çatı parçalarında, lake kaplarda ve kaya resmi alanlarında tamgalar şeklinde görmekteyiz.

Bu tamgalar ya da sembollerin sayısı oldukça fazla olmakla birlikte belirli işaretlerin bir araya getirildiği bir gramer sistemi kanıtlanmadan yazının kullanıldığı sonucuna varılamaz. Sembolik simgelerin ortaya çıkması bir yazı sisteminin ortaya çıkması için bir ön koşuldur ancak yazının varlığı ancak sembollerden oluşan bir gramer sistemi kurulduktan sonra kabul edilebilir. Başka bir deyişle, arkeolojik eserlerde bulunan işaret ve sembol örnekleri üzerinden yazının varlığı sonucuna varmak zordur.¹⁹⁵ Bunun yanında yazının yazılması için gerekli olan kağıt, parşömen ve tahta gibi organik malzemelerin günümüze ulaşması oldukça güçtür. Bundan dolayı Hunlar bu tür malzemeler üzerine yazılar yazmışlarsa günümüze ulaşmamış olabilir. Böylelikle tamgalar üzerinden, bir gramer yapısı olmadan yazı sisteminin kullanıldığı sonucuna ulaşamasa da aynı zaman da yine bu tamgaların varlığı üzerinden bir yazı sisteminin olamayacağını reddedemeyiz.

Hun öncesi döneme baktığımızda bölgedeki konargöçer kültürün yazı geleneği hakkında çarpıcı örnekler bulunmaktadır. Bunlardan birisi İskitlere atfedilen¹⁹⁶ bir mezar olan Esik/Issık Kurganı'nda bulunan gümüş kabtır. Bu kabın alt tarafından iki satır boyunca 26 karakterden oluşan bir yazı dizimi bulunmaktadır (Resim-14). Runik harflere benzer harflerle yazılmış olan bu yazı dizisini filologlar farklı şekillerde okumuşlardır.¹⁹⁷ Burada bizi ilgilendiren husus bu yazı dizisinde belli bir gramer yapısının bulunmasıdır. Bu örnek erken dönem pastoral gruplarda kısıtlı da olsa belli bir yazı sisteminin bulunmuş olabileceği hakkında önemli bir keşiftir. Buna bağlı

¹⁹⁵ Kang In Uk, "Yumogguggau Hyeongseong-Gwa Munjau Yeoghal-E Daehan Gogohagjeog Gochal", *Baeksan Hakkbo*, Sayı 117, 2020, s.99-100.

¹⁹⁶ Bu mezar alanının hangi topluluğa ait olduğu konusunda tartışma sürmektedir. Bazı araştırmacılar Hunlar açısından erken bir dönem olmasından dolayı bu mezar alanının daha çok İskitlere ait olduğunu söylese de bazı araştırmacılar mezarda bulunan altın eşyalardaki üslup ve mezar yapısından ötürü Hunlara atfetmektedir.; Baykuzu, *a.g.e.*, s.207-208.

¹⁹⁷ Ahmet Bican Ercilasun, "Bilinmeyen Metinlerin Çözölmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi", *Dil Araştırmaları*, Cilt 11, Sayı 20, 2017, s.7-14.; Aleksandr N. Garkavets, *M. Ö. V-IV. Asırlara Ait Esik Kurganında Bulunan Gümüş Kap Üzerindeki Türk Runik Yazıtı*, Almatı: Baur, 2019, s.14-24.

olarak Hunların haleflerine belli başlı kültürel öğeleri miras bırakmış olduğu gibi onlar da seleflerinden bu kültürü miras alıp devam ettirmiş olabilirler.

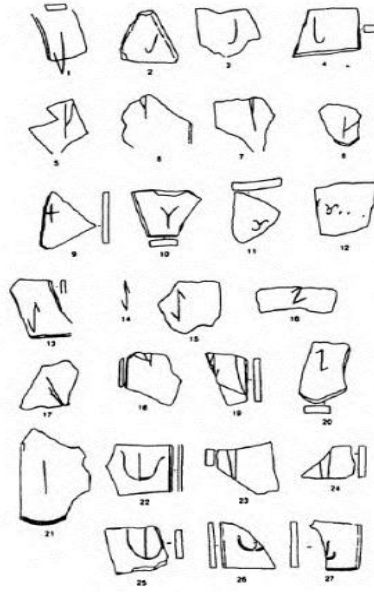
(Resim-14. Esik/Issık Kurganı'nda bulunan gümüş kap ve altındaki yazıt.)¹⁹⁸

2.1.2.1. Hunlarda Yazı Geleneği

Hunlara ait tamgaların bulunduğu malzemelerden birisi yukarıda da bahsettiğimiz gibi çatı parçalarıdır. Bu çatı parçaları Han Hanedanı ile özdeşleşmiş bir yapıya sahiptir fakat Hun yerleşim alanlarında da sıkça rastlanılmaktadır. Bunlardan birisi günümüzde Rusya'ya bağlı olan Hakasya Cumhuriyeti'nin başkenti olan Abakan'da keşfedilen Taşeba yerleşim alanında bulunmaktadır. Büyük ölçüde tahrip olan yerleşim alanında bir saray yapısı olduğu saptanmıştır. Temeli ve alanda bulunan malzemeler sayesinde burada bir saray yapısının bulunduğu keşfedilmiştir. Yapılan incelemeler sonrasında yapının klasik Çin mimari yapısına uygun şekilde olduğu öngörülse de bu konu hakkındaki tartışmalar devam etmektedir. Bu saray yapısının çatı kiremiti olduğu düşünülen silindir şeklindeki parçaların ucunda dairesel formda üzerinde Çince yazıt olan diskler bulunmuştur. Bu disklerin bulunduğu silindirlerin iç taraflarında Hunlara ait olduğu ve diskleri yapan ustaların işaretleri olduğu düşünülen tamgalar bulunmuştur (Resim-15).¹⁹⁹ Burada bulunan tamgalar ile diğer Hun yerleşim ve mezar alanlarında bulunan tamgalar benzerlik göstermektedir.

¹⁹⁸Kang In Uk, a.g.m., s.104.

¹⁹⁹ Leonid Kızlasov, *Gorodskaya tsivilizatsiya Credinnoi i Severnoi Azii: İstoriçeskie i Arheologiçeskie İssledovaniya*, Moskova: Vostoçnaya literatura, 2006, s.181-182.

(Resim-15. Taşeba'daki çatı parçalarının içinde bulunan tamgalar.)²⁰⁰

Çatı diski örneği Tereljıyn Derveljin, Gua Dov gibi birçok yerleşim alanında keşfedilmiştir. Fakat buradaki çatı parçalarının üzerinde Çince karakterler yerine süslemeler ve Hunlara ait tamgalar yer almaktadır (Resim-16[a.]). Aslen bir Han eseri olan bu disk yapısının Hunlarda da bu kadar sık kullanılması ve üzerinde tamgalarının yer alması Hun zanaatkârlarının bu eserleri yapabildiğini göstermektedir.²⁰¹ Bu diskler ve Taşeba'daki diskler arasında üzerindeki semboller açısından farklılıklar bulunurken iç taraflarındaki tamgalar açısından yukarıda da bahsettiğimiz gibi benzerlikler gözükmemektedir (Resim-16[b.]).²⁰² Bu malzemeleri yapan ustaların işaretleri olarak da düşünülen, disk yapıların iç taraflarında yer alan bu tamgalar ne için kullanılmış olabilir? Kızlasov'un önerdiği gibi ustaların bir tür işareti olabilir. Yapılan incelemeler sonucunda bu tamgaların ürün pişirilmeden önce çizildikleri saptanmıştır. Böylelikle buradan bu malzemeleri dizerken konulan numaralandırma sistemi de olabileceğini düşünmekteyiz. Hun zanaatkârları bu ürünleri yaparken düzen oluşturmak adına bir numaralandırma sistemi kullanmış olup bu işaretleri de malzemenin dışından

²⁰⁰ Leonid Kızlasov, *a.g.e.*, s.182.

²⁰¹ Ts. Turbat, "Earthen walled Xiongnu settlements", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.81.

²⁰² S. Danilov, N. Tsydenova, "Ceramic Roof Tiles From Terelzhın Dörvölzhın", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.347.

görünmemesi ve çirkin bir görüntü oluşturmaması için iç tarafa koymuş olmalıydılar. Böyle bir düşüncede bulunmamızın sebebi; ürünün dışında oldukça estetik şekiller ve tamgalar yer alırken iç tarafta karşılaşılan bu tamgalar küçük ve özensiz yapılmasıdır.

(Resim-16. [a.]Terelzinn Derveljin’de bulunan çatı parçaları diskler[solda], [b.] Terelzinn Derveljin’de bulunan parçaların iç tarafındaki tamga.)²⁰³

Çatı kiremitleri özelinde en önemli keşiflerden birisi yukarıda da bahsettiğimiz Kharganiin Durvuljin yerleşim alanıdır. Burada bulunan seramik parçasının istisnai bir buluntu olmasından dolayı arkeolog T. İderkhangai tarafından alanın Çin kaynaklarında geçen ünlü “Longcheng” olduğu iddia edilmiştir. Bu seramik parça üzerindeki yazı, istisnai bir buluntu olmasının yanında Hunların yazı sistemi hakkında da ipuçları verdiği düşünülmektedir. Filolog A. Vovin bu yazılar üzerinden çarpıcı bir iddiada bulunmaktadır. Vovin’e göre buradaki yazı en başta Çince gözüke de aslında Çin yazımının Hunca’ya bir çevirim yazısıdır (bkz. Resim-11.). Vovin bu görüşünü erken dönem Korece ve erken dönem Japonca üzerinden vermektedir. Erken dönemde bu iki devlet de Çin karakterlerini kendi dilleri üzerinde fonografik olarak kullanmıştır. Vovin, Hunların da bu şekilde Çin yazını fonogram olarak kullandığını iddia etmektedir.²⁰⁴ Vovin’in iddiası yaptığı karşılaştırmalar neticesinde akla yatkın gözükmektedir. Fakat bulunan tek bir örnek üzerinden genel bir değerlendirme yapılması bizce acele bir görüş niteliği taşımaktadır. Artan örnekler çerçevesinde

²⁰³ Danilov, Tsydenova, a.g.m., s. 344-346.

²⁰⁴ A. Vovin, “Two Newly Found Xiōng-nú Inscriptions and Their Significance for the Early Linguistic History of Central Asia”, *International Journal of Eurasian Linguistic*, Sayı 2, 2020, s.319-320.

yapılan karşılaştırmalı değerlendirmeler bu iddianın geçerliliği açısından daha doğru olacaktır.

Hunlara ait envanter açısından en zengin seçkin mezar alanlarından birisi olan Noyon Uul mezar alanında 11 adet lake kap bulunmuştur.²⁰⁵ Noyon Uul lake kapları Hun yazı kültürü açısından en önemli keşiflerden birisidir. Bulunan kapların alt kısmının kenarlarında Çince bir yazı dizimi bulunmakta ve taban kısmında tamgalara rastlanılmaktadır (Resim-17). Bu kaplarda bulunan tamgalar Hunlara ait diğer yerleşim ve mezar alanlarında rastlanılan tamgalarla büyük benzerlikler göstermektedir. Bu kaplar üzerindeki tamgalar ne anlama geliyor olabilir? Çince yazıttan anlaşıldığı üzere Han sarayındaki atölyelerden birisinde yaptırıldığı anlaşılan bu kaplar Hunlara ticari bir ürün olarak gelmeyip muhtemelen hediye olarak verilmiştir.²⁰⁶ Altındaki tamgalar ise bu malzemelere verilen bir numaralandırma olabilir. Ya da “ilahi” bir mesaj olarak işlenip mezara konularak, yatan kişi sonraki hayatta onurlandırılmak istenilmiş olabilir.

(Resim-17. Noyon Uul, 20 numaralı mezarda bulunan lake kap.)²⁰⁷

²⁰⁵ A.N. Chistyakova, “Lacquer Cups Of The Western Han Dynasty (Noin Ula, Mongolia): An Analysis Of Inscriptions”, *Siberian Institute of International Relations and Regional Studies*, Cilt 17, Sayı 1, 2011, s.83.

²⁰⁶ A.N. Chistyakova, a.g.m., s.88.

²⁰⁷ .N. Chistyakova, a.g.m., s.86.

Bir başka önemli örnek grubu da kemiklerin üzerinde bulunan tamgalardır. Bu bağlamda Gol Mod II mezar alanında bulunan aşık kemikleri üzerine yapılmış tamgalar değerli keşiflerdir. Mezar alanında toplam 267 adet aşık kemiği bulunmuş olup bunlardan 36 tanesi tamga içermektedir.²⁰⁸ Bu tamga örnekleri diğer mezar ve yerleşim alanlarında rastlanılan örnekler ile benzerlikler göstermektedir. Bu tamgalı kemiklerden özellikle üzerinde daire olan ve bu daire yapısına birleşik bir şekilde dört ana yöne doğru farklı semboller içereni en dikkat çekenidir (Resim-18.). Bu aşık kemiklerinin kullanım amaçları üzerinde farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan bazıları; bu kemiklerin çocuklar için bir oyun sisteminin parçası olabileceği ve iyilik sembolü olabileceği yönündedir.²⁰⁹ Bu görüşler içerisinde en olası olan oyun ya da buna ek olarak fal amaçlı kullanılmış olmasıdır. Çatalhöyük ile birlikte Neolitik Dönem'den itibaren birçok kültür bölgesinde karşılaşılan bu kemikler²¹⁰ Hunlarda da bu amaçla kullanılmış olabilir.²¹¹ Özellikle üzerinde tamga olan kemikler bize fal ve kehanet amaçlı olan kullanım ihtimalinin daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. Han Shu'nun "Batı Bölgeleri" bölümünde Hunların, Han ordusunun başındaki generalin uğur getirip getirmediğini öğrenmek için kehanette buldukları bilgisi geçmektedir.²¹²

²⁰⁸ Sergei V. Voroniatov, "Connections Between Central Asia And The Northern Littoral Of The Black Sea: The Evidence From Objects With Tamgas", *The Silk Road*, Sayı 12, 2014, s.29.

²⁰⁹ Şeyma Sapma, *Arhangay Eyaleti Hun Kurganları Envanteri ve Değerlendirilmesi: Gol Mod-2 Örneği*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2020, s.92-93.

²¹⁰ Heval Bozbay, "Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları", *Folklor/Edebiyat*, Cilt 19, Sayı 73, 2013, s.149-151.

²¹¹ Bunun kültürel bir aktarımdan çok evrensel insan düşüncesinin bir eseri olduğunu düşünmekteyiz. Toplumların kolaylıkla ulaşabildiği bir ürün olan aşık kemiği, yapısı ile de hem kolay saklanabilir hem de elde kullanıma uygunluğu ile birçok kültür tarafından denenip keşfedilmiş olabilir. Birçok kültürde gördüğümüz bu oyunu Türk kültüründe "aşık=aşuk" olarak Moğollarda ise "Shagai" olarak görmekteyiz.

²¹² Onat, *a.g.e.*, s.61.

(Resim-18. Gol Mod-II Mezar Alanı'nda bulunan aşık kemiği.)²¹³

Hun yazı sistemine dair en önemli keşif Tamir Ulaan Khoosu mezar alanındaki 2 numaralı mezarda bulunan bronz mühürdür (Resim-19). Moğolistan'da bulunan mezarlar içinde ilk ve tek örnek bu mühürdür. Mühürün gövdesi kare şeklindedir ve üstünde delik bulunan bir sapa sahiptir. 1,3 cm uzunlukta olup taban alanı 1,7 cm x 1,6 cm'dir. Mührün baskısı kısıtlı bir deforme içerse de görünür şekildedir. Bu mühür, Çin'de Qinghai yerleşiminde bulunan mühürden oldukça farklıdır (Resim-20). Qinghai'de bulunan mühürün üstünde bir deve bulunmaktadır ve mühür baskısı Çince'dir. Altında Çince bir yazı bulunan bu mühür Han Hanedanı'na bağlanmış bir Hun beyine aittir.²¹⁴ Tamir Ulaan Khoosu'da bulunan mühürde ise Hun tamgalarına - harflerine(?) - benzer semboller yer almaktadır ancak bu yazı henüz çözümlenememiştir.²¹⁵

²¹³ Miller, *a.g.e.*, s.2.

²¹⁴ Ch. Saranbileg, "Xiongnu Grave In Shangsunjiazhai, Datong, Qinghai", *Encyclopedia Xiongnu*, s204-205.

²¹⁵ <https://montsame.mn/mn/read/324823>, erişim tarihi: 13.06.2024.

(Resim- 19. Tamir Ulaan Khoosu mezar alanındaki 2 numaralı mezarda bulunan Hunca(?) mühür)²¹⁶

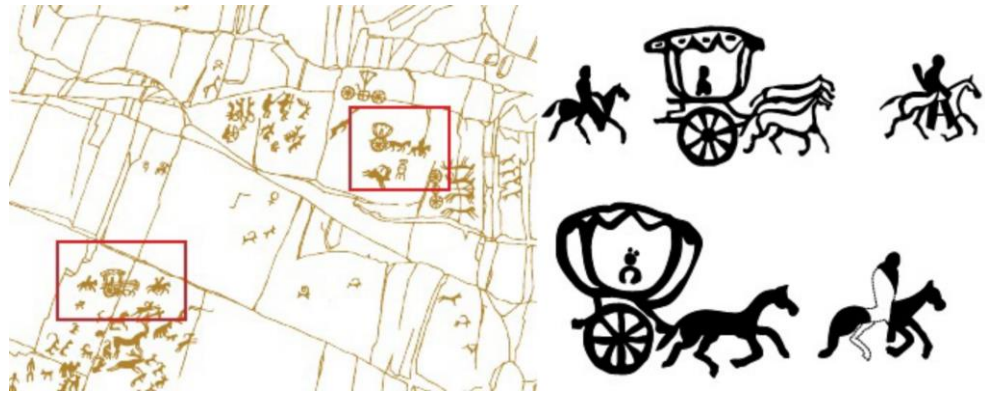
(Resim-20. Çin'in Qinghai yerleşiminde bulunan bir Hun beyine ait Çince mühür)²¹⁷

Hunlar, Türkistan ve hâkim oldukları diğer coğrafyalarda kayalar üzerinde resimler ve semboller bırakmışlardır. Kayalar üzerine bırakılan bu resim ve semboller Hunların yazı sistemi ve günlük hayatları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kaya resimlerini tarihlendirmek ve hangi topluma ait olduğunu saptamak oldukça zordur. Fakat yerleşim alanlarına yakınlığı, kayalarda bulunan tamgaların diğer tamgalarla

²¹⁶ <https://montsame.mn/mn/read/324823>, erişim tarihi: 13.06.2024.

²¹⁷ <https://www.baik.com/wikiid/3243409209301071205?anchor=1>, erişim tarihi: 13.06.2024.

benzerlikleri gibi sebepler bazı kaya resim alanlarının Hunlara ait olduklarını göstermektedir. Hunlara ait olduğu konusunda hemfikir olunan kaya resim alanları şu şekildedir; Rashaany Teeg, Tsaagan Gol, Gobi-Altay, Yamaan Us, Khargaityn Belcher,²¹⁸ Tsaagan Eleg, Khaakhul Nehri petroglif alanı, Mon Dağı, Argo Dağı, Del Uul ve Songinot.²¹⁹ Bu kaya resim alanlarından özellikle Yamaan Us'ta bulunan "savaş arabası" tasvirleri oldukça dikkat çekicidir (Resim-21). Bunun dışında bu kaya resim alanları oldukça derin bir tamga envanterine de sahiptir. Buradaki tamgalar, Hunlara ait diğer mezar ve yerleşim alanlarındaki tamgalarla önemli benzerlikler göstermektedir (Resim-22). Bu tamgaların bazıları için araştırmacılar, Hunların seçkin boylarının tamgaları olabileceği görüşündedir.²²⁰ Bu davranışın örneklerine diğer Türk toplumlarında da rastlanılması bu görüşü olası kılmaktadır.

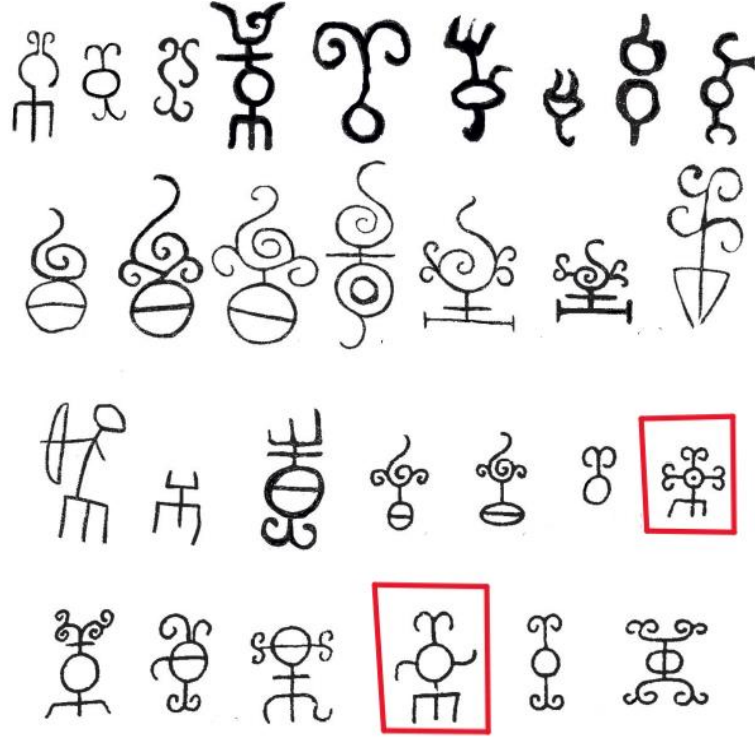
(Resim-21. Yamaan Us petroglif alanında keşfedilen savaş arabası tasvirleri.)²²¹

²¹⁸ Jamiyan-Ombo Gantulga, Tsagan Turbat, "Rock Art Studies in Mongolia", *Rock Art Studies: News of the World VI*, Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2021, s.128.

²¹⁹ N. Batbold, "Rock Art of the Xiongnu", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.96.

²²⁰ Jamiyan-Ombo Gantulga, Tsagan Turbat, "Rock Art Studies in Mongolia", s.128.

²²¹ N. Batbold, "Rock Art of the Xiongnu", s.97.

(Resim-22. Tsaagan Gol kaya resmi alanında keşfedilen Hun tamgaları.)²²²

Paylaştığımız arkeolojik veriler ışığında Hunların tamgalar üzerinden sembolik olarak bir yazı dili kullandığını söyleyebiliriz. Bazı araştırmacılar bu tamgaların çoğunluğunun, Hunların seçkin ailelerinin sembolleri olduğunu söylemektedir. Ancak bu tamgaların birçok farklı kullanım alanında tekrar tekrar kullanılması bundan daha başka amaçlara da hizmet ettiğini göstermektedir. Şu ana kadar çatı parçalarında, lake kaplarda, aşık kemiklerinde, çömlelerde ve kaya resim alanlarında rastladığımız tamgaların Hun toplumundaki kullanım alanları ne olabilir? Çin kaynakları Hunların, belli dönemlerde insan ve hayvan sayımı yaptıklarını söylemektedir.²²³ Bu tamgaların kullanım alanlarından birisi hayvan ve insan sayımı için oluşturulan bir tür numaralandırma sistemi olabilir.²²⁴ Tamgalama sisteminin ayrıca sürü hayvanlarının üzerinde de kullanıldığını düşünmekteyiz. Günümüzde Moğolistan bozkırlarındaki

²²² Evgeniy Bogdanov, "The Origin of the Tamgas of the Xiongnu", *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, Cilt 16, Sayı 2, 2017, s.17. Kırmızı ile işaretlediğimiz tamgalar Gol Mod-II mezar alanında bulunan aşık kemiği üzerindeki tamgalardan birisi ile özellikle benzerlik göstermektedir(bknz. Resim-19 ve Resim-21.).

²²³ Ban Gu, *HS*, s.8.

²²⁴ Miller, *a.g.e.*, s.2.

göçebeler bu geleneği hâlen devam ettirmektedirler.²²⁵ Hun toplumundaki seçkin ve sıradan halktan oluşan gruplar da aynı günümüz göçbeleri gibi hayvanlar üzerinde uyguladıkları bu tamgalama sistemi ile hayvanlarını diğer boy ve grupların hayvanlarından ayırmış olmalıdırlar. Böylelikle Hunlarda sadece seçkinlerin değil aynı zamanda sıradan halka mensup ailelerin de tamgaları olduklarını düşünebiliriz. Ayrıca bu tamgalar aşık kemikleri üzerinden ve mezar alanlarında bulunmasından ötürü tinsel amaçlarla da kullanılmış olabilir.

Hunların kullanmış oldukları bu tamgalar, sistemli bir yazı oluşturmaya da anlam yüklü oldukları ve kullanılan değerli malzemeler ile yerleşim alanlarındaki yapılar için oluşturuldukları -ya da geçmiş kültürlerinden gelen sembolik geleneği bu amaçlar doğrultusunda evrimleştirdikleri- kesindir.²²⁶ Muhasebe, mülkiyet tinsel ve idari amaçlarla oluşturulduğunu düşündüğümüz bu tür kazıma ve oyma tamgalar, bozkırda kaynakların nasıl kontrol edildiğine ve dini ritüellere dair yeni ipuçları ortaya koymaktadır.

Arkeolojik verilerden elde ettiğimiz bilgiler bu ipuçlarının yanı sıra uzun süredir sorulan bir soruyu da tekrar gündeme getirmektedir; Hunlar neden sistemli bir yazı dili kullanmadılar? Hunlardan önce o coğrafyada yaşamış olan İskitlerin gramer yapısına sahip bir yazı çeşidi kullanmış olabileceğine dair kanıtlar mevcuttur. Ayrıca Çin kaynaklarında bahsi geçen Hun Chanyuleri ve Han imparatorları arasında geçen mektuplaşmalar, Çin'den Hunlara gelen esirler ve Çin sınır pazarlarındaki aktif ticaret, Hunlarda belli bir bölümün Çince yazıp konuşabildiğini muhtemel kılmaktadır. Tüm bu paradigmaları düşündüğümüzde Hunların en azından bu iki gruptan birisinin yazı sistemini kullanması normal şartlarda olası gözükmemektedir. Fakat Hunlar bu iki sistemi de aktif bir şekilde kullanmayıp sembolik bir dil tercih etmişlerdir. Bunun sebebi siyasi ve sosyal bir tercih olmalıdır. Kayıt tutarak bir arşiv oluşturmak bozkır toplumlarında oldukça zor bir davranıştır. Bu durum uzun süre kullanılması gereken yerleşik alanlar, matbaa atölyeleri ve bu işle meşgul olacak büyük bir memur sınıfı gerektirmekteydi. Ancak Hunların sosyal dinamikleri bu koşulları karşılamamaktaydı. Ayrıca Hunlar gibi sürekli hareket halinde olan bir toplumun geniş bir coğrafyada devlet kurduğunda,

²²⁵ Caroline Humphrey Waddington, "Horse Brands of the Mongolians: A System Of Signs in a Nomadic Culture", *American Ethnologist*, Cilt 1, Sayı 3, 1974, s.471-473.

²²⁶ Miller, *a.g.e.*, s.4.

bunu yazıyla yönetmesi zor ve verimsiz olurdu. Lao Shang'ın Çinli danışmanı Zhonghang Yue'nin de dikkat çektiği gibi Hunlar, emirlerini son derece basit ve sözlü, emir komuta zincirlerini de kolay uygulanabilir tutuyorlardı.²²⁷ Bu bağlamda yazı bir idari yönetim aracı olarak değil, ritüel, statü ve muhasabe sembolleri için bir araç olarak kullanılmaya devam etti.²²⁸ Bu şekilde kullanımına örnek olarak Han Shu'da, Çin'den gelen ve Laoshang'ın yanında danışman olarak kalan Zhonghang Yü'e'nin memurlara kayıt tutmayı öğrettiği bahsedilmiştir.²²⁹ Hunların kayıt tutması ile ilgili bir bilgi de Yan Tie Lun'da²³⁰ şöyle geçmektedir; “Biraz okuryazarlardır ama bu işlerde hızlı hareket ederler. Bu sebeple kemikler veya tahta üzerine yazılmış görgü kurallarına ait kitapları olmasa da memurlar kayıtlar tutmuş, yöneticiler arasında yazışmalar olmuştur”.²³¹ Sonuç olarak *Yan Tie Lun*'daki alıntıdan da anlaşılacağı üzere sembolik bir yazı sistemi tercih etmeleri sosyal adaptasyon ve pratiğin bir sonucu olarak gözükmektedir.

2.2. ASYA HUNLARINDA OYUN, SPOR VE MÜZİK

Çin kaynaklarında Hunların oyun, spor ve müzik faaliyetleri ile alakalı bilgilere odaklanmamıştır. Bunun sebebi Çin kaynaklarının yabancı kavimleri kaydederlerken dikkatlerini daha çok onların siyasi tarihleri ve yaşam tarzlarının çekmesidir. Böylelikle düşman kavimleri alt edebilecek tespitlerde bulunabilirlerdi. Oyun, spor ve müzik ile ilgili bulduğumuz kanıtlar, kaynaklarda odak noktası olmasa da bu faaliyetlerin varlığını anlayabileceğimiz bilgiler ve arkeolojik eserlerdir.

2.2.1. Hunlarda Spor ve Oyun

Hunlar sürekli hareket halinde olan ve devamlı savaşa hazır bir toplumdur. Onların bu yaşam tarzı toplum olarak en azından erkeklerin çevik bir yapıya sahip olmasını gerektirmekteydi. Bu bağlamda kaynaklarda Hunların küçük yaşlardan itibaren avcılık yaptığını ve kendilerini geliştirdiklerini görmekteyiz.²³² Böylelikle

²²⁷ Ban Gu, *HS*, s.18.; Otkan, *a.g.e.*, s.74.

²²⁸ Kang In Uk, *a.g.m.*, s.113.

²²⁹ Ban Gu, *HS*, s.16.

²³⁰ Yan Tie Lun (Demir ve Tuz Üzerine Söylenceler), M.Ö. 81 yılında öncelikli iktisadi ürünler olan demir ve tuzun devlet tarafından merkezleştirilmesi ile Hunlara karşı nasıl mücadele edilmesi hakkında yapılan uzun tartışmalardan oluşan bir eserdir. Huan Kuan, bütün bu tartışmaları kaydedip Shi Ji'den de yararlanarak bu eseri ortaya çıkarmıştır.

²³¹ Huan Kuan, *Yan Tie Lun*, <https://ctext.org/yan-tie-lun>, 52:2., erişim tarihi: 03.03.2024.

²³² Otkan, *a.g.e.*, s.59.

Hun askerleri küçük yaşlarda başladıkları avcılık faaliyetleri ile kaynakların da tasvir ettiği gibi kuvvetli askerlere dönüşüyorlardı. Savaşçılık kabiliyetleri ve avcılıkları açısından düşünüldüğü zaman Hunlarda okçuluk sporunun da oldukça etkin bir şekilde yapıldığı düşünülebilir. Kaynaklar Hunların okçuluk sporu yaptığı konusunda bilgi vermese de Hunların ok atma konusundaki yeteneklerinden çokça bahsedilmiştir. Öyle ki Modu, Hun toplumu için “yay gerenler” tabirini kullanmış ve Çin kaynakları da bu tabiri Hunlardan bahsederken oldukça fazla kullanmışlardır.²³³ Bu durum onların ölü gömme geleneklerine kadar yansımış olup bazı durumlarda çocuklar bile yaylarla gömülmüştür. Bunlardan birisine Shoombuuzin Belchir mezar alanında rastlanılmıştır.²³⁴ Ayrıca yine Shoombuuzin Belchir'de kazılan mezarlarda bulunan iki bireyin üst uzuvlarında belirgin asimetri görülmüştür. Bu bireylerin her biri okçuluk malzemeleriyle birlikte gömülmüştür.²³⁵ Uzuvlarda rastlanılan bu asimetric durumun okçuluktan kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Avcılık ve okçuluğun yanı sıra Hunlarda güreş etkinliğinin de bulunduğu dair kanıtlar mevcuttur. Günümüzde Çin'in Chang'an şehri sınırları içerisinde bulunan Keshenjuan mezar alanınının 140 numaralı mezarında, üzerinde gövdeleri çıplak, altlarında pantolon bulunan ve kısa çizmeler giyen iki güreşçiyi tasvir eden bronz kemer tokası bulunmuştur. Bu mezar Savaşan Devletler döneminin sonundan (M.Ö. 476- M.Ö. 221) M.S. 9.yy'a kadar olan döneme tarihlendirilmektedir.²³⁶ Bu bronz kemer tokası hem Hunlar hem de diğer bozkır toplumları açısından güreş etkinliklerine dair en eski buluntulardan birisidir (Resim-23). Bu kemer tokasının bazı araştırmacılar tarafından Batı İskit kökenli olduğu söylenmektedir. Bu iddialarındaki en büyük gerekçelerinden birisi güreşçilerin İskit tarzı bol pantolon giymeleridir.²³⁷ Fakat bu bağlamda bakıldığında zaman Hunlara ait en zengin envanterlerden birisine sahip olan Noyon Uul mezar alanında bulunan ipek pantolonlar da geniş bir yapıya sahiptir (Resim-24). Aynı zamanda yine Noyon Uul'da, güreşçilerin giymiş olduğu gibi kısa

²³³ Ban Gu, *HS*, s.59.; Otkan, *a.g.e.*, s.71.

²³⁴ Juhyeon Lee, *a.g.m.*, s.3.

²³⁵ Michelle L. Machicek, “Reconstructing Life Histories Of The Xiongnu: An Overview Of Bioarchaeological Applications”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.175-176.

²³⁶ Ch. Saranbileg, “KESHENJUAN tomb (Tomb No.140)”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.117.

²³⁷ Lucas Christopoulos, “Greek Influences on the Pazyryk-style Wrestling Motif of the Keshengzhuang Bronze Buckles”, *Sino-Platonic Papers*, Sayı 260, 2015, s.1.

çizmeler de bulunmuştur. Bu kemer tokası üzerinde Hun iddiası çürütölmek istenirken Noyon Uul'da bulunan pantolon ve kısa çizme gibi kıyafetlerden Hunlara ait olduğuna dair iddia kuvvetini korumaktadır.

(Resim-23. Keshenjuan mezar alanında bulunan, üzerinde iki gürleşinin tasvirinin bulunduğu bronz kemer tokası.)²³⁸

(Resim-24. Noyon Uul 6 numaralı mezarda bulunan ipek pantolon[şalvar] ve kısa çizme.)²³⁹

²³⁸ Andrea Jian Chen, "Silk Road Influences on the Art of Seals: A Study of the Song Yuan Huaya", *Humanities*, Cilt 7, Sayı 3, 2018, s.24.

²³⁹ Ts. Egiimaa, "Xiongnu clothes and adornments: Clothing", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.107.

Wolfram Eberhard, Hunlarda at yarışlarının da bulunduğunu iddia etmektedir.²⁴⁰ Bunu iddiasını Hunların yılın belli dönemlerinde büyük bir toplantı zamanında orman etrafında tur atmasına²⁴¹ dayandırmaktadır. Bu etkinlik sırasında herhangi bir rekabet ve antrenman çabası olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat bu toplantı dönemini ayrıca bir bahar bayramı olarak da kutlamış olabilirler. Bir bahar bayramı şenliği içerisinde at yarışları düzenlediklerini düşünebiliriz.²⁴² Ayrıca bu durumun dışında at kullanımı konusunda oldukça maharetli olan Hunların at sürmeyi eğlence aracı olarak da kullandıkları görülmektedir. Çin kaynaklarında bu duruma dair örneklerden birisi *Hou Han Shu*’da “ [Güney Chanyusu] çeşitli kabilelerle tanışıyor, devlet işlerini tartışıyor ve atlara binerek eğleniyordu”²⁴³ şeklinde geçmektedir.

Spor faaliyetleri ile oyunlar bir toplumun zinde kalması ve eğlenerek vakit geçirmesindeki en önemli araçlardan olup sadece yerleşik topluluklarda görülmemektedir. Yukarıda yaptıkları spor faaliyetlerine örnekler verdiğimiz Hunların oyunları hakkında Çin kaynaklarında bilgiler bulunmamaktadır. Fakat yine arkeolojik eserler sayesinde bu konuda kısıtlı da olsa bazı bilgiler edinmekteyiz. Hunlarda oynanan oyunlara dair bulunan en değerli buluntu Gol Mod-I mezar alanının 1 numaralı mezarında bulunan masa oyunudur. Bu masa oyunu bir tahta ve pullardan oluşmaktadır. Tahta bulunduğu haliyle sekiz küçük parçaya ayrılmışken restorasyon sonrasında sadece üç büyük parçadan oluşmaktadır. Tahtanın üst kısım ve iki kenarı ciddi şekilde hasar görmüştür. Bu yüzden tahtanın gerçek boyutunu tahmin edilememektedir. Oyunun pulları ise gri bir taştan yapılmışlardır ve üzerlerinde herhangi bir tamga ya da sembol bulunmamaktadır (Resim-25). Oyun, bulunduğu mezar olan Gol Mod-I mezar alanının radyokarbon analizi ve mezarda bulunan Han tarzı aynadan yola çıkılarak yapılan terminus post quem üzerinden M.S. 20-50 yılları arasına tarihlendirilmektedir.²⁴⁴ Yapı olarak Çin satrancı olarak da geçen Xiangqi’ye

²⁴⁰ Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor”, *Ülkü*, Cilt 16, Sayı 87, 1940, s.213.

²⁴¹ Ban Gu, *HS*, s.8.

²⁴² Han Shu’da bu kısımda atların semirmesi yani belli bir kütleye gelmesi ile büyük toplantı düzenlendiği söylenmektedir. Muhtemelen Hunlar, yetişen atlarını savaş durumuna alıştırmak ve onlara çeviklik kazandırmak için yılın bu döneminde toplu etkinlik ve yarışlar düzenlemiş olmalıdır.

²⁴³ Fan Ye, *Hou Han Shu*, Beijing, 1974, s.2944.

²⁴⁴ Ch. Yeruul-Erdene, “Games, music, and line drawings of the Xiongnu: Games of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.268; Ch. Yeroool-Erdene, “Board Game”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.28.

benzemektedir. Fakat özellikle pullar arasında farklılık bulunmaktadır. Xiangqi’de bulunan pulların üzerindeki karakterler bulunurken Gol Mod-I’de bulunan masa oyununun pullarında herhangi bir sembol bulunmamaktadır. Şu ana kadar kazılan mezarlar içinde bu oyunun başka bir örneğine rastlanmamıştır. Bu durum iki ihtimali doğurmaktadır; bu oyun istisnai olarak Çin’den gelen ticari bir üründü ya da ana maddesi tahta olduğu için çürüyüp günümüze kadar sadece bir örneği geldi.²⁴⁵ Her iki ihtimalde de Hunların bu oyunu oynadıkları bir gerçektir.²⁴⁶ Bir başka oyun örneği olarak da Gol Mod-II’de bulunan aşık kemikleri gösterilmektedir.²⁴⁷ Yukarıda “Hunlarda Yazı-Çizi” başlığı altında tartıştığımız üzerinde tamga olan aşık kemiklerinin fal amaçlı da kullanılmış olabileceğinden ötürü bunların bir oyun aracı olduğu kesin değildir.

(Resim-25. Gol Mod-I’de 1 numaralı mezarda bulunan masa oyunu.)²⁴⁸

2.2.2. Hunlarda Müzik

Yerleşik medeniyetlerde olduğu kadar bozkır milletlerinde de müzik önemli kültürel öğelerden birisidir. Arkeolojik verileri incelediğimizde de Hunların yaşamış olduğu bölgede erken dönemlerde müzik kültürünün olduğu gözükmemektedir. Bu durumla ilgili en iyi örnek Pazırık’ta bulunan arptır. Parçalar halinde bulunan bu arpın

²⁴⁵ Burada şu ana kadar kazılan Hun mezarları arasında bir örnek geldiği kastedilmektedir. Hâli hazırda kazısı devam eden birçok Hun mezar alanı bulunmaktadır. Bu kazılan mezar alanlarında bu oyunun başka örneklerine de rastlanılması oldukça olasıdır.

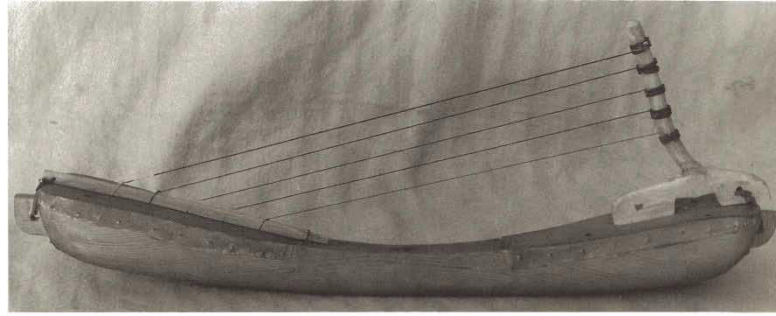
²⁴⁶ Xiangqi oyunun Çin’de eski örneklerine 9.yy’da rastlanılmıştır. Bu oyundan daha eski olan Weiqi(Go) ve Luibo oyunları ise Gol Mod-I bulunan oyuna benzememektedir. Bu sebeple Hunların Çin’i etkileyip Xiangqi’nin bu şekilde ortaya çıkmış olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

²⁴⁷ Bknz Resim-19.

²⁴⁸ Ch.Yeruul-Erdene, “Games, music, and line drawings of the Xiongnu: Games of the Xiongnu”, s.269.

ilk başlarda ne olduğu anlaşılamamış fakat daha sonra Gryaznov tarafından restore edilince bir arp olduğu ortaya çıkmıştır (Resim-26).²⁴⁹ Daha sonra bu arpa benzer birçok örnek ortaya çıkmıştır.²⁵⁰ Bu arpların kökenleri hakkında tartışmalar devam etse en azından bozkır kültüründe müziğin erken dönemlerde dahi olduğu kanıtlanmıştır. Hunlara geldiğimizde ise bu kültürün onlarda da devam ettiğini görmekteyiz.

Çin kaynaklarında Hunların müzik kültürüne çok odaklanılmamış olsa da Chanyulere giden hediyeler ve bazı kaynaklardaki görsel tasvirlerden Hunların kendilerine ait bir müzik kültürüne sahip olduğu ve müziğe karşı ilgilerinin olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden birisinde Güney Hunlarının liderine giden hediyeler arasında bir müzik aletinin de var olduğundan bahsedilmektedir.²⁵¹ Ayrıca M.S. 52 yılında Punu Chanyu tarafından Han sarayına gönderilen elçiler yaklaşık bir asır önce Huhanyeh'e verilen müzik aletlerinin yıprandığı gerekçesiyle yeni müzik aletleri istemişlerdir.²⁵²

(Resim-26. Pazyryk'ta bulunan arpın restore edilmiş hali.)²⁵³

Çin kaynakları arasından bu konu özelinde en önemlisi “Hun Flütünden On Sekiz Şarkı”dır.²⁵⁴ Bu eser M.S. 194 yılında bir Hun birliğinin Çin'in başkentine

²⁴⁹ Ts. Törbat, D. Batsükh, T. Batbayar, “Jargalant Khairkhany Khögjmiin Zemseg”, *Talyn Moriton Daichhdyn Öv Soyol*, Ulaanbaatar, 2014, s.156.

²⁵⁰ Oyuntuya G., Narantsatsral, “The Musical Instrument “Altai Zither” Found In The Cave Of Mongolian Altai Mountain”, *The Journal of International Civilization Studies :Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2018, s.285-287.

²⁵¹ Fan Ye, *Hou Han Shu*, s.2943.

²⁵² Ying Shih Yü, “Hsiung-nu”, *Erken İç Asya Tarihi*, Ed. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.202.

²⁵³ Bo Lawergren, “The Ancient Harp from Pazyryk”, *Sonderdruck Aus Beitrage Zur Allgemeinen Und Vergleichenden Archaologie*, Mainz, 1990, Sayı 9-10., s.120.

²⁵⁴ Eser Çince adı: 胡笳十八拍 Pinyin: *Huajia Shiba Pai*'dir. Eserin çeşitli dillere çevirisinde 胡: Hu karakteri “Nomad” yani “göçebe” olarak çevrilmiştir. Fakat eserde şiirleri söyleyen Cai Yan 蔡琰 tarihsel olarak Hun toplumu içinde bir esir hayatı yaşamaktadır. Bunun yanında 胡 karakteri,

saldırması sonucunda ülkenin önde gelen edebiyatçılarından olan Cai Yong 蔡邕'un kızı Cai Yan'ın birçok esirle beraber kaçırılması ve Cai Yan'ın bu esirliği sırasında yazdığı şiirleri içermektedir. Cai Yan, baskın sırasında kaçırıldıktan sonra Sol Bilge Beyi'nin dikkatini çekmiştir. Sol Bilge Beyi, Çin'deki pozisyonunu bilmediği Cai Yan'ı kendisine eş olarak almıştır. Bu evlilik sonucunda iki tane erkek çocukları olmuştur. Cai Yan, Hunların arasında tam 12 sene yaşamıştır. Bu süre zarfında fiziksel konfor açısından rahat bir yaşantı sürmüş gibi gözükse de ülkesini çok özlemiş ve girdiği bu farklı kültürün çokça yabancılığını çekmiştir. Çin'in o dönem ünlü politikacı ve komutanlarından birisi olan Cao Cao, çok sevdiği arkadaşı Cai Yong'un kızının Hunlar içerisinde esir olduğunu öğrenince yüklü miktarda ödeme karşısında onu tekrar Çin'e getirtmiştir. Fakat Cai Yan bu kez de çocuklarını bırakmak zorunda kalıp onların özlemini ve acısını çekmeye başlamıştır. Cai Yan, ülkesine döndükten sonra edebi işlerde devlete yardımcı olduktan sonra Hunların içindeki yaşamını anlatan "Hun Flütünden On Sekiz Şarkı" adlı eseri yazmıştır. Eserin Çin toplumu içinde yaygınlaşması VII. yüzyılı bulmuştur. Aynı zamanda Kuzey Song Hanedanı(960-1126) zamanında eser Cai Yan'ın Hunlar içindeki yaşamını tasvir eder şekilde resmedilmiştir.²⁵⁵ Bu resimler içinde Hun yaşamı ve müzik aletlerine dair çok değerli tasvirler bulunmaktadır. Bunlardan birisinde otağın önünde 5 tane farklı renklerde tuğun yanında davul bulunmaktadır (Resim-27). Bu resimdeki tasvirde, Hunlarda davulun asli çalgılardan birisi olduğu ve aynı zamanda tuğların yanında bulunması sebebiyle hâkimiyet sembollerinden birisi olduğu gözükmektedir.²⁵⁶ Hâkimiyet sembolü olması ile ilgili bir ipucu da Han Shu'da Huo Qubing 霍去病'in biyografinin anlatıldığı bölümde geçmektedir. Ünlü Han generali Huo Qubing, Hunlara yaşattığı ağır mağlubiyetten sonra ülkesine geri dönmüş ve imparator tarafından bu sefer hakkında bir ferman yayınlanmıştır. Bu fermana: "Hunların sol kanat komutanına saldırarak, onun sancağı ve davullarını ele geçirdi."²⁵⁷ ifadesi geçmektedir. Buradan da Hunlarda davulun bir müzik aleti olarak kullanılmasının yanında hâkimiyet ve

kaynaklarda birçok kez Hunlardan bahsedilirken de kullanılmıştır. Biz saydığımız bu sebeplerden ötürü kaynağın ismini "Hun Flütünden On Sekiz Şarkı" olarak kullanmaktayız.

²⁵⁵ Tilla Deniz Baykuzu, "Güney Hunları ve "Hun Flütünden On Sekiz Şarkı", *Bilig*, Sayı 33, Ankara 2005, s.104-108.

²⁵⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, s.29.

²⁵⁷ Kara, *a.g.e.*, s.188. Ayrıca sancağı ve davulu ele geçiren komutana unvan ve ödüller de bahsedilmiştir.; Kara, *a.g.e.*, s.190.

savaş sembolü anlamının da olduğu kuvvetlenmektedir. Ayrıca bu müzik aletleri ile Hunların Çinlileri etkilediği ve imparatorun davul ile boru çalgılarının Çin sarayında da bu şekilde yer almaya başladığına dair görüşler mevcuttur.²⁵⁸ Eserdeki bir başka çok değerli tasvir ise Chanyu ve eşi olan Cai Yan'ın çadırlarının önünde kurulan Hun orkestrasını dinlemesidir (Resim-28). Buradaki sanatçılardan üçünün flüt benzeri bir çalgı çaldığı birisinin ise telli bir çalgı çaldığı görülmektedir. Bu tasvir Hunların müziğe olan ilgisi açısından oldukça değerli bir kanıttır.²⁵⁹ Eserde Hun müziğine dair son tasvir ise Hun sanatçı ya da askerlerinin uzun boru tipinde bir çalgı ve davul çaldığı sahnedir (Resim-29). Buradan da yine Hunların kullandığı farklı bir çalgı tipi görülmektedir. Bahaeddin Ögel, buradaki uzun boru şeklinde olan çalgının “Çin zurnası” olduğunu söylemektedir.²⁶⁰ Bahaeddin Ögel'in Çin zurnası olarak belirttiği çalgı “suona”dır ve Çin'de 3. yüzyılda ortaya çıkmıştır.²⁶¹ Bu sebeple bu çalgı suonanın erken bir formu ya da Hunların kendine özgü başka bir çalgısı olabilir.

(Resim-27. Chanyu ve eşinin çadırın önünde bulunan tuğlar ve davullar.)²⁶²

²⁵⁸ Yasin Yusupcan, “Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 3, 2009, s.2359.

²⁵⁹ Şiirlere yapılan resimler her ne kadar geç bir dönemde yapılmış olsa da Çinlilerin Hunların bu kültürel etkinliğinden haberdar olması ve bunu resmetmesi oldukça değerlidir.

²⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VI, s.32.

²⁶¹ Jin Jie, *Çin Müziği: Eski ve Modern Çağlardan Yankılar*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015, s.70.

²⁶² Cai Yan, *Eighteen Songs of a Nomad Flute: The Story of Lady Wen-Chi*, çev. Robert A. Rorex & Wen Fong, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1974, s.35.

(Resim-28. Hun orkestrasını dinleyen Chanyu ve eşi.)²⁶³

(Resim-29. Boru(?) ve davul çalan Hunlar.)²⁶⁴

Hunlara ait mezar alanlarına baktığımızda ise kaynaklarda ve tasvirlerde gördüklerimizin aksine şüana kadar iki çeşit müzik aleti bulunmuştur.²⁶⁵ Bunlar; zil ve ağız arpıdır.²⁶⁶ Günümüzde Moğolistan ve Çin’de bulunan Hun mezarlarında çokça örneği karşımıza çıkan ziller bazı eserlerde müzik aleti kapsamında değerlendirilmiştir.²⁶⁷ Fakat bazı araştırmacılar zillerin atların boyunlarına asıldığı sonucuna varıp bunları “hayvan ekipmanları” başlığı altında incelenmektedir. Bir başka görüşe göre ise bu ziller, yapı bakımından farklı tiplere sahip olup değişik

²⁶³ Cai Yan, *a.g.e.*, s.43.

²⁶⁴ Cai Yan, *a.g.e.*, s.47.

²⁶⁵ Bu durumun sebebi muhtemelen müzik aletlerinin malzemesinden ötürü olmalıdır.

²⁶⁶ Ağız arpı aynı zamanda ağız kopuzu olarak da geçmektedir.

²⁶⁷ Eyüp Sarıtaş, *Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, İstanbul: Scala Yayınları 2010, s.117.

kullanım alanlarında değerlendirilmiş olabilir.²⁶⁸ Biz de hayvan ekipmanı olmasının yanı sıra en azından savaşlarda ya da acil durumlarda bir uyarı aracı olarak kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Hunlara ait mezarlarda bulunan tek net müzik aleti ise ağız arpıdır (Resim-31). Bu ağız arpı, 2000 yılında Moğol-Kore ortaklığı ile kazılan Moğolistan'ın Tuv eyaletine bağlı Altanbulag kentinde bulunan Morin Tolgoi mezar alanında bulunmuştur. Oyma kemikten yapılmış olan arp 12,5 cm uzunluğunda, 1,4 cm genişliğinde ve 2 mm kalınlığındadır. Dili 9,7 cm uzunluğunda, ortada 5 mm genişliğinde ve uçta 2 mm genişliğindedir. Alt kısmında küçük bir delik vardır ve iki kenarı kıvrım yapacak şekilde oyulmuştur.²⁶⁹ Ağız arpı Asya'dan Avrupa'ya kadar birçok milletin kültüründe bulunan bir müzik aletidir.²⁷⁰ Bu bağlamda da Hunların müzik kültürü açısından önemli olduğu kadar ağız arpının da en eski örneklerinden birisidir.

(Resim-30. [a.] Bronz çan(zil), Shoombuuzin Belchir, 16 numaralı mezar. [b.] Bronz çan(zil) Khudgin Tolgoi, 1 numaralı mezar.)²⁷¹

(Resim-31. Morin Tolgoi mezar alanında bulunan ağız arpı.)²⁷²

²⁶⁸ Chuluunkhuugyn Vanchigdash, “Bishrelt-Am Bölgesindeki Xiongnu Mezarı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, 2017, s.29.

²⁶⁹ D.Tseveendorj, “Music and musical instruments of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.271.

²⁷⁰ Birçok çeşidi bulunan bu çalgının Morin Tolgoi’de bulunan örneğine en çok benzeyen türü Hintlilerin kullandığı “gogona” çalgısıdır.

²⁷¹ Bu bronz çan ve zillerin atların boynuna asıldığına dair bir görüş mevcuttur.; Yeruul-Erdene, “Horse Equipments: Saddle, breast collar and crouper decorations”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.207. Fakat bu çanlar bizce hem at ekipmanı hem de “Hun orkestrası” içinde kullanılmış olabileceğinden ötürü bu başlık altında değerlendirdik.

²⁷² D. Tseveendorj, “Jew’s Harp”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.115.

2.3. ASYA HUNLARINDA DİNİ HAYAT

Din, bütün toplumlarda teolojik açıdan bakıldığında zaman değişmeyen ve hayatın merkezine yerleşmiş manevi bir olgudur. Günlük hayatın en önemli dinamiklerinden olan bu olgunun sosyal ve kültürel etkileri de oldukça büyüktür. Her toplum ayrıca inandığı dine kendi kültürleri üzerinden etkiler yaparak onu özelleştirir. Çin kaynaklarında Hunların dini anlayış ve ritüelleri ile ilgili geçen bilgiler ve bunun maddi kültüre yansımalarına baktığımızda Hunların dini anlayışlarında da kendine özgü değerler bulunmaktadır. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre inanç sistemindeki bu değerler; Gök(Kök) Tanrı, yer ile gök, kutsal ruhlar, dağlar, ormanlar, Atalar kültü, Güneş, Ay ve yıldızlardır. Ayrıca Çin içlerinde Hun bakiyeleri tarafından kurulan devletlerden bazıları Budizm'i benimsemiştir. Bu devletlerden Kuzey Liang Devleti hükümdarları Budist rahipleri kendilerine danışman edinmiştir. Devletin kudreti ve yönetimdeki güçlü pozisyonlarını kullanan rahipler, Budizm'in Çin'e yayılmasında büyük etkiye sahip olmuşlardır.

Hunlarda Gök(Kök) Tanrı inancı ile ilgili Çin kaynaklarında bilgiler üzerinden ve etimolojik olarak kanıtlar bulunmaktadır. Çince de tanrıyı ifade etmek için genellikle iki karakter kullanılır. Bunlar “天 Pinyin: Tian” ve “神 Pinyin: Shen”dir. 天 karakteri Tanrı anlamının yanı sıra “gök ve cennet” anlamına da gelmektedir. Shi Ji ve Han Shu'da ortak olarak geçen Hunların ritüellerinin anlatıldığı kısımda “神” karakteri kullanılmıştır.²⁷³ Bu kullanım ile Hunlardaki tanrı anlayışı Kök Tanrı değil mi? sorusu gelmektedir. Fakat bu pasajda 神 karakterinden sonra gelen “鬼 Pinyin: Gui” karakteri ruh anlamına gelmektedir. Böylelikle eğer burada “天鬼 Pinyin: Tiangui” söz öbeği kullanılmış olursa kelimenin anlamı Gök(Kök) Tanrı değil 天'nin diğer anlamlarından dolayı “göksel ruh ya da gökyüzü ruhları” gibi bir anlama çıkabilmektedir. Bundan dolayı hem Shi Ji'nin yazarı Sima Qian hem de Ban Gu tarafından 神 tercih edilmiş olmalıdır. Peki, yazılı kaynaklarda Hunlarda Gök(Kök) Tanrı ile ilgili bir emare var mıdır? Hou Han Shu'daki “Güney Hunları Biyografisi” bölümündeki Hunların dini

²⁷³ Çince aslı: “歲正月，諸長小會單于庭，祠。五月，大會龍城，祭其先、天地、鬼神。”; Sima Qian, *Shi Ji*, Pekin, 1959, s.2892.

ritüellerindeki anlatıda “...tanrılara ibadet ederler...”²⁷⁴ kısmı için “天神 Pinyin: Tianshen” ifadesi kullanılarak “tanrı” kelimesi “gök” kelimesi pekiştirilerek “Gök(Kök) Tanrı” kastedilmiştir.²⁷⁵ Böylelikle Hunlarda da bir Gök(Kök) Tanrı inancı olduğuna dair emare ortaya çıkmaktadır. Han Shu’da geçen bir anlatıda Mai’deki pusudan kurtulan Chanyu: “ben, Sınır Devriyesini²⁷⁶ ele geçirdim, (bu) Göğün sayesinde olmuştur.”²⁷⁷ diyerek yine Gök(Kök) Tanrı’yı kastedmiştir. Yine Çin kaynaklarında geçen bir başka örnek ise ünlü Çin generali Huo Qubing’in Hunlar üzerine yaptığı seferi sırasında ele geçirdiği Hunların kutsal heykeli(töz?) için “göğe tapma törenlerinde kullandığı altın heykeli de ele geçirmişti.”²⁷⁸ ifadesi yer almaktadır.

Hunların yer ile göğe verdikleri kutsiyeti Longcheng’da yaptıkları törenden anlamaktayız. Atalar kültünü verdikleri kutsiyeti de hem bu yaptıkları dini törenlerde görülmekte hem de Hun mezar alanlarındaki seçkin mezarlarının görkemli yapısından da anlaşılmaktadır. Ayrıca Hou Han Shu’da ölen Chanyuye kurbanlar ve hediyeler sunmanın yaygın bir uygulama olduğu bahsedilmektedir.²⁷⁹ Bir başka örnek olarak da Han Shu’da geçen bir anlatıda Wuhuanların bir Chanyunun mezarını tahrip etmesine çok öfkelenen Hunlar büyük bir orduyla Wuhuanların üzerine sefer düzenlemiştir.²⁸⁰ Bu örnekler Hunların atalarına ve onların miraslarına ne kadar büyük bir önem verdiklerini göstermektedir. Çin tarafından da bilinen bu hassasiyet neticesinde Çin imparatoru tarafından Bi Chanyu’nun mezarı başında tören yapılırken elçi yoluyla hediyeler gönderdiği bilinmektedir.²⁸¹ Hunların inanç sistemindeki önemli öğelerden olan Güneş ve Ay, Çin kaynaklarında Chanyunun sabah Güneş’e ve geceleri de Ay’a saygısını sunması bağlamında geçmektedir.²⁸² Hunlar, Ay’ın hareketleri üzerinden savaş hâllerine de karar veriyorlardı. Ay’ın dolunay halini aldığı anda saldırı pozisyonu,

²⁷⁴Çince aslı: “匈奴俗，歲有三龍祠，常以正月、五月、九月戊日祭天神.”; Fan Ye, *Hou Han Shu*, s.2944.

²⁷⁵ Çin kaynakları bu ifadeyi kendi tanrıları için zaman zaman ifade etmişlerdir. Fakat biz Hunlarda göğe saygının yanı sıra gök ile tanımlanan bir tanrı sıfatının varlığına baktığımız için odak noktamız Hunlar hakkındaki anlatılarda böyle bir tanımlamanın var olup olmadığı olmuştur.

²⁷⁶ Bu birlik, Han hanedanı tarafından Hunlara karşı mücadele edilmesi ve sınır bölgesindeki köy ve pazarların güvenliğini sağlaması için kurulmuş bir sınır karakoludur.

²⁷⁷ Ban Gu, *HS*, s.23.

²⁷⁸ Ban Gu, *HS*, s.26.

²⁷⁹ Fan Ye, *Hou Han Shu*, s.2948.

²⁸⁰ Ban Gu, *HS*, s.44.

²⁸¹ Fan Ye, *Hou Han Shu*, s.2948.

²⁸² Ban Gu, *HS*, s.8.

küçüldüğünde ise geri çekilirlerdi.²⁸³ Hun mezarlarına bakıldığında bu ögelerin maddi kültüre de yansıdığını görmekteyiz.²⁸⁴ Birçok seçkin Hun mezarında rastlanılan bu sembollerin ayrıca Hunların devlet simgesi olduğu da düşünülmektedir. Bu semboller bazen altından bazen de bronzdan yapılmış ve malzemesi değişkenlik göstermiştir.

2.3.1. Asya Hunlarında Dini Mekânlar

Çin kaynaklarına baktığımızda Hunların dini yaşamı, törenleri ve ritüelleri ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Shi Ji ve Han Shu'ya göre:“ Yılın ilk ayında²⁸⁵ bütün beyler Chanyünün otağında toplanır ve dini tören yaparlardı. Beşinci ayda Longcheng'da toplanılır ve burada yapılan büyük toplantıda atalara, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı.”²⁸⁶ Hou Han Shu'da ise bu iki dini tören yapılan vaktin dışında dokuzuncu ayda da bir dini tören yapıldığından bahsetmektedir.²⁸⁷ Arkeolojik verilere göre Hunlarda yapılan bu dini törenlerin Longcheng ve başka yerleşim alanlarında da yapıldığı gözlemlenmiştir. Hunların bu dini tören etkinliklerinin benzerlerini Gao Che'larda, Kök Türklerde ve Uygurlarda da görmekteyiz.²⁸⁸

Çin kaynakları her ne kadar sadece Longcheng ve Dailin 蹠林²⁸⁹den bahsetse de arkeolojik buluntular Hunların daha da fazla dini merkezinin olabileceğini göstermektedir. Arkeologlar tarafından, yazı ve tamgalar için önemli emareler bulunan Gua Dov ve Tereljiin Durviljin yerleşim alanları aynı zamanda dini bir merkez olarak

²⁸³ Ban Gu, *HS*, s.9.

²⁸⁴ Bknz: Resim-6.

²⁸⁵ Kaynakta geçen ayların miladi olarak hangi aya geldiği Hunların hangi takvimi kullandığı bilinmediği için tam olarak saptanamamaktadır. Fakat Çin kaynakları, Hunlar ile ilgili verdiği bilgiler için kendi takvim sistemini kullandığı için bu konuda tahminler yürütülmektedir. Çin takvimine göre yılın ilk ayı şubat ve mart aylarının arasındadır. Buradan da Hunların yılın ilk ayındaki törenlerini şubat ve mart ayları arasına denk geldiğini öngörebiliriz. Nuraniye Hidayet Ekrem, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Nevruz”, *Current Research in Social Sciences*, Cilt 2, Sayı, 2, 2016, s.73.

²⁸⁶ Ban Gu, *HS*, s.8.; Otkan, *a.g.e.*, s. 67-68.

²⁸⁷ Fan Ye, *Hou Han Shu*, s.2944.

²⁸⁸ Nuraniye Hidayet Ekrem, *a.g.m.*, s.71-72.

²⁸⁹ Dailin, Shi Ji ve Han Shu'da bir yer adı olarak geçse de burasının bir yer adı olmadığı da çokça ifade edilmektedir. Anlamının “ormanın çevresinde dolaşarak tören yapmak” olduğu belirtilmektedir; Ban Gu, *HS*, s.109. Anlam açısından kelimenin karakterleri ayrı ayrı incelediğimizde “蹠 Pinyin: dai” karakterinin anlamına ulaşamadık. Muhtemelen Hunca bir kelimenin Çince yazımı olabilir. Kelimeyi oluşturan bir diğer karakter olan “林 Pinyin: lin” karakterine baktığımızda ise anlamının “orman, ağaçlık alan” olduğu görülmektedir bknz; Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, s.188. Ayrıca söz öbeğinde “城 Pinyin: cheng” yani şehir sözcüğünün bulunmaması da Dailin'in bir şehir ya da yerleşim alanı olup olmadığı konusunda belirsizlik yaratmaktadır.

görülmektedir.²⁹⁰ Hunlar, bu tip yerleşim alanlarını – Çin kaynaklarının da belirttiği gibi- belli dönemlerde ziyaret ederek dini törenlerini gerçekleştirmiş olmalıydı. Buralar sürekli ikamet edilen yerler olmayıp sadece dini amaçlıdır. Bu yargıya alanın büyüklüğü ve üzerinde bulunan konut temeli sayısından varılmaktadır. Gua Dov, 367×360 m boyutlarında, sıkıştırılmış topraktan yapılmış, 50-70 cm yüksekliğinde, 3,5 m genişliğinde kare halinde bir sur yapının içinde bulunmaktadır. Alanın hem güneyinde hem de kuzeyinde kapı izleri bulunmaktadır. Kalenin içinde inşa edilmiş küçük bir konutun izi vardır.²⁹¹ Surların dışında 3 konut yapısına daha rastlanılmıştır. Ayrıca kapı yapısının yakınlarında 16 adet büyük sütun parçalarına rastlanılmıştır. Bu buluntu yerleşim alanın görkemli bir kapıya sahip olduğunu göstermektedir. Tereljiin Durvuljiin de ise böyle bir kapı yapısına rastlanılmamıştır. Arkeolog Egiumaa, Tereljiin Durvuljin için dini bir merkez olabileceğini doğrulamaktadır. Fakat Gua Dov'un kapısının görkemli bir yapıya sahip olabileceği ve sur dışında bulunan konutları da göze alarak burasının seçkin bir Hun grubunun sürekli ikamet etmiş bir alan olması gerektiğini söylemektedir.²⁹² Alanlardaki kazılar henüz tam olarak bitmese de sürekli yerleşim yeri olduğu kesin olan Ivolga ve Derestui gibi alanlarla karşılaştığımızda ciddi farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. Ivolga ve Derestui'de yüksek sayıda konut ve atölyeler bulunmaktadır. Konut ve atölyelerin dışında çokça insan ve hayvan kemiklerine rastlanılmıştır. Gua Dov ve Tereljiin Durvuljin'de çok az sayıda konut yapısına ve kemiklere rastlanılmaktadır. Bu az sayıdaki konutlar dini ritüellerin hazırlandığı mekânlar ya da kam ile görüşme sağlanan bir alan olabilir. Bu bağlamda baktığımızda Gua Dov ve Tereljiin Durvuljin'in birer dini merkez ya da tören alanı olduğu daha olası gözükmektedir. Bahsettiğimiz yerleşim alanlarına ek olarak Arkeolog Timur İderkhangai başkanlığınca kazılan ve istisnai malzemelere sahip olan Kharganiin Durvuljin yerleşim alanı da hem bir kurultay alanı hem de bir dini merkez olarak kullanılmış olabilir.²⁹³ İderkhangai bu yerleşim alanını bilim dünyasına her ne kadar Çin kaynaklarında geçen Longcheng olduğunu duyursa da

²⁹⁰ D.Tseveendorj, Ts.Turbat, "Xiongnu Settlements", s.61.

²⁹¹ Ts. Turbat, "Gua Dov", *Encyclopaedia Xiongnu*, s. 100-101.

²⁹² Tseveendorge Egiumaa, "Sravnitel'nyy Analiz Stroitel'nykh Materialov Khunnskich Gorodishch Terelzhiyn Durvulzhin İ Gua Dov", *Rossiya i ATR*, Sayı 1, 2019, s.72-79.

²⁹³ T. İderkhangai, "The Xiongnu Chanyu's Summer Capital City Named Luut Or Longchen City In Kharganiin Durvuljin, The Political Center Of The Xiongnu Empire", s.188.

kazılar henüz tamamlanmadığı için böyle ciddi bir iddiada bulunmak için henüz çok erkendir.

Hunların etrafı surlarla çevrili tören alanları dışında bir tapınak kültürleri olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Çin kaynaklarında bu konu ile ilgili tek örnek; Li Guangli'nin öldürülmesinden sonra oluşan kıtlıktan sonra Hulugu Chanyunun onun anısına bir tapınak yaptırmasıdır.²⁹⁴ Bu yapı henüz keşfedilmemiştir. Çin kaynaklarında böyle bir yapı hakkında sadece tek örnek bulunması tapınak yapılarının Hunların kültür dairesi içinde bulunduğunu tam olarak kanıtlamamaktadır. Li Guangli anısına yaptırılan bu tapınak belki de Hunların içinde bulunan Çinli danışmanların tavsiyesi üzerine Çin adetleri doğrultusunda yaptırılmış olabilir. Arkeolojik verilere göre Hunların, geç dönemde kurulan Hun devletlerine kadar, tapınak yerine etrafı surlarla çevrili tören alanlarını kullanmış oldukları anlaşılmaktadır.

Geç dönem Hun devletlerinden olan Sonraki Zhao Devleti ve Kuzey Liang Devleti resmi din olarak Budizm'i tercih etmişlerdir.²⁹⁵ Bu devletlerden Kuzey Liang Devleti Budizm'i resmi din olarak kabul etmesinin yanı sıra kültür olarak da oldukça tutkulu bir şekilde benimsemişlerdir. Kuzey Liang'ın en önemli hükümdarı olan Juqu Mengxun, günümüzde Çin'in Turfan bölgesinde bulunan "Bin Buda Mağaraları"na 280 adet dini mabed inşa ettirmiştir.²⁹⁶ Böylelikle Hunlar, dini dinamiklerine göre yıllar içinde farklı dini mekânlar kullanmışlardır.

2.3.2. Asya Hunlarında Dini Ritüeller(Ayinler)

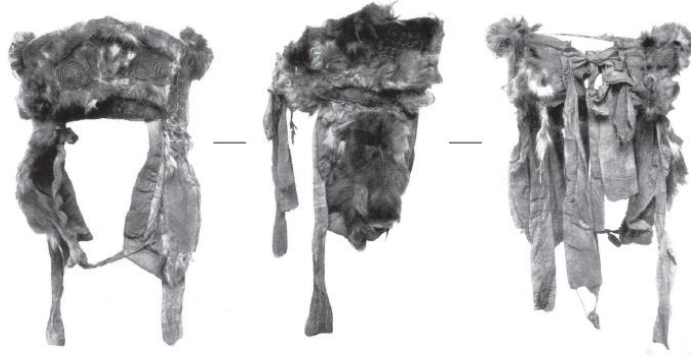
Çin kaynaklarındaki bilgiler ve arkeolojik verilere göre Hunların dini ayin ve ritüellerini hayatlarının her alanında uyguladıkları görülmektedir. Bu uygulamaları devlet merasimlerinde, şenliklerde, cenazelerde ve diğer devletlerle olan anlaşmalarda örnekleri görmek mümkündür. Bu ayinlerin birçoğunu kamlar yönetmiş olmalıdır. Çin kaynaklarında kamların Hun toplumu içindeki konumu hakkında bilgi verilmemiştir. Fakat Li Guangli'nin öldürülmesi öncesinde bir kamin Hulugu'ya hesap sorar bir ifade ile girdiği diyalog bu durum hakkında ipucu vermektedir. Bu pasaj şu şekildedir: "Eski Chanyu kızarak, Hu'lar(Hunlar) eskiden savaşa çıkmadan önce yaptıkları törenlerde

²⁹⁴ Ban Gu, *HS*, s.41.

²⁹⁵ Tilla Deniz Baykuzu, a.g.e., s.188-191.

²⁹⁶ Tilla Deniz Baykuzu, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 1997, s.39.

sık sık Ershi (Genaralini) ele geçirip kurban edeceklerini söylerlerdi, bugün neden bu (sözün) yerine getirilmediğini sormuştu”²⁹⁷ Hulugu da kamın bu sözleri sonrasında Li Guangli’yi kurban ettirmiştir. Bu bağlamda görülmektedir ki kamlar Hun toplumu içinde Chanyulere dahi sözlerini geçirebilmişlerdir. Bu bağlamda kamların Hun toplumu içinde yüksek bir mevkide olduğunu düşünebiliriz. Noyon Uul’da ipekten bir şapka bulunmuştur. Bu şapka günlük kullanıma uygun olmadığı için arkeologlar tarafından bir kama ait olabileceği düşünülmektedir (Resim-32).²⁹⁸ Han Shu’nun “Batı Bölgeleri” kısmında Hun büyücüleri yani kamların yaptıkları bazı büyülerden de bahsedilmektedir. Buradaki anlatılara göre Hunların atlarının ayaklarının bağlandığını ve bunun büyük uğursuzluklar getirdiğini söylenmektedir. Yine aynı kaynakta Hunların, Çin ordularının geçeceği kamları kullanarak yollara ve su kıyılarına ölü hayvanları gömerek lanetlediklerini söylemekte ve Çin imparatoruna gönderilen deri, kürk ve at gibi hediyelere de her zaman büyü yaptıkları geçmektedir.²⁹⁹

(Resim-32. Noyon Uul 6 numaralı mezarda bulunan ipek şapka)³⁰⁰

Li Guangli’nin ölümü ile ilgili kısa anlatıda Hunların dini törenleri hakkında çok değerli emareler bulunmaktadır. Bu anlatıya göre Hunların savaşa çıkmadan önce yaptıkları törenlerden bahsedilmektedir. Bu törenler muhtemelen yukarıda “Asya Hunlarında Müzik” bölümünde bahsedilen davul ve boru gibi bazı çalgılar ile gerçekleştirilmiş olabilir. Ayrıca yine bu anlatıya göre Li Guangli’nin ölümü işlediği suçlar yüzünden idam edilme ile değil bir tören ile kurban edilmesiyle olmuştur. Bu da Hunlar da nadir de olsa insan kurban edildiğini gösteren emarelerden birisidir.

²⁹⁷ Ban Gu, *HS*, s.41.

²⁹⁸ Ts.Egiimaa, “Clothing”, *Treasure of Xiongnu*, s.104.

²⁹⁹ Onat, *a.g.e.*, s.60-61.

³⁰⁰ Ts.Egiimaa, “Clothing”, *Treasure of Xiongnu*, s.105.

Bunun yanında hem Çin kaynakları hem de arkeolojik verilere göre Hunlar dini törenlerinde genellikle hayvan kurban etmişlerdir.³⁰¹ Kurban edilen hayvanlar genellikle at ve sürü hayvanlarıdır. Mezarlarda bulunan hayvan kemikleri bazen bir tören kasesinin içerisinde bulunurken bazen de herhangi bir kap içerisine konulmadan cesedin yanına yerleştirilmiştir (Resim-33). Han Shu’da at kurban ederek yapılan bir andlaşma bütün ayrıntılarıyla şu şekilde geçmektedir:

“ Chang ve Meng, Chanyü³⁰² ve (devletin) ileri gelenleri Xiongnu’ların Nuo Nehri’nin doğusundaki dağa çıkmışlar, (bir) kır at kurban etmişlerdir. Chanyü bıçağıyla altından bir parça kazıyarak içkiye katıp kaşıkla karıştırmıştı. Laoshang Chanyu tarafından esir alınıp öldürülen Yüezhi kralının kafatasından yapılmış kap (içine konan bu içkiyi) birlikte içerek kan andı yapmışlardı.”³⁰³

(Resim-33. Kap içinde bulunan kurban edilmiş hayvanların kemikleri, Tamir Ulaan 67 numaralı mezar [solda], herhangi bir kaba konulmamış, kurban edilmiş hayvanların kemikleri, Burkhan Tolgoi, [sağda].)³⁰⁴

Han Shu’da geçen bu pasajda bir andlaşmanın ritüel olarak detayları karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Laoshang döneminde Yüezhi kralının kafatasından yapılan kabın uzun süre geçse de Hun seçkinleri tarafından hâlâ saklanıyor olması önemli bir detaydır. Yapılan ritüeller ile kutsal bir hâle gelen bu andlaşma Çin tarafında da oldukça önemli kabul edilmektedir. Öyle ki bu andlaşmaya itiraz eden ve feshedilmesini öneren danışmanlar olsa da imparator tarafından bu öneri reddedilmiştir.³⁰⁵ Hunlarda bu tip tören ve ayinler genellikle yüksek yerlerde ya da

³⁰¹ Ban Gu, *HS.*, s.59.

³⁰² Burada bahsi geçen Chanyu, Huhanye’dir.

³⁰³ Ban Gu, *HS.*, s.59.

³⁰⁴ G.Eregzen, “The Internal Structure Of Circular Burials And The Funeral Practices”, *Treasure of the Xiongnu*, s.61.

³⁰⁵ Ban Gu, *HS.*, s.60.

dağlarda yapılmaktaydı. Bu Hunlarda belirgin bir şekilde bir dağ kültürü olduğunu da göstermektedir. Türk mitolojisinde büyük bir öneme sahip olan dağ kültürü, Kök Türklerde, Uygurlarda ve diğer bozkır toplumlarında gözlemlenmiştir.³⁰⁶ Hunlardan sonraki Türk ve bozkır devletleri ile ilgili kayıtlarda ve yakın dönem kamlarına göre doğadaki her şeyin bir ruhu vardır. Dağlar da bu ruha sahip en önemli varlıklardan birisidir. Kamların Altay Dağı'na ettikleri duaları bulunmaktadır.³⁰⁷ Bunun yanı sıra Türk mitolojisinde dağlar, kurban sunma yeri olmanın yanı sıra bir sığınma yeri, koruyucu bir ruh, bazen bir ata olarak görülmüştür. Devletin kutsal bulunduğu ortak bir dağı olsa da her soyun kendine ait kabile dağları vardır.³⁰⁸ Örnek olarak Han Shu'da Modu'nun ava çıktığı Yin Dağı için onun kendi malı olduğunu söylenmektedir.³⁰⁹ Türkler arasında günümüzde dahi önemini koruyan dağ kültürünün Hunlarda da baskın bir şekilde olduğu ve diğer Türk devletlerinin bu durum hakkındaki kültürel hareketleriyle de bağlantılı olduğu görülmektedir.

Çin kaynaklarında Longcheng'daki toplantı ve orada yapılan adetleri anlattıktan sonra atların olgunlaşması ile Dailin'e gidilip orada tören yapıldığından bahsedilmektedir. Fakat çoğu araştırmacı burasının bir yerleşim alanı ya da bir merkez olmadığı bir tören şeklinin adı olduğunu savunmaktadır.³¹⁰ Eski bir Xianbei âdeti olan bu töreni Hunların ve Tabgaçların da yaptığı düşünülmektedir. Xianbeiler zamanında bir orman çevresinde ya da orman yoksa yere dikilen söğüt dalları etrafında at üstünde üç defa dönülürdü. Bu tören sırasında kurbanlar da verilirdi. Tabgaçlar ise bu törenden sonra ağaçlar dikerek ormanlar oluştururdu.³¹¹ Aynı dönemde yer almaları dolayısıyla Hunların, Xianbeiler ile aynı ritüelleri gerçekleştirdiğini düşünmekteyiz. Hunlar bu törenden sonra ek olarak insan ve hayvan sayımı da yapmışlardır.

Çin kaynaklarında elde ettiğimiz bilgilerin yanı sıra arkeolojik veriler de Hunların dini tören ve ayinleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Hunlara ait mezarlardaki buluntuları incelediğimiz zaman Hunlarda çok güçlü bir ölümden sonra

³⁰⁶ Emel Esin, *Türk Kozmolojisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1979, s.52-53.

³⁰⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s.45-46.

³⁰⁸ Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor/Edebiyat*, Cilt 12, Sayı 46, 2006, s.53-57.

³⁰⁹ Ban Gu, *HS*, s.62-63.

³¹⁰ Dailin'in bir yer adı olup olmadığı etimolojik olarak 272. dipnotta tarafımızca tartışılmıştır.

³¹¹ Esin, *a.g.e.*, s.82.

hayat anlayışının olduğu gözükmektedir. Mezarlarda bulunan yemek kapları ve aletleri, kırık aynalar gibi günlük hayata dair eşyalar Hunlarda ölümden sonraki yaşama inancın önemli örnekleridir. Bunun yanında saç örgüler gibi organik malzemelerin de ölümlerle birlikte gömüldüğüne rastlanılmıştır. Noyon Uul'da bulunan saç örgüler Hunlarda böyle bir cenaze âdetinin olduğunu göstermektedir. Şamanizm inancı içinde güç, başarı ve korumanın bir sembolü olan saç³¹², Noyon Uul'da eşlik ettiği kişinin ruhuna sonraki yaşamda eşlik edip onu “korumak” amacıyla konulmuş olabilir. Bu adeti sonraki dönemlerde Kök Türk ve Bulgarlarda da görmekteyiz.³¹³ Kök Türklerdeki bu adetle ilgili Orhun Abideleri'nde şöyle bir bilgi geçmektedir: “Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip bunca kavimler saçlarını, kulaklarını kestiler.”³¹⁴ Avrupa Hunlarına baktığımızda da Jordanes, Attila'nın cenazesi sırasında erkeklerin saçlarını kestiklerini ve yüzlerine çizikler atıldığından bahsedilmektedir.³¹⁵ İslamiyet öncesi Türk toplumları arasında sıklıkla gördüğümüz saç kesme âdetinin İslam'a geçişten sonra da mezar taşlarına kazınarak bu kültürün hâlen yaşatıldığı görülmektedir.³¹⁶ Böylelikle Tarihsel kaynakların yanı sıra arkeolojik verilerin de elde edilmesi, saç kesmenin Hunlarda ve sonraki Türk devletlerinde de yaygın bir ağıt adeti olduğunu göstermektedir.

Değerli eşyalar kişinin konumu ve özelliklerini göstermesi açısından büyük önem arz ederken yiyecekler ve bunları tüketmek için gerekli kaplar, ölen kişinin bir sonraki yaşamında kullanması için mezarlara yerleştirilmiş olmalıdır. Mezar odalarında çok sayıda çanak çömlek, bronz ve demir kazanlar, kemik yemek çubukları ve kaşıklar bulunmuştur. Kullanımı basit kemik çubuklara göre daha kolay olan geyik boynuzu çubuklar Burkhan Tolgoi, Morin Tolgoi, Tevsh Uul, Shombuuzin Belchir ve Baga Gazrin Chuluu'daki mezarlarda bulunmuştur. Neredeyse tüm mezarlarda rastlanılan yağmalama nedeniyle, yemek çubukları nadiren ilk konumlarında bulunur. Ancak, 2000 yılında kazılan Morin Tolgoi'deki 1 numaralı mezarın mezar odasında,

³¹² İlknur Bayrak İşcanoğlu, “Kırgız Halk Kültüründe Saç ve Saçla İlgili Uygulamalar, İnanışlar”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2022, s.288-289.

³¹³ Mehibe Şahbaz, “İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü”, *Journal of History School*, Sayı 46, 2020, s.1496.

³¹⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s.70.

³¹⁵ Abdullah Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Balıkesir: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2007, s.123.

³¹⁶ Onur Alp Kayabaşı, “Güney Batı Toroslarda Saç Motifli Mezar Taşları: Muğla, Denizli Örneği”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 8, 2022, s.665.

ahşap bir tabağın üzerinde duran ve görünüşe göre orijinal yerlerinde duran yemek çubukları bulunmuştur.³¹⁷ Tüm bu

(Resim-34. Hun mezarlarında bulunan yemek araç gereçleri.)³¹⁸

Hun mezarlarında bulunan TLV Han aynaları büyük çoğunlukla kırık şekilde yerleştirilmiştir. Hunlara ait mezarlar ilk kez kazılmaya başladığı zamanlar bu ürünlerin yağma sırasında kırılmış olabileceği düşünülürken daha sonra kazılan Hun mezarlarında da sürekli hâlde kırık şekilde karşılaşıldığı için bunu Hunların dini ritüelleri neticesinde bilinçli olarak bu şekilde yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durum Hunların animist inancının bir karşılığı olarak nesnelerin de bir ruhu olduğu ve nesnelerin ancak kırılması hâlinde bir ruha sahip olacağı inancı bağlamında değerlendirilmektedir.³¹⁹ Bir başka görüşe göre ise Çin’de yapılan bir adet olan “kırık bir ayna ile eşin kaybını sembolize etme” geleneğini ile aynı amaçlar doğrultusunda yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Çin’de aynaların aşkın bir güce sahip olduğuna inanılıyor ve onlara önemli sembolik anlamlar atfediyorlardı. Bu nedenle Rudenko, Hunların ayna kullanımını, aynalara atfedilen ritüel sembolizmi ödünç alarak getirmiş olabileceklerini ileri sürmektedir. Bu bronz aynaların bulunduğu mezarlarda buluna kişilerin cinsiyetleri üzerine yapılan incelemede bu aynaların daha

³¹⁷ G. Eregzen, “Eating Utensils”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.192.

³¹⁸ Ts. Turbat, “Funeral Accompanied Objects”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.83.

³¹⁹ Erdene, “Burial Rituals Of Xiongnu Elite”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.47.

çok kadınlara ait mezarlarda olduğu keşfedilmiştir.³²⁰ Her iki görüş üzerinde de bu aynaların Hunların cenaze ritüelleri bağlamında oldukça önemli oldukları görülmektedir. Doğu Türkistan’da bulunan bazı yerel mezarlarda da bu ayna kırma ritüeli karşılaşılmıştır. Araştırmacılar bu âdetin temelini Hunların bölgeye uzun süre hâkim olmasından kaynaklı bir kültürel aktarım olabileceğini söylemektedirler.³²¹

Hunlar dini törenlerde ve andlaşmalar sırasında uyguladıkları ritüelleri kendileri için önemli ve kutsal olan belli araçlarla gerçekleştirmektedirler. Bu araçların bazılarında Çin kaynaklarında sayesinde öğrenirken bazılarını da mezar alanlarındaki buluntular sayesinde öğrenmektediriz. Hunların ritüellerini uygularken kullandıkları bu araçlara oldukça önem verdikleri görülmektedir. Yukarıda Han Shu’dan alıntıladığımız Huhanye’nin Çinli elçilerle yapılan bir andlaşmada yaklaşık 200 yıllık olan bir kabı kullanması bu değere dair en iyi örneklerden birisidir.³²² Bu kabın yanı sıra yine bu andlaşmanın geçtiği anlatıda Huhanye’nin *Jinglu* 徑路 adında bir bıçak kullandığını söylemektedir. Bu bıçağın adının Hunlara ait bir tanrıdan geldiği düşünülmektedir. Hunlar, Huo Qubing tarafından ağır bir şekilde mağlup edilmiş aynı yılda Qilian dağlarında yine mağlup olmuştur. Son saldırı sırasında 30.000’den fazla Hun öldürülmüş ve esir alınmıştı. Hunye ve Xitu beylerinin üst üste mağlup olmasından sonra Chanyu çok sinirlenerek bu iki beyi yanına çağırılmıştı. Cezalandırılıp idam edileceğinden korkan beyler Çin’e sığınmaya karar vermişlerdir. Daha sonra Xitu beyi bu kararından vazgeçmiş ancak Hunye beyi tarafından öldürülmüştür. Xitu beyinin de tebaasını yanına alan Hunye beyi Çin’e sığınmış ve dönemin Han imparatoru Wudi onları beş sınır eyaletine yerleştirmiştir.³²³ Han Shu’da Xiutuların ibadet etmeleri için bir Jinglu tapınağı olduğu geçmektedir. Bu tapınağın

³²⁰ Tsagaan Törbat, “A Study On Bronze Mirrors In Xiongnu Graves Of Mongolia”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.315.

³²¹ Dian Chen, Wugan Luo, Jie Zhang, Zhijun Hou, Yongjie Li, Yongqiang Wang, “Archaeometallurgical Perspectives On Breaking Mirror Burial Of Xiongnu Culture in Xinjiang During the Western Han Dynasty”, *The European Physical Journal Plus*, Cilt 135, Sayı 363, 2020, s.4.

³²² Çin kaynakları Huhanye’nin andlaşma sırasında kullandığı kabın kendisinde yaklaşık 200 yıl önce yaşamış olan Laoshang’ın Yüezhi kralının kafatasından yapmış olduğu kabı kullandığını söylemektedir.

³²³ Kara, *a.g.e.*, s.217-218.

adının Jinglu olması Hunların bu isimle anılan bir tanrılarının olabileceğini göstermekte ve bu konu hakkındaki tartışmalar devam etmektedir.³²⁴

Hunların ritüel araçları arasında kaynaklarda adından bahsedilmeyen kazanlar, çömlek kaplar, bronz kaplar ve kandiller bulunmaktadır. Kazanlar Hunların kurultaylarında ve dini törenlerinde, günlük yaşantıda kullanılan sıradan eşyalar olan çömlek ve seramik kapların yerine çeşitli yemeklerin piştiği görkemli bir sembolik kap ve aynı zamanda mezara konulan kurbanların konulduğu bir kap görevi görüyor olmalıdır. Bu kazanlar düz tabanlı ve yüksek ayaklı olarak iki çeşittir. Bu kazanların görevleri üzerine yapılan incelemeler sonucunda düz tabanlı tipin seyahat için, yüksek ayaklı tipin ise resmi törenler için tasarlanmış olabileceği düşünülmektedir. Her ikisi de birbirine lehimlenen iki parça halinde dökülmüştür. Tencereye benzeyen kazanlar bronzdan dökülmüş ve demir ayaklar takılmıştır. Hem yarım daire hem de dikdörtgen şeklindeki kulpları ana gövdeye tutturulma eğilimindeydi. Seyahat kazanlarının çoğunun üst kenarlarında iki kulp bulunurdu. Mezarlardan çıkarılan kazanların neredeyse tamamında hayvan kemikleri gibi yiyecek kalıntılarına rastlanmıştır. Duulga Uul'daki 9 numaralı mezarda özel bir tasarıma sahip istisnai bronz üç ayaklı bir kazan bulunmuştur.³²⁵ Hun kazanların bir başka önemi de Avrupa Hun-Asya Hun(Hun-Xiongnu) benzeşmesinin arkeolojik olarak en ciddi kanıtları olmasıdır. Asya Hun mezarlarında çokça karşılaşılan bu kazanların benzerlerinin Avrupa Hun mezarlarında da ortaya çıkması bu benzeşmeyi daha da geçerli kılmaktadır. Toshio Hayashi ve E. Vaissiere gibi araştırmacılar bu kazanlar üzerinden bazı Asya Hun gruplarının yavaş yavaş batıya göç etmiş olabileceklerini ve bu iki grup arasında kültürel bir devamlılık olduğunu söylemektedirler.³²⁶

³²⁴ Bu kelimenin hakkında tartışmalar sürmekte olup bazı araştırmacılar tarafından “bıçak, tören kılıcı” olarak kullanıldığı söylenmektedir; Tekin, a.g.e., s.20, Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince- Türkçe Sözlük*, s.69. Bazı araştırmacılar ise bu ifadenin Hunların bir tanrısını olduğunu söylemektedirler.; Miller, a.g.e., s.83., Tsaagan Turbat, “Religious Center”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.156.

³²⁵ Z.Batsaikhan, “Bronze Cauldron”, *Treasure of the Xiongnu, Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.175.

³²⁶ Ursula B. Brosseder, “Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration”, *Empires And Exchanges In Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, And The Steppe, Ca. 250-750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, s.179.

(Resim-35. Demir stand üzerine oturtulmuş bronz kazan, Burkhan Tolgoi, Moğolistan[solda]³²⁷, içinde yemek kalıntıları olan bronz kazan, Khukh Uzuurin Dugui, Moğolistan[sağda]³²⁸.)

(Resim-36. Üç ayaklı kazan, Duulga Uul, Moğolistan.)³²⁹

Mezar alanlarında bulunan bir başka tören aracı da kandil kaplarıdır. Mezarlarda bulunan bu kandil kaplarından bazıları, bir iç kandil çanağı ve dış kandil muhafaza çanağı ile birleştirilmiş ikili kaplar şeklindedir. Bazıları ise biri diğerinin üzerine yerleştirilmiş iki ayrı kap olarak görünür. Bu ikincil kapların kandilin aşırı ısınmasını önlemek amacıyla konulmuş olabileceği düşünülmektedir. Başka bir çeşidinde küçük iç çanakların ortasında küçük bir çıkıntı vardır.³³⁰ Bu tip kandil kaplarından Batı Han Hanedanı'na ait yerleşim ve mezar alanlarında da

³²⁷ Z.Batsaikhan, “Bronze Cauldron”, *Treasure of the Xiongnu*, s.177.

³²⁸ Z.Batsaikhan, “Bronze Cauldron”, *Treasure of the Xiongnu*, s.179.

³²⁹ Z.Batsaikhan, “Bronze Cauldron”, *Treasure of the Xiongnu*, s.178.

³³⁰ Diimaazhav Erdenebaatar, Tömör-Ochir Iderkhangai, Baatar Galbadrakh, Enkhbaier Minzhiddorz, Samdanzhamts Orgilbaier, “Excavations Of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.311.

keşfedilmiştir.³³¹ Kandil kapları, kurban törenlerinin yapıldığı mezarlarda mezarda kişinin baş kısmına yakın bölümlerinde diğer çanak çömleklerle birlikte bulunur. Duurlig Nars'taki 2 numaralı mezarda bulunan bir kandil kabı, kaidesi ve içinde kalan bir miktar yağ ile birlikte bulunmuştur. Yağın analizi, bunun bir koyunun kuyruğundan elde edilen yağ olduğunu göstermiştir.³³² Gol Mod-II'de bulunan bir başka kandilin içinde bulunan kaidelerin incelemesinde ise organik lif, odun kömürü ve fosfor kalıntısı keşfedilmiştir. Burada keşfedilen bu kalıntının kemik de içerdiğini düşündürmektedir.³³³ Kandil kapları cenaze törenlerine ışık tutmaya yardımcı olabilir. Cenazelerin güneş battıktan sonra defnediliği vakitlerde bir aydınlatma aracı görmüş olabilir ya da ihtiva ettiği kalıntılara bakılırsa ayin gereği spiritüel bir anlam da taşıyor olabilir. Hun mezarlarında bulunan kandillerin seramik olanları genellikle dairesel taş halka yüzey yapısına sahip mezarlarda, bronz ve dökme demir kapların ise büyük seçkin mezarlarında bulunması gibi bir ayırım da bulunmaktadır ki bu da muhtemelen mezarda yatan kişinin sosyal statüsü ile ilgili olmalıdır.

(Resim-37. Duurlig Nars'ta bulunan bronz kandil kap ve tören kapları[a.],³³⁴
Takhiltin Hotgor'da bulunan seramik kandil kap[b.])³³⁵

³³¹ Alexei A. Kovalev, Diimaazhav Erdenebaatar, Tömör-Ochir Iderkhangai, "An Unlooted Elite Xiongnu Barrow At Khökh Üzüürin Dugui-I, Bulgan Sum, Khovd Aimag, Mongolia: Relative Chronological Dating And Its Significance For The Study Of Xiongnu Burial Rites. Preliminary Report", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.302.

³³² G.Eregzen, "Xiongnu Potteries and Utensils: Lamp Cups", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.188-189.

³³³ Erdenebaatar, "Excavations Of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis", s.310.

³³⁴ Hong Jin-geun, Kim Dae-hwan, Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, *Mong-Gol Doleulig Naleuseu Hyungnomudeom II*, s.191.

³³⁵ G.Eregzen, "Xiongnu Potteries and Utensils: Lamp Cups", s.190.

Hunlar birçok bozkır toplumunu, “yay geren halkları” kendi bünyesi altında birleştirmiştir. Bu topluluklar sayesinde geniş bir sosyal çeşitliliğe sahip olan Hunlar kültürel boyutta da bu çeşitliliği yaşamışlardır. Erken dönemlerden gelen totemistik ve animistik inanışlar Hunları etkilemiş ve doğa ile ruhani bir bağ kurmuşlardır. Coğrafyanın sert koşulları Hunlar tarafından Gök(Kök) Tanrı'nın ve göğün bir uyarısı cezası olarak algılanmış, kazandıkları galibiyetleri de yine Gök(Kök) Tanrı ve göğe dayandırmışlardır. Yukarıda saydığımız birçok ritüel ve inanışlar, Hunların inanç sistemleri hakkında değerli bilgiler veriyorken bir yandan da bozkırın genel dini karakterinin de resmini göstermektedir. Türk tarihinin toplumsal ve devlet yapısı olarak temellerini oluşturan Hunlar, dini bakımdan da erken dönemlerden gelen adetlerini ve sosyal zenginliği kullanarak dini ritüellerini çeşitlendirip normlara dönüştürerek haleflerine zengin bir kültürel miras bırakmıştır. Öyle ki yılın belli dönemlerinde yapılan kurultay ile dini törenler Kök Türkler, Uygurlar ve Gao Chelarda görünürken bir yandan kazan gibi bazı tören araçlarını kendilerinden çok uzak bir coğrafyada kurulmuş olan Avrupa Hunları'nda dahi görmekteyiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ASYA HUNLARINDA İKTİSADİ HAYAT

Toplumların iktisadi faaliyetleri yaşadıkları coğrafyanın şartları ve sosyal yapıları çerçevesinde şekillenmiştir. Yerleşik toplumlar iktisadi olarak daha çok tarım ve ticarete yönelmiş konargöçer toplumlar ise genelde gezici çobanlık yoluyla hayvancılıkla uğraşmışlardır. Konargöçer toplumlar yerleşiklerin yakınlarında bulunarak temel ihtiyaçlarını ve lüks ürünleri takas ve ticaret yoluyla elde etmiştir. Aynı zamanda yerleşik toplumlar da konargöçerlerden kendilerinde bulunmayan ürünleri yine ticaret yoluyla elde etmiştir. Tarih boyunca süren yerleşikler ve konargöçerlerin arasındaki mücadele unsurlarının başında bu ekonomik ilişkinin zaman zaman bozulması gelmektedir. Yerleşik toplumlar tarihi kayıtlarında konargöçer toplumları “barbar” olarak yermiş ve onları birer istilacı grup olarak göstermişlerdir. Yakın döneme kadar yapılan araştırmalarda genellikle konargöçer devletlerin ekonomik gelirlerinin büyük bir kısmını hayvancılığın yanında haraç ve yağma faaliyetleri olarak gösterilmiştir. Ancak arkeolojik veriler ve tarihi kaynakların yeniden incelenmesi ile birlikte bu tespitin ciddi nüfusa sahip ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olan konargöçer kavimler için yetersiz bir tespit olduğu görülmektedir.

Yerleşik-tarımcı ve konargöçer-hayvancılık yapan toplumlar arasında keskin bir çizgi olduğu düşünülmüştür. Fakat yine arkeolojik araştırmalar neticesinde geç Bronz Çağı’nda M.Ö. 2. ile 1. bin yılda ilk tarımcı ve konargöçer halkları kesin ayıran bir ayrım olmadığı görülmüş ve hayvancılık ile uğraşan konargöçer grupların tarım ile de uğraştıkları saptanmıştır.³³⁶ M.Ö. 3. bin yıl dolaylarında Ural’ın doğusunda yağma faaliyetlerinden daha çok üretim ekonomisine geçiş yapılmıştır. Bu bölge konargöçerler ile tarımcılar tarafından iskân edilmiştir. Bu bölgede o dönem toprağın verim seviyesini etkileyen bir kuraklığın olduğu düşünülmekte ve bundan dolayı konargöçerlerin sayısının arttığı düşünülmektedir.³³⁷ Zamanla madenin kullanımının artması, at arabaları, sürülerin sayısının artması gibi durumlar konargöçerleri uzun

³³⁶ Nicola Di Cosmo, *Anlık Çin ve Düşmanları: Doğu Asya Tarihinde Göçebe Gücün Yükselişi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2022, s.38.

³³⁷ Di Cosmo, *a.g.e.*, s.39.

süreçte sosyal ve iktisadi olarak oldukça etkilemiş ve bu etkiler yerleşik tarımcı toplumlara da sirayet etmiştir.

Konu bağlamında dünya tarihindeki ilk konargöçer devletlerden birisi olan Hunlara baktığımızda devlet yapısını sağlamlaştırdıktan sonra hayvancılığın yanına güçlü ekonomik bir kalem olarak ticareti eklemiş, batı bölgelerinde askeri çiftlikler oluşturarak tarım yapmış ve aynı zamanda kurdukları yerleşim alanlarında metalürji ve çömlekçilik faaliyetlerinde bulunarak ekonomisini sürekli çeşitlendirip geliştirmiştir. Buradan Hunların dinamik sosyal hareketlerini iktisadi faaliyetlerinde de görmekteyiz. Bu çeşitlilik Hunların arkeolojik envanterinde de görülmektedir. Öyle ki yukarıda incelediğimiz bazı yerleşim alanlarının büyük oranda ekonomik sebeplerle oluşturulmuş olabileceği düşünülmektedir.

3.1. KONARGÖÇERLİK VE HAYVANCILIK

İktisadi faaliyetler sosyal yaşam ve coğrafi şartlarla şekillenerek ortaya çıkar. İklim ve çevre değişiklikleri, nüfusun ekonomik yaşamının çeşitli yönleri üzerinde meydana gelen gelişimlere önemli etkiler yapabilmektedir. Moğolistan'da Orta Holosen dönemi (M.Ö. 8.000 - 4.000 yıl) soğuk ve daha nemli iklim ile karakterize edilmektedir. Moğolistan'ın kuzey, orta ve batısındaki dağlarda koyu renkli iğne yapraklı ormanlar hızla yayılmaya başlar ve dağ manzaraları bulunurdu. Ülkenin orta kesimindeki dağ yamaçlarında ada iğne yapraklı ve karışık ormanların bulunduğu orman-bozkır manzaraları gelişmiştir. Bozkırlar kuzeybatıdaki çöllerin yerini almış ve genel olarak ülke genelinde hâkim olmuştur. Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Uldza nehri vadisinde meşe ormanları bulunurdu. O zamanlar Doğu Moğolistan'ın ağaçsız, şimdi kurak olan düzlükleri bile yoğun bir şekilde ormanlık olmalıdır. Şu anda ağaçsız olan Gobi Altaylarında, koyu iğne yapraklı ormanlar 3.800-3.500 yıl öncesine kadar varlığını sürdürmüştür. Arkeolojik verilere göre iklimin de daha nemli olduğu o zamanlarda, Geç Neolitik'te tarım ve hayvan yetiştiriciliği gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde yapılan hayvan yetiştiriciliğinin daha yerel, hareketsiz bir yetiştiricilik olduğu düşünülmektedir. MÖ 2. binyılın ikinci çeyreğinde yerini yaklaşık 300 yıl süren kuru ve sıcak bir iklim evresine bırakmıştır. Bu dönem boyunca, koyu iğne yapraklı ve açık iğne yapraklı ormanların bozkır bitki örtüsüyle aktif bir şekilde yer değiştirmesi söz konusu olmuştur. Hangai'deki Tayga ormanları, milattan önce 4.250-

4.000 yıllarından sonra yerini bozkıra bırakmıştır.³³⁸ Değişen iklim şartları ve kuraklığın yaşanması sonucunda bu durumun büyükbaş yetiştiriciliğine de ciddi etkileri olmuştur. Hayvanlar için yeni otlaklar aranmaya başlamıştır. Böylelikle yarı konargöçer bir hayat tarzı ortaya çıkmış daha sonra da atların evcilleştirilmesiyle birlikte konargöçer yaşam ortaya çıkmıştır. Türkistan bozkırlarında Andronovo kültürü ile birlikte uzmanlaşılın hayvancılık konargöçerlerin bozkır hayatının temelini oluşturmuştur.³³⁹

Hayvancılığın artması sonrasında insanlar artık hayvanlarına bağımlı olarak yaşamaya başlamışlardır. Bu doğrultuda mevsimlere göre “yaylak” ve “kışlak” denilen mekânlara göç etmişlerdir. Mevsimlere göre göç edilip yaşanan bu mekânlar halkın ortak alanlarıydı. Bu yaylak ve kışlak alanları belli tecrübe ve coğrafyayı tanımının verdiği bilgi ile seçilmiş alanlardı. Kışlak, konargöçerlerin kış mevsiminde göç edip konakladıkları alanlardır. Bu yerler dağların eteklerinde ve vadilerdeki izbe yerlerde bulunurdu.³⁴⁰ Fakat iklim şartlarından ötürü bir kışlak bulmak zordur. Suyu ve otlaklara ulaşımın kolay olduğu bir ortam olmak zorundadır. Böyle bir kışlak bulunduğu zaman da orası sabit bir alan olarak kalır ve aileler her yıl aynı yeri kullanmaya çalışır. Yaylaklara oranla kışlak alanların zor bulunabildiği için kalabalık bir ortam bulunur. Burada bulunan az otlaklar yüzünden hayvanlar kilo ve enerji kaybederler.³⁴¹ Kışlaklarda otlakların azlığından ötürü aynı zamanda konargöçerler burada ne kadar hayvana bakabileceklerini de hesaplamışlardır. Bu hesaba göre bakılmayacak hayvanlar ya ticarete kullanılır ya da besin ihtiyacı için kullanılır. İklim şartlarına göre ilkbahara kadar kışlakta konaklayan konargöçerler, daha sonra hayvanlarını otlatmak için yaylaklara göç ederlerdi. Yaylaklardaki temel ölçütlerden birisi sıcaklıktır. Bozkırdaki yüksek sıcaklıklara karşı etkilenen hayvanlar yazı yaylalarda daha rahat geçiriyorlardı.³⁴²

³³⁸ Aleksandr D. Tsybiktarov, “Genesis of Nomadic Cattle Breeding in Mongolia and Southern Trans-Baikal Territory: Prerequisites and Reasons”, *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, Sayı 14, 2020, s.153-156.

³³⁹ Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu: Andronovo Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2020, s.22-23.

³⁴⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s.16-17.

³⁴¹ Thomas Barfield, *The Nomadic Alternative*, New Jersey: Printice Hall, 1993, s.142.

³⁴² Gökçe, *a.g.e.*, s.18.

Sürülerini takip edip hayvanlarına göre yaşamaya başlayan konargöçerler hayat tarzlarını da bu duruma adapte etmişlerdir. Otlakların cinsi ve hayvanların özelliklerine göre göç hareketlerinde bulunmuşlardır. Sürüdeki her bir hayvan türünün ayrı bir özelliği ve önemi bulunmaktadır. Koyun ve develer ıslak otlaklarda iyi sonuç vermez iken atlar için kireçli toprak, develer içinse tuzlu toprak en iyisidir. Keçi ve koyunlar otlakları diğer hayvanlara göre daha yakından biçerler bu nedenle sığır ve atların daha önce geçtiği yerlerde otlayabilirler ancak sığır ve atlar, koyun ve keçilerin yakın zamanda beslendiği bir merada beslenemezler. Atlar savaş için ve ulaşım açısından özel bir değere sahiptir. Deve kullanımındaki beceri, en kurak bozkırda hareket özgürlüğü ve kurak bölgeler içinde su ve otun nispeten iyi olduğu geniş dağınık noktalara erişim sağlar. Sığır ve yaklar, çayır ve dağ otlaklarında, diğer çiftlik hayvanlarına göre dönüm başına daha yüksek süt ve et verimi sağlar. Öküzler, yeterince iyi beslenebildikleri takdirde, ağır ve ilkel arabaları atlardan ya da develerden daha ekonomik bir güçle çekerler.³⁴³

Yıllar içinde bozkırda ayrı ayrı yaşayan konargöçer gruplar birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bu birleşim sürülerin artmasını sağlamıştır. Artan sürüler hem bozkır toplumlarının ihtiyaçlarına cevap vermiş hem de yerleşik toplumların da hayvan ihtiyaçlarının giderilmesinin anahtarı olmuştur. Böylelikle konargöçerlerin yerleşiklere olan bağımlılığının yanı sıra yerleşiklerin de konargöçerlere olan ciddi bir bağımlılığı ortaya çıkmıştır. Bu duruma dair en iyi örneklerden birisi Han Hanedanı'nın at ihtiyacını Hunlardan ve batı bölgelerindeki krallıklardan sağlamasıdır. Çin kaynaklarında Hunların sürüleri hakkında bazı anlatılar esnasında abartılı sayılar verilmiş olsa da bu bize sürülerin ihtiva ettiği kalabalıklığı göstermek için ipucu vermektedir. Örnek olarak Han Shu'da M.Ö. 72 yılında Han ve Wusun ordularının birlikte yaptığı harekât neticesinde 700.000'den fazla at, sığır, koyun, eşek, katır ve devenin ele geçirildiğinden bahsetmektedir.³⁴⁴ Bu anlatı ile birlikte Hunların sürü hayvanı olarak beslediği hayvanların cinslerinin bir listesini görmekteyiz. Bu hayvanlara ek olarak Ivolga yerleşiminde çıkan kemiklere göre

³⁴³ Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers Of China*, Boston: Beacon Press, 1962, s.73-74.

³⁴⁴ Ban Gu, *HS*, s.47.

Hunların domuz da beslediği görülmektedir.³⁴⁵ Yine Ivolga yerleşiminde yapılan arkeolojik incelemeler sonucunda Hunların yerleşik hayvancılık da yaptıkları keşfedilmiştir. Ivolga yerleşiminde elde edilen verilere göre hayvanları tüm yıl boyunca yakındaki otlaklarda otlattıkları ancak genç hayvanlar için saman kestikleri anlaşılıyor. Yerleşim yerinin yakınındaki tarla ve yamaçların otlak olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak hayvanların zabtı için yapılan çitle çevrili alanın nerede olduğu tespit edilememiştir.³⁴⁶

3.1.1. At

Atın nerede ve ne zaman evcilleştirildiğine dair tartışmalar bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda atın M.Ö. 3500'lü yıllarda günümüzde Kazakistan sınırları içinde bulunan Botay'da evcillemiş olabileceği öne sürülmüş ve uzun bir süre bu iddia kabul görmüştür.³⁴⁷ Daha sonra 2021 yılında Pablo Librado öncülüğünde geniş bir araştırma ekibi 273 antik at genomunu inceleyerek atın evcilleştiği bölge olarak İtil/İdil bölgesini belirtmişlerdir. Bu atların M.Ö. 2200-2000 yılları arasında yaygınlaştıkları düşünülmektedir. Yapılan bu araştırmada arkeolojik olarak en eski evcilleşme emaresi gösteren atların Botay atları olsa da bu hayvanların bölgesel bir evcilleşme yaşadığı ve atların doğal menzillerinin dışına çıkmadığı keşfedilmiştir.³⁴⁸ Aynı şekilde Ural nehri havalisinde yer alan "Yamnaya Kültürü"ne ait iki insan iskeletinin dişlerinde yapılan testlerde at sütüne rastlanılmıştır ve atın burada da evcilleştirildiği görülmüştür.³⁴⁹ Fakat Librado'nun araştırması doğrultusunda buradaki atların da aynı Botay'daki gibi yerel bir evcilleşme olduğu tespit edilmiştir. Günümüzdeki atların genom yapılarına bakıldığında bu iki bölge atlarının genom oranlarının oldukça düşük seviyede olmasından dolayı yerel evcilleşme yorumu yapılmıştır. Bu bölgede ortaya çıkan atlara genom profili olarak "DOM2" denilmektedir. Gen yapısı içindeki *GDSCM* canlıların sırt bölgeleri ile alakalı bir grup

³⁴⁵ Zagd Batsaikhan, "The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilization", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.122.

³⁴⁶ Tsaagan Turbat, "Technology for the Cattle Breeding", *Encyclopedia Xiongnu*, s.173.

³⁴⁷ David W. Anthony, *The Horse, The Wheel, and Language*, Oxford: Princeton University Press, 2007, s.221.

³⁴⁸ Pablo Librado vd., "The Origins And Spread Of Domestic Horses From The Western Eurasian Steppes", *Nature*, Sayı 598, 2021, s.636.

³⁴⁹ Markku Niskanen, "The Prehistoric Origins Of The Domestic Horse And Horseback Riding", *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Cilt 35, Sayı 1, 2023, s.57.

olup ZFPM1 ise zihinsel ve stres yönetimi ile alakalı genetik bir gruptur. DOM2 atlarında bu yapıların bir adaptasyona uğradığı görülmüştür. Bu adaptasyonun ise savaş ve diğer sosyal ihtiyaçlar gereğince insanların atları evcilleştirme ve binme teşebbüsleri neticesinde bir seçilime uğradığı düşünülmektedir.³⁵⁰ Bu seçim sonrasında atlar artık evcilleşmek adına daha yumuşak mizaçlı ve binme eylemi adına da daha esnek sırtlara sahip olmuşlardır. DOM2 atları Tarpan ve Przewalski atları dışında tüm yerel at popülasyonlarının yerini almıştır.³⁵¹ Ayrıca yapılan analizlere göre erkek atların kısırlaştırıldıkları görülmektedir. Kısırlaştırılmış hayvanlar daha çabuk kilo alıp daha sakin olmaktadır ve bu durumlar evcilleştirme sağlamaktadır.³⁵²

Atın evcilleştirilmesi ile beraber çobanlık, ulaşım ve savaş teknikleri kökten değişmiştir. Yaya bir çobanın sürebildiği hayvan sayısına nazaran at ile sürülebilen hayvan sayısı çok daha fazladır. Yine atların evcilleştirilmesi ile birlikte sürülerin mahiyeti de değişmiştir. Uzun mesafeli yolculuklar yapılabilir hâle gelmiş ve göç mesafesi artmıştır. Göç mesafesinin artması ile konaklanan yaylak ve kışlaklarda aynı orantıda artmıştır. Böylelikle konargöçerler daha büyük alanlara yayılabilmişler ve coğrafyaya karşı dayanaklılıkları artmıştır. Bu durum aynı zamanda yerleşikler ile mücadelelerinde de daha hızlı yer değiştirme kabiliyeti vermesi hasebiyle büyük bir avantaj sağlamıştır. Ayrıca atlar konargöçer yaşamda kışın otlakların kullanılmasında da büyük avantaj sağlamaktaydı. Toynakları ile karları ezerek ve otları yukarıdan biçerek arkasından gelen koyun ve keçi gibi sürü hayvanlarına da otlakları açmış oluyordu.³⁵³

Hunlar atı bozkırda en iyi şekilde kullanan halklarından birisi olmuştur. Hunların kullandığı atlar DOM2 atı değil Moğol İmparatorluğu tarafından da kullanılan Przewalski atlarıdır. Bu atların Botay atlarının yabani bir torunu olduğu düşünülmektedir.³⁵⁴ Çin kaynaklarında Hun atlarının dayanaklılığından sürekli övgü ile bahsedilmiştir. Shi Ji ve Han Shu'da Modu'nun Donghularla yaşadığı sorun

³⁵⁰ Pablo Librado, a.g.m., s.636-637.

³⁵¹ Niskanen, a.g.m., s.59.

³⁵² Zagd Batsaikhan, "The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilization", s.122.

³⁵³ Nikolay Kradin, "The Ecology of Inner Asian Pastoral Nomadism", *The Ecology of Pastoralism*, ed. Nick Kardulias, 2015, s.48.

³⁵⁴ Charleen Gaunitz vd., "Ancient Genomes Revisit The Ancestry Of Domestic And Przewalski's Horses", *Science*, Sayı 360, 2018, s.113.

sırasında onların Touman'ın ünlü "Bin Li Koşan At"ını istemesi üzerine kurultaydaki diğer buna çok değerli bir at olduğu için karşı çıkmıştır.³⁵⁵ Bir Çin diplomatı olan Chao Cuo Hun ve Han atlarını karşılaştırarak: "Dağlara çıkıp inerken, dağ ırmaklarına girip çıkarken Çin atları onlarınki kadar iyi değildir." demektedir.³⁵⁶ Yine Çinli bir diplomat olan An Hanguo da Hun atları ve sağladıkları avantajlar hakkında: "Bugün Hunlar atlarının hızına güveniyor. Onlarda hayvan yüreği vardır. Onlar kuş misali hızlı konup göçerler ve düzene alıştırmak çok zordur." demektedir.³⁵⁷ Shi Ji'de Hun atlarının Baideng Savaşı (M.Ö. 201) sırasında kullanımı ile ilgili Hun süvarilerinden batıdakiler beyaz, doğudakiler beyaz akıtmalı, kuzeydekiler siyah güneydekiler de kahrevengi atlara bindiği geçmektedir.³⁵⁸

Hunların kullandığı at ırkının istisnai kuvvetli ve aynı zamanda çok hızlı bir at olduğu yukarıda Çin kaynaklarından verdiğimiz örneklerden de görülmektedir. Fakat bazı araştırmacılar bu at ırkının sadece Hun seçkinleri tarafından kullanıldığı halka inmediğini iddia etmektedir.³⁵⁹ Çobanlar ve sıradan halkın hareketliliğinden, halkın atı sık bir şekilde kullandığı ön görülse bu atın üstün bir ırk mı olduğu yoksa daha ortalama bir at mı olduğu tespit etmemiz oldukça güçtür. Elbette seçkinlerin atları daha bakımlı ve iyi durumda olmalıdır fakat sıradan halkın atlarının da oldukça hızlı ve güçlü olduklarını düşünebiliriz. Sürekli askeri faaliyetlere hazır olan ve büyük sürüler güden bir halkın seçkin kesimine nazaran daha kuvvetsiz atlara sahip olmaması gerekir. Hunlarda at pragmatik kullanımın yanında kültürel ve bir ritüel aracı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hunlara ait mezarlarda karşımıza çıkan at kalıntıları, mezarda yatan kişiyi ölümden sonraki yaşamda onurlandırmak adına konulmaktaydı. At kurban edilerek onurlandıran seçkinlerin çoğuna sadece bir at eşlik ederken sadece bazı seçkin mezarlarında birden çok at cesedi ile karşılaşmıştır.³⁶⁰ Bunun yanında Çin kaynaklarına göre atların Hun toplumunda yemin törenlerinde de kurban edilen bir hayvan olduğu açıkça geçmekte ve bu yönüyle de dini kutsiyeti gözükmektedir.³⁶¹ Mezarlarda bulunan at kemiklerinin kutsiyet amacının yanında yeme eylemi ile de

³⁵⁵ Otkan, *a.g.e.*, s. 65; Ban Gu, *HS*, s.6.

³⁵⁶ Kara, *a.g.e.*, s.75.

³⁵⁷ Kara, *a.g.e.*, s.101.

³⁵⁸ Otkan, *a.g.e.*, s.69.

³⁵⁹ Tsagaan Turbat, Yeruul Erdene, "Cattle Breeding", *Encyclopaedia Xiongnu*, s.52.

³⁶⁰ Miller, *a.g.e.*, s.44.

³⁶¹ Ban Gu, *HS*, s.59.

ilişkili kanıtları bulunmaktadır. Bazı mezarlardaki yemek kaplarının içinde koyun ve sığır kemiklerinin yanında at kaburga kemiklerine de rastlanılmıştır.³⁶²

(Resim-38. Duurlig Nars'taki 2 numaralı mezarda bulunan at kafatasları.)³⁶³

Hun toplumu içinde atın önemi çok çeşitliydi ve pastoral hayatın tam merkezinde bulunmaktaydı. Atlar, mezar alanlarındaki varlıklarının yanı sıra süs eşyalarına da yansımıştır. Özellikle Hunlara ait birçok kemer tokasında ve süs eşyalarında at tasviri görülmektedir (Resim-39). Böylelikle tarihi anlatıların dışında arkeolojik malzemelerle de atın Hun toplumundaki önemi görülmektedir. Özetle at sadece bir savaş aracı değildi; iç zenginliğin ve dış ticaretin ayrılmaz bir bileşenydi. Tamamen hareketli bir halk kitlesi yaratmak ve etkili bir yönetim sağlamak için bir araçtı. Atlar ve atlı araçlar sağladıkları avantajlar ile devleti güçlü kılıyordu. Hun toplumu için atları beslemek demek devleti beslemek demektir.

(Resim-39. Duurlig Nars 2 numaralı mezardaki at figürlü bronz süs eşyası)³⁶⁴

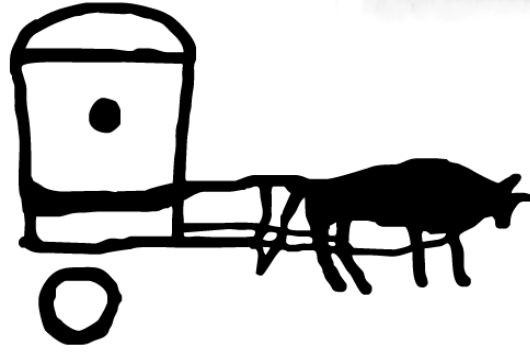
³⁶² Zagd Batsaikhan, "The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilizations", s.124.

³⁶³ J.Saruulbuyan, "Horse equipments and chariots: The Xiongnu and their horses", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.195.

³⁶⁴ G.Eregzen, "Xiongnu Clothes And Adornments: Clothing and Personal Adornments", *Treasure of Xiongnu*, s.108.

3.1.2. Sığır

Sığırlar konargöçer ekonominin değerli elemanlarından birisidir. Hun mezarlarında at ve diğer sürü hayvanlarının kemiklerinin yanı sıra bol miktarda sığır kemikleri de keşfedilmiştir. At kemiklerini sık bir şekilde mezarlardaki arabaların yanında görürken şu ana kadar yapılan kazılarda sığır kemikleri yemek kapları ve arabalardan uzak bir şekilde konulmuş hâlde bulunmuştur. Bu verilere göre arabalar için çekici hayvan olarak da kullanılan sığırların Hun toplumundaki asli kullanım amacının gıda olduğu görülmektedir. Kaya resimlerini incelediğimizde ise bir sığırın araba çektiği tek tasvir şu ana kadar Moğolistan'ın Ulziit şehrinde bulunan Del Uul kaya resim alanında keşfedilmiştir (Resim-40).

(Resim-40. Araba çeken öküz çizimi, Del Uul, Ulziit, Moğolistan.)³⁶⁵

Hunların kullandıkları sığır cinsleri tam olarak belirlenemese de mezar ve yerleşim alanlarında elde edilen sığır kemikleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bazı tahminler yürütülmektedir. Bu bağlamda Ivolga yerleşimindeki kemikler üzerindeki değerlendirmeler önemli ipuçları içermektedir. Ivolga yerleşiminde bulunan hayvan kemiklerinin %40,6'sını sığırlar oluşturmaktadır. Bu sığırların metakarpal ve metatarsal³⁶⁶ kemikleri üzerinden yapılan bir oranlama ile sığırların cidago yükseklikleri³⁶⁷ hesaplanmıştır. Buna göre Ivolga'da bulunan sığırların cidago yüksekliği 106,4-114,7 cm'dir ve bu da sığırların büyük olmadığını göstermektedir. Bazı sığır kemikleri üzerinde yapılan incelemelerde ise ölçümler 121,4 cm'dir. Bu verilere göre üç sığır ırkı öne çıkmaktadır. Bunlar; Boeri Sığırı, Doğu

³⁶⁵ Batbold, "Rock Art of the Xiongnu", s.99.

³⁶⁶ Metakarpal ve metatarsal kemikler hayvanların ayaklarında bulunan kemik gruplarıdır. Zooarkolojik araştırmalar bu kemikler üzerinden hayvanların cidago yüksekliklerini tahmini olarak ölçebilmektedir.

³⁶⁷ İnsan ve sığırlarda kürek kemiğinden yere kadar olan uzunluğun ölçülmesine denir.

Sibiryaya Sığırı ve Karakurum Sığırı olarak da bilinen Moğol sığırı.³⁶⁸ Ivolga'nın daha doğusunda yani devletin merkezinde bulunan yerleşim ve mezar alanlarında yukarıda sıraladığımız sığır türlerinin yanında Tibet öküzü olarak da bilinen yaklar da bulunmaktadır. Örnek olarak günümüz Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan Egiin Gol kazı alanında bol miktarda yak ve ineklerle melezleştirilmiş yak kemiklerine rastlanılmıştır.³⁶⁹ Böylelikle Hunların yayıldıkları geniş coğrafya içerisindeki birçok türü kullandıkları görülmektedir.

3.1.3. Küçükbaş Hayvanlar

Küçükbaş hayvanlar konargöçer yaşamda atlarla birlikte en çok tercih edilen hayvan grubudur. Büyüklükleri, hızlı hareket kabiliyetleri yanı sıra yünleri, derileri ve kemiklerinin işlevselliği gibi özellikleri bu hayvan grubunu konargöçer yaşamın en önemli elamanlarından birisi yapmaktadır. Ivolga, Egiin Gol ve Khanui Vadisi gibi Hunlara ait yerleşim alanlarında ortaya çıkan hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda küçükbaş hayvan grubunu oluşturan koyun ve keçilerin Hun sürülerinde her zaman sayı oranı olarak ilk sırada olduğu gözükmektedir.³⁷⁰ Bunun yanında mezar alanlarında da genelde en çok kemik grubuna rastlanan hayvan cinsi de koyun ve keçi kemikleridir. Bu da sürülerde en çok feda edilebilecek hayvan grubunun küçükbaşlar olduğunu göstermekte ve sayı olarak küçükbaşların çoğunlukta olduğunu gösteren başka bir kanıt olma özelliği taşımaktadır.

Koyun ve keçiler konargöçer yaşamın iklimsel şartlarına ayak uydurabilmeleri ile de Hun hayvancılığında öne çıkmaktadır. Her hayvanın otlanma biçimi anatomileri gereğince farklıdır. Bu tip farklılıklar hayvanların otlatma yerleri ve yapılan mevsimlik göçleri belirleyen ana faktörlerden birisidir. Koyun ve keçiler otları derinden hatta kökünden kesebilmektedir. Öyle ki Türkistan yani Orta Asya coğrafyasındaki ormanlık alanların yok olma sebeplerinden birisi olarak bu küçükbaş hayvanların çobanlar tarafından aşırı otlatılması olduğu öne sürülmektedir.³⁷¹ Bu özelliği ile koyun

³⁶⁸ Nikolay Kradin vd., *Raskopki Ivolginskogo Gorodishcha 2017*, İrkust, 2020, s.59.

³⁶⁹ Tsagaan Turbat, Yeruul Erdene, "Cattle Breeding", *Encyclopaedia Xiongnu*, s.51.

³⁷⁰ Jean-Luc Houle, Lee G. Broderick, "Settlement Patterns and Domestic Economy of The Xiongnu in Khanui Valley, Mongolia", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.145.

³⁷¹ S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, İstanbul: Kronik Yayınevi, 2020, s.82.

ve keçiler önünden daha önce geçen bir at ve sığır sürüsünün arkasından otlatabilmektedir. Bu özellikleri sayesinde at ve sığır gibi hayvanlarla aynı yerlerde otlatılabilmekte ve sürünün güdülmesini kolaylaştırmaktadırlar.

Koyun ve keçilerin günlük hayata etkileri de oldukça fazladır. Örnek olarak koyun, çadırların kaplandığı keçeler için yün, giysiler için deri yazın süt ve kış için saklanacak peynir ve tereyağı fazlası, kışın et ve yakacak olarak gübre sağlar. Koyunlar geceleri ağıla alınabilir, böylece bıraktıkları gübreler ağıl içinde sert bir şekilde çığnenir; bu da sonunda yakmak için "tuğlalar" halinde kazılan kalın bir birikinti oluşturur.³⁷² Yurt kamplarında ısınma ve yemek pişirmek için iyi bir yakıt alternatifi olan bu tuğlalar büyük ateş ocakları olduğu keşfedilen Ivolga ve Boroo Gol gibi yerleşim alanlarında da kullanılmış olmalıdır.

Koyun ve keçi kemiklerinden çeşitli alanlarda kullanmak için aletler de yapılabilmektedir. Ivolga ve Derestui yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda sıra dışı bazı koyun kürek kemiğinden imâl edilmiş aletler bulunmuştur. Bu aletlerin çömlek yanında bulunmasından dolayı çömlekçilik için yapıldığı düşünülmüştür. Sonraki yıllarda Boroo Gol'de bu aletin daha iyi korunmuş bir örneği daha bulunmuştur. Boroo Gol'deki örneğinden sonra bu aletin çömlekçilik yerine deri işçiliği ile ilgili olduğu düşünülmüştür (Resim-41).³⁷³ Kemiklerinin alet olarak kullanılmasının yanında koyunların kuyruklarından elde edilen yağların kandiller için bir yakıt olarak kullandıkları da görülmektedir.³⁷⁴

³⁷² Lattimore, *a.g.e.*, s.74-75.

³⁷³ Denis Ramseyer, Marquita Volken, "The Staking Tools From The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.153.

³⁷⁴ G.Eregzen, "Xiongnu Potteries and Utensils: Lamp Cups", s.189.

(Resim-41. Koyun kürek kemiğinden yapılmış aletler, Boroo Gol, Moğolistan.)³⁷⁵

Küçükbaş hayvanların sağladıkları avantajlar ve güçlü yönlerinin dışında bazı zayıf yanları da bulunmaktadır. Bunlardan birisi birçok ekonomik arza karşılık verseler de taşımacılık yönünden kullanılamamaktadırlar. Fakat bu açıkları da at, sığır ve nadir de olsa develer kullanılarak giderilmiştir. Dolayısıyla koyun ve keçiler diğer tüm hayvanlarından daha fazla, yiyecek, barınma, giyecek ve yakacak gibi temel ekonomik standartları belirlerler.

3.1.4. Diğer Hayvanlar

Hunların sahip olduğu büyük sürülerin hayvanları at, koyun, keçi ve sığırlardır. Hunların bu hayvanların yanında nadir de olsa başka hayvanlar besledikleri bilinmektedir. Shi Ji ve Han Shu’da Hunların besledikleri hayvanlarla ilgili şu ifade geçmektedir: “Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Nadir hayvanları ise deve, eşek, katır, jüeti, tao tu ve tuo xi idi.”³⁷⁶ Shi Ji ve Han Shu’da geçen bu pasajda Hunların sahip olduğu nadir hayvanlardan bahsederken *jüe ti* 馱騾 *tao tu* 騊駼 ve *tuo xi* 騊奚 adında farklı hayvanlardan bahsedilmektedir. Bu hayvanlardan *jüe ti*’nin Han İmparatoru Wu tarafından Fergana’dan ithal edilen “Kan Terleyen At” olduğu düşünülmektedir.³⁷⁷ Dişi eşek ve erkek attan türetilen melez bir tür olan bu at Hunlar ve Çinliler için özel bir attır. Çin atlarının zorlu coğrafi koşullarda yetersiz kalmasından dolayı *jüetiler* Çin tarafından en çok tercih edilen ithal mallardan birisi

³⁷⁵ Denis Ramseyer, Marquita Volken, “The Staking Tools From The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, s.154.

³⁷⁶ Ban Gu, *HS*, s.1.

³⁷⁷ H.G. Creel, “The Role of the Horse in Chinese History”, *The American Historical Review*, Sayı 3, 1965, s.658.

bu *jüe tiler*dir. Bir diğer nadir hayvan olan *tao tu* da Baykal Gölü çevresinde görülen bir tür attır.³⁷⁸ Nadir hayvan listesindeki son hayvan olan *tuo xi*'nin katır cinsinden vahşi bir hayvan olduğu düşünölmektedir.³⁷⁹

Arkeolojik verilere göre Hunlar, Shi Ji ve Han Shu'da listelenen hayvanlar dışında domuz da beslemişlerdir. Çeşitli mezar alanlarında bir av hayvanı olarak avlandığı tespit edilmiştir fakat Ivolga'da yapılan kazılarda burada domuz yetiştiriciliğinin de yapıldığı görölmüştür.³⁸⁰ Tarihi kayıtlarda Hunların besledikleri hayvanlardan bahsederken nadir hayvanlar olarak verilen hayvanlardan birisi devedir. Tarihi kayıtlarda Hun sürülerinden bahsederken develerden çok az bahsedilmiş ve aynı zamanda şu ana kadar mezar alanlarında çok fazla deve kemiği bulunamamıştır. Bunun yanında bulunan bazı kemer tokalarındaki deve tasvirlerinden develerin sayıları az da olsa Hun toplumundaki pastoral dinamiğın içinde yer aldığını anlamaktayız (Resim-42).

(Resim-42. Karşılıklı konumlanmış iki Bactria devesi, Ala Tey mezar alanı, 21 numaralı mezar.)³⁸¹

3.2. AVCILIK

Avcılık konargöçer toplumların en yönlü iktisadi faaliyetlerinden birisidir. Avcılık sayesinde gıda ihtiyaçları karşılanır, kürk ve hayvan olarak ticari sermaye elde edilmiş olur, eğlence amaçlı yapılır ve ayrıca savaşları için antreman görevi görür. Tarihi kaynaklar ve arkeolojik malzemeler incelediğinde avcılığın Hunlar için de oldukça önemli olduğu görölmektedir. Han Shu ve Shi Ji'de erkek çocukların küçük

³⁷⁸ Ban Gu, *HS*, s.100.

³⁷⁹ Otkan, *a.g.e.*, s.58.

³⁸⁰ Zagd Batsaikhan, "The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilization", s.122.

³⁸¹ Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, "Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva", *The Silk Road*, Sayı 16, 2018, s.8.

yaşlarda koyun gibi küçükbaş hayvanlara binerek kuş ve fare avlamaya başladığından bahsedilmektedir.³⁸² Hunlar avcılığa erken yaşlarda başlayarak savaşma ve mücadele yeteneklerini geliştirmişlerdir. Böylelikle barış zamanlarında kendilerini her daim hazır tutmuşlardır.

Tarihi kayıtlarda Hun Chanyulerini yaptığı büyük avlardan da bahsolunmaktadır. Modu, babası Touman'a karşı düzenleyeceği darbe öncesinde emrindeki bütün askerleriyle büyük bir ava çıkmıştır. Shi Ji ve Han Shu'da av için gelen asker sayısı 10.000 olarak verilmiştir.³⁸³ Bu sayının abartılı olsa da Hunların kalabalık gruplarla ava çıktıklarına dair iyi bir örnektir. Bu yüksek sayıda katılan avlar bir yandan savaş tatbikatı olarak da kullanılmış olmalıdır. Konargöçerler tarafından av ve savaşçılık arasında önemli bir paralellik söz konusudur. Büyük sürüler hâlinde gezen hayvanları avlamak için kurulan hendek kazma gibi tuzaklar savaş meydanlarında düşmanlar için de kullanılmıştır.

Hun soylularının ve Çin imparatorlarının vahşi hayvan popülasyonunun çok olduğu av alanları bulunmaktadır. Çok fazla çeşit hayvanın bulunduğu bu av alanları muhtemelen çoğunlukla Hunlar ve Çinlilerde seçkin kişiler tarafından kullanılmış olmalıdır. Konargöçer ekonominin önemli ekonomik kollarından olan avcılık ilerleyen süreçte aynı zamanda seçkinlerin en büyük eğlencilerinden birisi olmuştur. Bu sebeple yılın belli zamanlarında ava çıkan bu seçkinler bol miktarda hayvan görmek ve nadir hayvanlarla karşılaşmak istemiş olmalı. Böylelikle sıradan halka yasaklanıp ya da sınırlandırılan bu bölgelerde hayvan sayısında bir azalma olmayacağı için isteklerine uygun bir şekilde ava çıktıklarını düşünmekteyiz. Han Shu'da Hunların av yeri ve onlar için değerli bir bölge olarak Yinshan Dağı havalisinden detaylıca bahsedilmektedir: "... Yin Dağı'nın, doğu batı [mesafesi] 1000 *li*'den (-415 km) fazla olup [burada] geniş otlak ve ormanlar [ile] çok sayıda av hayvanı bulunmaktadır. Esasen Modu Chanyu bu bölgeye dayanarak ok ve yaylarını yapıyor, akınlar düzenleniyordu; burası ona ait [bir] yeri."³⁸⁴ Han ordusu tarafından Hunlardan alınan

³⁸² Ban Gu, *HS*, s.1; Otkan, *a.g.e.*, s.59.

³⁸³ Ban Gu, *HS*, s.6.

³⁸⁴ Ban Gu, *HS*, s.62-63.

bu bölge için Han Shu'da Hun halkının buradan ağlayarak geçtikleri ifade edilmektedir.

Bölge konargöçerleri ve Hunlar avcılık konusunda özel teknikler ve silahlar kullanmışlardır. Altaylarda yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde konargöçerlerin, yayın yaygınlaşmasından önce pusu/sürek avı şeklinde daha sonra cirit ve mızrak ile avlandıkları düşünülmektedir. Altay buzulları arasında yapılan arkeolojik incelemeler sonrasında Hunların son dönemine tarihlenen bir ok ya da mızrak formunda bir malzeme bulunmuştur.³⁸⁵ Bu bağlamda Hunların av alanı olarak yüksek rakımlı alanları tercih ettiklerini düşünebiliriz. Hunların avcılıkta kullandıkları silah kemik uçlu oklardır. Üretimi kolay ve maliyeti düşük olan bu oklar aynı zamanda hayvanların kürklerine de zarar vermemektedir. Hunların avladıkları hayvanların kürk ve derilerini de oldukça etkili bir biçimde kullandıkları düşünülünce kemik ok uçlarını daha çok bu sebeple kullandıkları düşünülebilir. Hun yerleşim alanları ve bazı mezar alanlarında köpek kemikleri keşfedilmiştir. Bu köpekler çobanlık için kullanılmalarının yanında ayrıca avcılık için de kullanılmış olabilir. Bazı çinli ressamlar tarafından Hunların av sahneleri resmedilmiş ve bunlarda avcılık yaparken vahşi kuşların da kullanıldığı gösterilmiştir. Fakat bunlar geç dönemlerde yapılan tasvirler olduğu için Hun dönemi avcılığında bu kuşların kullanılıp kullanılmadığı saptanamamaktadır. Her hâlükârda köpeklerin kullanılmış olabileceği gibi şahin ve doğan cinsi vahşi kuşların avlanmada kullanılmış olma ihtimali vardır.

(Resim-43. Burkhan Tolgoi mezar alanında bulunan kemik ok uçları)³⁸⁶

³⁸⁵ William Taylor vd., “High Altitude Hunting, Climate Change, And Pastoral Resilience In Eastern Eurasia”, *Scientific Reports*, Sayı 11, 2021, s.7.

³⁸⁶ N. Erdene Ochir, “Weaponry of the Xiongnu: The Xiongnu Arrowhead and Birch-Bark Bow Case”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.240.

3.2.1. Av Hayvanları ve Vahşi Hayvanlar

Hunlara ait yerleşim ve mezar alanlarında sürü hayvanları dışında vahşi hayvan ve balık kemikleri bulunmuştur. Bu kemiklerin bulunduğu alanlardan birisi Egiin Gol'dür. Yerleşim yeri üzerinde yapılan incelemelerde tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılığı içeren karma bir ekonomiye sahip olduğu düşünülen alanda geyik kemiklerine de rastlanılmıştır.³⁸⁷

Av hayvanlarına dair bulunan kemikler konusunda en zengin envanterlerden birisine sahip olan kazı alanlarından birisi Ivolga'dır. Ivolga'da memeli grubundan: tilki, bozayı, gelincik, porsuk, yaban domuzu, geyik, Sibiryaya karacası ve Moğol ceylanı olarak da bilinen procapraya ait kemikler bulunmuştur. Sürüngen grubundan: Sibiryaya ağaç kurbası, Japon ağaç kurbası ve sarı bozkır yılanı kemikleri bulunmuştur. Kanatlı hayvan grubundan: sakallı keklik, bayağı bildircin, kara orman tavuğu, Avrasya isketesi ve kiraz kuşuna ait kemikler bulunmuştur.³⁸⁸ Bu hayvanlardan kalın deri ve kürke sahip olanları ticari amaçla diğer hayvanları ise muhtemelen gıda amaçlı avlamış olmalıdırlar.

3.3. TİCARET

Ticaret, toplumların en önemli ekonomik kollarından birisiyken aynı zamanda kültürel etkileşimin de en iyi yollarından birisidir. Ticaret sayesinde halklar farklı coğrafyalardaki gıda ürünlerini ve farklı kültürlere ait eşyalara sahip olmaktadır. Bu da kültürlerin birbirleri ile tanışması ve etkileşim yaşamasında önemli bir rol oynamaktadır. Bozkırda her daim birbirleri ile ayrılmaz bir bağa sahip olan yerleşikler ve konargöçerler arasındaki en önemli bağımlılık ilişkisi ticaret idi. Konargöçer sıradan halk, ihtiyacı olan gıda ürünlerini ithal etmiş konargöçerlerin seçkinleri ise gıdanın yanında tekstil ürünleri ve lüks mallar ithâl etmişlerdir. Buna karşın yerleşikler ise kendi coğrafyalarında bulunmayan gıda ürünlerini ve özellikle at ithâl etmişlerdir. Böylelikle yerleşikler ve konargöçerler arasında karşılıklı menfaate dayalı ekonomik bir bağ oluşmuştur. Bu ekonomik bağ barış dönemlerinde refah ve kültürel etkileşimi

³⁸⁷ Joshua Wright, "The Xiongnu settlements of Egiin Gol, Mongolia", *Antiquity*, Sayı 83, 2009, s.384-385.

³⁸⁸ Fedora I. Khenzykhenovaa vd., "The human environment of the Xiongnu Ivolga Fortress (West Trans-Baikal area, Russia): Initial data", *Quaternary International*, Sayı 546, 2019, s.10.

getirirken ilişkilerin bozulup ticaretin zayıfladığı dönemlerde savaşı da beraberinde getirmiştir.

Hunlar için ticaret diğer konargöçer toplumlarda olduğu kadar önemli bir ekonomik alandı. Hunların dış ticaret ile ilgili en çok ilişkide olduğu toplum hiç şüphesiz Han Hanedanıydı. Hunlar hayvancılığın yanında başka ekonomik uğraşlara ne kadar sahip olursa olsun hızla artan nüfuslarını besleyebilecek kadar büyük bir kaynağa sahip değillerdi. Bu durum Hunlar için ihracatı vazgeçilmez kılmaktaydı. Durum böyle iken Hunlar, Çin ile kurduğu ticari ilişkileri sürekli devam ettirmek niyetindeydi. Gıda, zanaat ürünleri ve tekstil gibi ürün kalemlerini Çin'den ithal eden Hunlar ticaretin duraksadığı dönemlerde sıkıntı çekmişlerdir. Çinliler de her ne kadar Hunlardan ve diğer bozkır kavimlerinden ürün ithal etse de kendi kendilerini geçindirebilecek ekonomik yapıya sahiplerdi. Bu sebeple kendilerinden daha çok ticarete ihtiyacı olan Hunları sabote etmek için zaman zaman iki devletin sınır bölgelerinde kurulan sınır pazarlarını kapatmışlardı. Bu dönemlerde sıkıntıya giren Hunlar Çin'e akınlar düzenlemiştir.

Hun-Han ticari ilişkileri Çin'in Hunlara karşı tamamen yumuşama derecesine girmesi ile kuvvetlenmiştir.³⁸⁹ Junchen Chanyu Çin içlerine saldırma planı yaparken müttefikleri Han ordusu tarafından mağlup edilmiş ve bu düşüncesinden vazgeçmişti. Bu sırada Han tarafında tahta yeni geçmiş olan imparator Jing Di 景帝 Hunlarla heqin anlaşmasını yenilemiş ve sınır pazarları açılmıştır (M.Ö. 157). Han Shu'da bu hâmler sonrasında Hun-Han ilişkisinde bir yumuşama döneminin başladığı geçmektedir.³⁹⁰ Han Shu'da sınır pazarlarının ilk açıldığı tarih olarak M.Ö. 157 yılından bahsedilirken aslında daha önce Hunların büyük ısrarı ile M.Ö. 169 yılında da açıldığını görmekteyiz. Bu sınır pazarları iki devlet açısından da büyük önem arz etmiş fakat

³⁸⁹ Shi Ji ve Han Shu'da Çinli diplomatların imparatorlara vermiş oldukları siyasi raporlar oldukça dikkat çekicidir. Bu raporların birçoğunda Hunların bir türlü kontrol altına alınamamasından yakınan danışmanlar, imparatorlarına verdikleri raporlarda sürekli olarak yaptıkları vurgu; Han ordusunun Hunları mağlup etse dahi kendi kaynaklarına da çokça zarar verdiği yönündedir. Bu sebeple Chanyulerin istediklerinin verilmesi ve savaş çıkması konusunda uyarılmaktadırlar. Han Shu'da Yang Xiong 揚雄 M.Ö. 3 yılında imparatora verdiği bir raporda imparatorluğun yaptığı savaşlar ve elde ettiği zafelerin sonuçlarını anlattıktan sonra Hunlar hakkında: "Yalnızca Kuzey Di'lerde(Hunlarda) böyle olmamıştı. [Çünkü onlar], gerçekten Merkezi Ülke'nin güçlü düşmanlarıydılar. [Diğer] üç sınırimızdaki durumla karşılaştırıldığında çok farklıydılar. Atalarımız bunlara çok fazla önem verdiler. Bu, kolayca küçümsenecek bir iş değildir." demiştir.; Ban Gu, *HS*, s.75.

³⁹⁰ Ban Gu, *HS*, s.22-23.

daha sonraları Çin tarafından pazarın varlığı siyasi amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır.³⁹¹

Tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz verilere göre Çin'in Hunlar ve diğer konargöçerlerden ithal ettiği birinci derecedeki ithalat kalemi attır. Fakat N. Polosmark liderliğinde, Noyon Uul'daki Çin üretimi olduğu düşünülen³⁹² altın eşyalar hakkında yapılan analiz sonucunda Hun-Çin arasındaki ticari ilişkinin gelişimi yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Yapılan analizler sonucunda Çin yapımı bütün altın ürünlerin yerel olduğu tespit edilmiştir. Çin tarım arazileri ve egzotik ürünler açısından ne kadar zengin topraklara sahip olsa da altın madenciliği açısından oldukça sınırlı kaynaklara sahiptir. Çin'de işlenen altının kökekinin tarihi olarak Hun topraklarından günümüz Moğol topraklarından gelmesi Çin'in Hunlarda ciddi bir maden alışverişi olduğunu göstermektedir.³⁹³ Çin tarihi kaynaklarının yanlı taraflarından birisinin muhtaç oldukları şeyleri yazmadıklarını düşünürsek Hun altınana olan ihtiyaçlarını yazmayarak “Merkezi Ülke”³⁹⁴yi küçük düşürmemek istemiş olmalıdırlar. Öyle ki Çin kaynaklarının bu tip çelişkilerini tarım konusunda görmekle birlikte Hunlara karşı olan tarihi öfkeleri de kaynaklara yansımaktadır. Özetle Çin'den gelen yoğun hediye ve ticari ürünlerin karşılıklarından birisi at, kürk ve diğer hayvansal gıdaların yanında yerli Hun altını olması kuvvetle muhtemeldir.

Çin'den Hun tarafına ürün geldiği gibi sınır pazarlarında Hun ve Çin halkı arasında yerel ürünler üzerinden karşılıklı ihtiyaçlar doğrultusunda takaslar olmuş olmalıdır. Hun tarafından Çin'e giden madenin yanı sıra yün kumaşlar, yün örtüler ve çeşitli keçeler gitmektedir.³⁹⁵ Bu ürünler Çin sınırında yaşayan fakir halk tarafından talep edilmiş olmalıdır. Sınır pazarlarının kurulduğu Çin'in kuzeyinin de Hun coğrafyasına iklim olarak benzemesi, sıradan Çin halkının soğuktan korunmak adına Hunlardan bu ürünleri ihraç etmiş olabilirler. Hun-Han ticaret ilişkisi içinde sadece

³⁹¹ Shih Yü, *a.g.e.*, s.175-176.

³⁹² Polosmark bu ürünlerin Çinli zanaatkârlar tarafından yapılmış olduğunu iddia etmektedir. Fakat Hunların maden işlemedeki maharetleri kemer süslerinden ve diğer bronz işçiliklerden anlaşılmaktadır. Hunların maden işlemedeki yeteneği göz önüne aldığımız için biz Polosmark'ın yorumunu bir iddia olarak araştırmaya işlemeye karar verdik.

³⁹³ Polosmark, “The Xiongnu Gold from Noin-Ula(Mongolia)”, s.92.

³⁹⁴ Tarihi kaynaklarda Çin'i ifade etmek için merkezi ülke anlamına gelen “Zhongguo 中国” ifadesi kullanılmamaktadır. Günümüzde de bu kullanım Çin tarafından devam ettirilmektedir.

³⁹⁵ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.77.

Hunlar Çin'e bağımlı olmamış Çinliler de kendi ihtiyaçları doğrultusunda Hunlardan ürünler satın almıştır. Fakat tarihi kaynaklardaki bazı anlatılara göre Çinliler ellerinde bol bulunan ipek ile Hunlardan çok değerli gördükleri ürünleri kârlı bir şekilde almışlardır. Yan Tie Lun'daki anlatıda aldıkları bu ticari ürünler için "Hunların altın malları" ifadesi kullanılmaktadır. Yan Tie Lun'da altın mallar olarak geçen ürünler şu şekilde bahsedilmektedir: "Katırlar, eşekler ve develer sınırdan içeri kesintisiz kuyruklarla girer, benekli ve doru zıpkın atları bizim (ahırlarımıza) doluyor, samur, fare, tilki ve porsuk derileri (ve kürkleri), renkli kilimleri, işlemeli halılar iç hazinemizi bürüyor..."³⁹⁶ Bu liste Çin tarafından ithal edilen ürünlerin en net listesidir. Kaynak burada sayılan ürünler için "altın mallar" ifadesini kullanarak Çin için ne kadar değerli olduklarını tasvir etmektedir. Hunlar her ne kadar bu ürünleri Çin'e yüksek maliyetlerle satmasa da büyük bir çeşitlilikte ürün sattığı görülmektedir. Bu da Hun toplumunda yapılan üretimin sadece halk için yapılmadığını ticaret için yerel sermaye oluşturulmuş olabileceğini göstermektedir. Arkeolojik kazılar sonucunda keşfedilen Hunlara ait bazı yerleşim alanları bu yerel sermaye ürünlerini oluşturmak adına faaliyet göstermiş olabilir.

3.3.1. Çin Ürünleri

Hun mezar ve yerleşim alanlarında Çin menşeli birçok malzeme ortaya çıkmıştır. Bu ürünlerden birçoğu hediye ve haraç yollu gelmiş olabileceği gibi birçoğu da ticaret yolu ile Hun topraklarına girmiştir. Her ne kadar seçkinlerin mezarlarında Çin menşeli ürünler çoğunlukta olsa da sıradan halk mezarlarında da Çin ürünlerine rastlanılmıştır ki bu durum Hun-Çin arasındaki ticari yoğunluğun resmini daha iyi göstermektedir. Çünkü seçkin mezarlarındaki Çin ürünleri hediye yoluyla gelme ihtimali de oldukça yüksek olmasına karşın sıradan halk bu ürünleri ancak ticaret yoluyla elde edebilirdi.

3.3.1.1. Bronz Aynalar

Hun mezarları ve yerleşim alanlarındaki buluntulardan bahsederken birçok mezar alanında Han yapımı bronz aynalar bulunduğundan bahsetmiştik. Bu aynalardan sembolik işaretler yönünden farklılıklar gösteren bir kısmı literatürde aynı

³⁹⁶ Kürşat Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 220, 2016, s.59.

zamanda “TLV ayna” olarak da geçmektedir. Bunun sebebi üzerindeki T, L ve V harflerini andıran semboller bulunmasıdır (Resim- 43). Çin’de Savaşan Devletler Dönemi’nden itibaren mezar alanlarında rastlanılan bu ürünün ne için kullanıldığı henüz fikir birliğine varılamamış bir konudur. İlk olarak ortaya atılan görüş; bu aynaların bir güneş saati ya da kenahat tahtası olabileceği yönünde olmuştur. Fakat daha sonra yapılan karşılaştırmalı incelemelerde bu ürünlerin üzerindeki “TLV” sembollerinin *liubo* oyununun tahtasında da bulunduğu fark edilip bu ürünlerin *liubonun* farklı bir türü olduğu düşünülmüştür. Fakat bu görüş de çok kabul görmeyip üzerindeki diğer sembollerle birlikte kozmolojik anlamlar barındıran bir araç olarak kabul edilmiştir.³⁹⁷ Tartışmaların yanı sıra bu araçlar günümüz literatüründe hâlen “bronz ayna/TLV ayna” olarak geçmektedir. TLV aynaların yanı sıra Hun mezarlarında “zhaoming” ve “riguang” gibi başka türde aynalar da vardır. Fakat çoğunlukla Hun mezarlarında rastlanılan ayna tipi TLV’dir.

Bronz aynalar, her ne kadar Çin yapımı ürünler olsa da Hun toplumu içinde sıradan halktan seçkinlere kadar çok yaygın bir üründür. İlk başlarda günlük hayatta kullanıldığına da inandığımız bu ürün Çin içindeki kozmolojik kullanımının Hun toplumu içinde de aynı minvalde karşılık bulduğu görülmektedir. Hun-Çin toplumları arasındaki en benzer yan bu iki toplumun da göğe verdiği değerdir. Çin içinde kozmolojik olarak bu ürün Hunlara da aynı şekilde sirayet etmiş olmalıdır. Hun toplumu içinde kültürel olarak yerleşmiş olan bu bronz aynaların cenaze ritüellerinde de sıkça kullanılmış olduğu görülmektedir. Hun mezar ve yerleşim alanlarında rastlanılan bu bronz aynalar büyük oranda kırık bir şekilde mezarlara konulmuştur. Yapılan kazılarda ilk defa karşılaşıldığı zaman mezarlar yağmalanırken olduğu düşünülürken daha sonra kasıtlı olarak yapıldığı anlaşılmıştır. Aynaların kırıkları üzerindeki izlere bakılırsa, yüksek sıcaklıkta ısıtılıp sonra aniden soğutulup kısa süre sonra bazı keskin nesnelere tarafından parçalanmış olmalıdır. Bazı araştırmacılar bu aynaların Çin’deki aşk ile bağlantılı gelenekten gelmiş olabileceğini savunurken bazıları ise kam geleneklerine dayanan dini törenlerde kırıldığını düşünmektedir. Şamanizm’de her nesnenin bir ruhu olduğuna ve bu ruhun ruhu olmayan ölüleri kontrol

³⁹⁷ Guolong Lai, “The Date of the TLV Mirrors from the Xiongnu Tombs”, *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.38.

ettiğine inanılır.³⁹⁸ Ayrıca, nesnelere kırılması onların yakınları tarafından saklanmasına olanak sağlayarak bireyler arasında maddi bir zincir oluşturur.

Hun mezarlarında keşfedilen ilk bronz ayna Noyon Uul'daki 25 numaralı mezarda bulunmuştur. Burada bulunan ayna "riguang" tipinde bir aynadır ve kırık olarak bulunmuştur. İstisani bir ürün olarak Tamir vadisindeki Ulaan Khoshuu'da bulunan 6 numaralı mezarın kazıları sırasında sağlam bir bronz ayna keşfedilmiştir. Bu ayna da Noyon Uul'daki gibi "riguang" tipine aittir. Bu aynalar geleneksel olarak MÖ 2. ve 1. yüzyıllar arasında ya da Batı Han Hanedanı döneminde yapılmış olarak tanımlanmaktadır. Bun tip aynalar MÖ 2. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlayıp MS 1. yüzyılın sonlarında bile yapılmıştır. Bu sağlam bronz ayna şu anda Ulan Batur'daki Moğolistan Devlet Eğitim Üniversitesi Arkeoloji Kabinesi'nde korunmaktadır.³⁹⁹ 2005 yılında Moğol-Amerikan ortak keşif gezisi, Tamir vadisindeki yukarıda bahsedilen Ulaan Khoshuu yerleşmesinde üç bronz ayna keşfetmiştir. Bunlardan, 100 numaralı mezardan çıkarılan 10 cm çapında sağlam bir TLV bronz aynası özellikle iyi korunmuştur. Bunun yanında 109 numaralı mezarda iki adet TLV aynası parçası bulunmuştur. 100 ve 109 numaralı mezarlarda bulunan aynaların Wang Mang'ın hükümdarlığı ile Doğu Han Hanedanlığı'nın ilk yılları arasındaki dönemde yapıldığını tespit edilmiştir. Mezar 160'tan 7 cm çapında, oldukça kötü bir işçiliğe sahip sağlam bir ayna çıkarılmıştır. Dekoratif şeması zar zor fark edilebilmektedir ve muhtemelen Han aynalarının yerel bir taklididir.⁴⁰⁰ Son örnekten anlaşılacağı gibi kültürel olarak toplumun içine giren bronz aynalar Hun halkı tarafında da yapılmaya çalışılmış olmalıdır. Sıradan halk her ne kadar ticarete katılabilse de muhtemelen alım güçleri çok iyi değildir. Bu sebeple zaman zaman bu bronz aynaları kendilerinin de yapmaya çalıştıklarını düşünebiliriz.

³⁹⁸ Chen, a.g.m., s.2.

³⁹⁹ Törbat, "A Study On Bronze Mirrors In Xiongnu Graves Of Mongolia", s.320.

⁴⁰⁰ Lai, a.g.m., s.37-38.

(Resim-44. Gol Mod-I mezar alanında bulunan bir TLV ayna örneği.)⁴⁰¹

3.3.1.2. Takılar ve Süs Eşyaları

Arkeolojik verilere göre takı takmak Hun toplumunda oldukça yaygın bir durumdur. Seçkin mezarlarında altın,⁴⁰² yeşim taşı ve Batı Bölgeleri'nden gelen değerli taşlarla yapılmış takılar bulunurken sıradan halk mezarlarında ise deniz kabuğu ve çeşitli düşük kalitedeki taşlardan yapılmış takılara rastlanılmıştır. Bu takılar ayrıca Hun toplumu içinde yapıldığı malzeme üzerinden sosyal statüyü de belirlemiş olmalıdır. Bu takıların bir kısmı Hunlar tarafından imal edilmiş olsa da önemli bir kısmı da Han üretim tarzındadır. Yine mezar yerleşim alanlarında Çin imalatı olan kıyafet, at ve tabut süslemelerine de rastlanılmıştır. Bu ürünlerin bir kısmı ticari bir kısmı da Han sarayından gelen hediyelerdir.

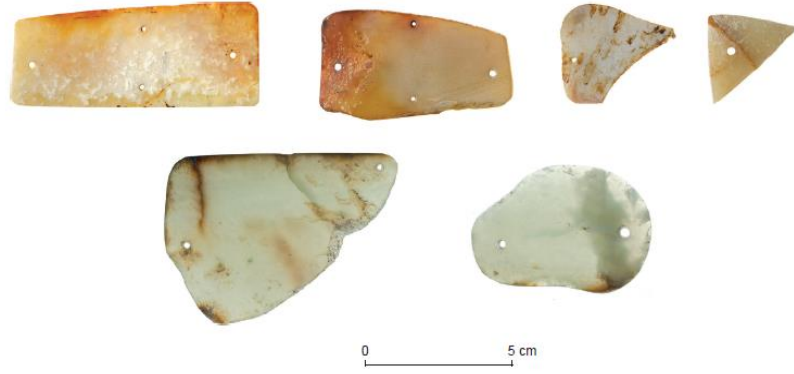
Yeşim taşı, altın sıkıntısı çeken Çinliler için en değerli madenlerden birisiydi. Bu taştan birçok çeşitte ürün yapılmaktaydı. Bu ürünler Çin içlerinde belli bir dönem sadece seçkinler tarafından kullanılmıştır. Çin için bu kadar önemli olan bu madenden imal edilen ürünler Hunlarda sadece seçkin mezarlarında bulunmuştur. Noyon Uul mezar alanı yeşim taşından yapılmış ürünler konusunda oldukça zengin bir envantere sahiptir.⁴⁰³ Noyon Uul'un yanı sıra Gol Mod-II mezar alanında istinai bir yeşim kemer kancası keşfedilmiş⁴⁰⁴ ve Duurlig Nars mezar alanında da yeşim taşından yapılmış kolye özelliği taşıdığı düşünülen ürünler bulunmuştur.

⁴⁰¹ Yeruul-Erdene, "Material Culture of Xiongnu: Bronze Mirrors", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.147.

⁴⁰² Hunlara ait mezar alanlarında birçok altın takı bulunmuştur. Bazı araştırmacılar tarafından bu takılar Han üretimi olarak görülse de biz Hunların maden işlemedeki maharetinden dolayı ürünleri "Hunlarda Zanaat" başlığı altındaki "Metalürji" alt başlığında değerlendireceğiz.

⁴⁰³ Bogdanov, "Life Stones From The Noyon Uul Burials (Based On Findings Of The 2006–2012 Field Seasons)", s.92.

⁴⁰⁴ Erdenebaatar, "The Results Of The Study Of Gol Mod-2 Site by the Mongolian-Chinese Joint Archaeological Research Team", s.201.

(Resim-45. Noyon Uul mezar alanında bulunan yeşim taşından takı örnekleri)⁴⁰⁵

3.3.1.3. Savaş ve Yük Arabaları

Konargöçer yaşamın hareketli yaşam şartları açısından vazgeçilmez araçlardan birisi olan savaş ve yük arabalarını Hunlar da sıklıkla kullanmıştır. Tarihi kaynaklarda geçen ifadeler, kaya resimleri ve çeşitli malzemelerin üzerlerine çizilen resimler Hunların kendi savaş ve yük arabalarına sahip olduklarına dair kanıtları oluşturmaktadır. Hunların kendilerine ait savaş ve yük arabaları dışında Çin'den gelen arabaları da kullandıkları görülmektedir. Arkeolojik kazılarda elde edilen bu Çin tarzı savaş arabaları büyük çoğunlukla seçkinlere ait mezarlarda ortaya çıkmıştır. Han tarzı olan bu arabalar süslü ve gösterişli yapıya sahiptirler. Duurlig Nars (bkz. Resim-8), Noyon Uul, Tsaram Vadisi mezar alanı, Chikhertin Zoo mezar alanı, Gol Mod-I, Gol Mod-II ve Takhiltin Hotgor gibi seçkin mezarları Han tarzı savaş arabalarının bulunduğu başlıca kazı alanlarıdır. Bu ürünlerin birçoğu kuvvetle muhtemel Çin'den gelen hediyelerdir. Çin kaynaklarında Hun Chanyulerine verilen detaylıca bahsedilirken bu savaş arabalarından da bahsedilmiştir.⁴⁰⁶

3.3.1.4. Paralar

Hun-Çin ticaretinde alışverişlerin genellikle takas yoluyla olduğu düşünülmektedir. Tarihi kaynaklarda alışverişler esnasındaki ayrıntılardan bahsedilmese de Hunlara ait bir para biriminin bulunmamış olması akıllara bu ihtimali

⁴⁰⁵ Bogdanov, "Life Stones From The Noyon Uul Burials (Based On Findings Of The 2006–2012 Field Seasons)", s.94.

⁴⁰⁶ Ban Gu, *HS*, s.56.: Referans verdiğimiz kaynakta Huhanyeh'e verilen hediyelerden bahsedilmekte ve bu hediyelerin içinde tek atla çekilen bir araba da bulunmaktadır.

getirmektedir. Aynı zamanda tarihi kaynaklarda Çin'den Hunlara gönderilen haraç ve hediyelerde bazen yüksek miktarda para gönderildiği de kaydedilmiştir. Bu duruma dair en iyi örnek Huhanyeh'e verilen hediyeler arasında 200.000 adet madeni paranın da bulunmasıdır.⁴⁰⁷ Bir dönem takas yolu ile yapılan ticaretin sonraları Çin parasının ortak bir para birimi olarak kabul edilmesiyle bu yöntem de kullanılmış olabilir. Öyle ki Hunların en doğusu olan Çin sınırlarındaki Hun mezarlar alanlarından Hunların en batısında yer alan Tuva'ya kadar Han üretimi paralara rastlamak mümkündür.⁴⁰⁸ Aynı zamanda bu paralar sadece seçkin mezarlarında değil sıradan halka ait mezarlarda da bulunmuş olduğundan toplumsal bir para dolaşımının da söz konusu olduğu düşünülebilir.

(Resim-46. Tuva'daki Ala-Tey kazı alanında bulunan bir Wuzhu parası.)⁴⁰⁹

3.3.1.5. İpek Ürünler

Hunların ipek ürünlere olan ilgisine dair bilgiler Çin kaynaklarında geçmektedir. Öyle ki Laoshang'ın Çin ipeğine olan ilgisi Çinli danışmanı Zhonghan Yue tarafından sertçe eleştirilmiştir.⁴¹⁰ Tarihi kaynaklarda Hunlara verilen haraç ve hediyeler arasında kilolarca miktarda ham ipek yer almaktadır. Verilen haraçların arasındaki oranına bakılacak olduğunda Hunların en önemli ihracat kalemlerinden birisinin ipek olduğu anlaşılmaktadır.

Hun Chanyulerine gönderilen hediyeler Çin kaynaklarında detaylı bir şekilde verilmiştir. Bu hediyeler arasında büyük oranda çeşitli ipekler de bulunmaktadır. Bu

⁴⁰⁷ Ban Gu, *HS*, s.56.

⁴⁰⁸ Han döneminde imal edilen bu paraların "Wuzhu 五銖" dur.

⁴⁰⁹ Kilunovskaya, Leus, "Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva", s.7.

⁴¹⁰ Ban Gu, *HS*, s.16.

bilgiler arasından özellikle Modu Chanyu'ye gönderilen hediyelerdeki ipek ürünlerin istisnai özellikleri ve çeşitliliğinin ayrıntısı arkeolojik kazılarda Modu Chanyu'nun mezarının bulunmasına yönelik çok değerli ipuçları vermektedir. M.Ö. 177 yılında bazı Hun beyleri, Han sınırlarına saldırmış ve bunun üzerine Han imparatoru Xiaowen 孝文 yayınladığı bir fermanla Hunların üzerine saldırı başlatacağını açıklamıştır. Bu fermanın ardından Modu Chanyu, M.Ö. 176 yılında Xiaowen'a büyük bir ultiatom vererek karşı bir mektup göndermiştir. Bu mektuptan sonra Xiaowen geri adım atıp askerlerini geri çekmiş ve Modu Chanyu'ye bazı değerli hediyeler göndermiştir. İmparatorun ağzından hediyeler şu şekilde sıralanmaktadır:

“Kendi kıyafetlerimden birer tane parlak ipekten yapılmış işlemeli elbise, işlemeli kısa kaftan ve desenli ipekten yapılmış iç giysisi, altın bir saç tokası, on top işlemeli kumaş, yirmi top desenli ipekli kumaş, kırkar top kırmızı kalın dokunmuş ve yeşil ipekli kumaş elçilerim saray danışmanı İ ve teşrifatçı Chien ile birlikte Chanyu'ye gönderiyorum.”⁴¹¹

Buradaki hediyelerden en özelleri hiç şüphesiz imparatorun kendi ipek kıyafetleridir. Hediyeler arasında geçen bu özel ipek kıyafetler ileride Modu Chanyu'nun mezarının bulunması ile ilgili en değerli bilgilerdendir. Yüksek ihtimalle Modu'nun cenazesinde bu değerli ürünler de onunla birlikte gömülmüş olmalıdır. Hun seçkin mezarlarında şu ana kadar bulunan yapısı bozulmamış tek ipek kıyafet Noyon Uul'da bulunmuştur (bknz. Resim-23).

İpeğin Hun toplumu tarafından bu kadar çok talep edilmesi bu ürünün sadece seçkinler tarafından kullanılmadığını da göstermektedir. Shoombuuzin Belchir'de bir çocuk mezarında hem tabut ipek bir malzeme ile örtülmüş hem de mezar çevresinde bol miktarda ipek parçaları bulunmuştur.⁴¹² Shoombuuzin Belchir'de ipek ürünlere rastlanması bu değerli ürünün sıradan halk arasında da kullanıldığını gösteren emarelerdir. Halk bazında kullanılmasının yanında Hunların Çin'den bu kadar yüklü miktarda ipek almasının sebeplerinden birisi, bu değerli ürünü ticari dolaşıma sokup Batı Bölgelerine pazarlamaları da olabilir. Neticede Hunlar her ne kadar ipeği seven ve değer veren bir toplum olsa da kıyafetlerinin ham maddesi keçe ve deridir. Aynı

⁴¹¹ Ban Gu, *HS*, s.16.

⁴¹² J. Bayarsaikhan vd., “Shoombuuzyn Belchir Dekh Khünnügün Dursgal”, *Nüüdelchdun Öv Sudlal*, Sayı 12, 2011, s.147.

zamanda çadırlar da yine keçeden imal edilmektedir. Bu durumda, ticari alanlara ve pazarlara uzun süre hâkim olan Hunlar Çin'den aldıkları ipeğin bir kısmını kendileri için isterken bir kısmını da ticari amaçlarla almış olabilirler.

3.3.2. Batı Bölgeleri

Modu tarafından teşkilatlı bir devlet yapısı oluşmuş ve Laoshang zamanında bu yapı giderek kuvvetlenmiştir. Hunlar bilinçsiz bir yağma ve işgal faaliyetine girişmemiş bunun yerine etrafındaki “yay geren halkları” kontrolü altına alarak çevresinde oluşabilecek tehlikeleri engellemiştir. Daha sonra batısında bulunan krallıkları ele geçirerek hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Hâkimiyet alanlarını genişletirken aynı zamanda ekonomik alternatiflerini artırmışlardır. Han Shu'da bu bölgedeki krallıkların çoğunlukla yerleşik olduğu ve ekonomik uğraşlarının hayvancılık ile tarım olduğu söylenmektedir. Buradaki krallıkları yönetmek ve onlardan vergi toplamak için Tong Pu 僮僕⁴¹³ adında bir komutanlık kurulmuştur. Bu komutanlığın görevi Batı Bölgeleri'ndeki krallıklardan vergi toplamak ve tarım işçisi bulmaktır.⁴¹⁴ Buradaki küçük krallıklar coğrafyanın verdiği büyük bir zenginliğe sahipti ve bu krallıklar arasında önemli ticari pazarlar bulunmaktaydı. Hunların bu bölgeye sahip olması demek buradaki ticaret ağına da hâkim olması demektir.

Hunların en önemli ekonomik kaynaklarından birisi olan Batı Bölgeleri'ne, Wudi zamanında Çin de sahip olmak istemiştir. Bu bölgedeki kaynakların zenginliğini duyan Wudi, aynı zamanda danışmanlarından bu krallıkların askeri güçlerinin çok zayıf olduğunu ve kolaylıkla ele geçirilebilecek olduğu bilgisini de almıştır. Tüm bu fikir alış-verişlerinden sonra Wudi, birkaç kez Batı Bölgelerine asker göndermeye çalışsa da Hunlar bu hamleden haberdar olup Han girişimlerini engellemiştir. Fakat Wudi tarafından Batı Bölgeleri'ne gidip Yüezhileri Hunlara karşı olması için ikna etmeye gönderilen Zhang Qian, Yüezhileri ikna edemese de Batı Bölgeleri hakkında çok değerli bilgiler edinmiştir. Hunlara iki defa yakanlanmasına rağmen Çin topraklarına varmayı başaran Zhang Qian, Wudi'ye sunduğu raporda Batı Bölgelerindeki zenginlikleri ve ticaret pazarlarını anlatmıştır. Wudi bu zenginlikler karşısında etkilenmiş ve buradaki krallıkların Hunlar için neden bu kadar önemli

⁴¹³ Bu kelimenin anlamı “hizmetkar”dır.

⁴¹⁴ Onat, *a.g.e.*, s.15.

olduğunu anlamıştır. Bunun üzerine Wudi danışmanlarıyla yaptığı uzun görüşmeler sonucunda Batı Bölgeleri'ne sefer düzenleme kararı aldı.⁴¹⁵ M.Ö. 121 yılında Huo Qubing önderliğinde düzenlenen sefer sonucunda büyük bir sefer düzenlendi ve Hunlara ağır bir darbe vurularak Batı Bölgeleri'nin hâkimiyeti Çin' geçmiş oldu.⁴¹⁶ Böylelikle Hunlar askeri büyük bir darbe almış olup aynı zamanda vergi ve ticaret yolları ile pazarlarını kaybetmiş oldu. Buradaki ticari koridorlar Batı ile Doğu'nun birleştiği alanlardı. Bu ticari güzergâhlar daha sonra adına "İpek Yolu" denen yolların temeli oluşturmuştur.

3.3.2.1. Batı Menşeli Buluntular

Hunlara ait mezar ve yerleşim alanlarında Han buluntularının yanında Batı menşeli birçok ürün ele geçirilmiştir. Yazılı kaynaklardan Hunların Batı ile olan en yakın münasabetinin Zhizhi'nin savunma stratejisi üzerinden okunurken arkeolojik buluntular bu konu hakkındaki kısıtlı bilgileri genişletmemizi sağlamıştır. Bu ürünler Hunların Batı ile olan "karanlıkta kalmış" ilişkisine ışık tutmaktadır.

Batı menşeli ürünlerin çoğunluğu seçkinlere ait mezarlarda bulunsa da sıradan halka ait mezar alanlarında da bu ürünlere rastlanılmıştır. Hunların, Han hanedanından ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda ithal ettiği ürünler vardır. Fakat şu ana kadar Hun mezarlarında çıkan Batı menşeli buluntulara baktığımızda Hunların ithal ettikleri ürünlerde belli bir odak noktalarının olmadığı, farklı gördükleri "ilgi çekici" ürünleri ithal ettikleri görülmektedir.

Batı menşeli ürünler açısından en dikkat çekici mezar alanı Noyon Uul'dur. Noyon Uul'da Hun seçkinlerine çok sayıda değerli buluntular keşfedilmiştir. Bu buluntular arasında Batı medeniyetlerinden gelen ürünler de yer almaktadır. Bu ürünler arasında en özellerinden birisi Antik Yunan mitolojisinden bir hikâyenin tasvir edildiği gümüş bir dekor parçadır (Resim-47). Bu parça Noyon Uul'daki 20 numaralı mezarda bulunmuştur.⁴¹⁷ 15 cm çapında olan ürün, Hun buluntuları arasında şu ana kadar bu özelliklerdeki tek üründür. Bu gümüş dekor Hunlara, direkt olarak Antik Roma üzerinden olmasa da Bactria bölgesinden gelmiş olmalıdır. Batı Bölgeleri'nin

⁴¹⁵ Onat, a.g.e., s.77-90.

⁴¹⁶ Ban Gu, *HS.*, s.26-27.

⁴¹⁷ Ts. Egiimaa, "Adornments of the Xiongnu", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.129.

denetçisi olan Tong Pu komutanı tarafından elde edilmiş sonra da devletin merkezindeki Chanyu ya da seçkin liderlerden birisine hediye edilmiş olabilir.

(Resim-47. Noyon Uul'un 20 numaralı mezarında bulunan Antik Yunan-Roma imali gümüş dekor.)⁴¹⁸

Gol Mod-II mezar alanında bulunan cam kâse Antik Yunan-Roma bağlantısının bir başka örneğidir. Kâse 7,0 cm yüksekliğinde, ağız kısmında 7,5 cm çapında, gövdenin en geniş yerinde 10,0 cm çapındadır ve 1 mm kalınlığında cam bir cidara sahiptir. Tahmini kapasitesi 250 ml'dir. Koyu mavi camdan yapılmış olup, beyaz cam şeritlerle girdap haline getirilmiştir. "Zarte Rippenschale" olarak adlandırılan E 184 tipi, Isings form 17'ye aittir ve MS 1. yüzyılın 2. yarısının ortalarına tarihlendirilmektedir (Resim-48).⁴¹⁹ Roma İmparatorluğu'nun imza eserlerinden olan bu cam kâse Hun ve Batı arasındaki ilişkiler açısından önemli bir ipucudur. İpek Yolu güzergâhının uzun yıllar boyunca hâkimi olan Hunlara, kâse bu yolla gelmiş olmalıdır.

⁴¹⁸ Ts. Egiimaa, "Adornments of the Xiongnu", s.129.

⁴¹⁹ Erdenebaatar, "Excavations Of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis", s.311.

(Resim-48. Gol Mod-II, 30 Numaralı Mezar'da bulunan cam kâse[solda]⁴²⁰, Arhangay, Moğolistan ve Roma cam kâsesi, Roma cam kâsesi, Doğu Akdeniz, Getty Müzesi[sağda]⁴²¹)

Noyon Uul kazılarında üzerinde insan tasvirleri olan kumaş parçalarına rastlanmıştır. Bu parçaların bir araya getirilmesiyle tüccarlardan(?) oluşan bir topluluğun resmedildiği görülmektedir. Bu tasvirdeki kişilerin Hunların Modu zamanında mağlup ettiği ve Batı'ya, Bactria bölgesine göç eden Yüezhi tüccar tasvirleri olduğu düşünülmektedir.⁴²² Kumaş üzerindeki insanların tasvirleri çok net bir şekilde belli olmakla birlikte Çin tablo ve heykellerindeki Hun tasvirlerine de benzememektedir. Bu ürün Hunlara ticari bir yol ile gelmiş olmakla birlikte yine Tong Pu komutanı tarafından toplanan haraç ürünlerinden birisi olma ihtimali de bulunmaktadır.

⁴²⁰ Erdenebaatar, "Excavations Of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis", s.311.

⁴²¹<https://www.getty.edu/art/collection/object/10965J?altImage=fb1a1334-ce8b-4446-865e-6727f34779e4> (erişim tarihi: 25.05.2024)

⁴²² Sergey A. Yatsenko, "Yuezhi on Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon uul, Mongolia", *The Silk Road*, Sayı 10, 2012, s.46.

(Resim-49. Noyon Uul'daki 31 numaralı mezarda bulunan kumaş parçaları.)⁴²³

Hun mezarlarındaki Antik Yunan-Roma ve Yüezhi ürünlerinin dışında Mısır menşeli ürünlere de rastlanmıştır. Bunlardan birisi Antik Mısır'da çok önemli bir taş türü olan *Lapis lazuli* adlı mavi bir taştan imal edilmiş yumruk formundaki bir kolyedir. Bu kolye bir sıradan halk mezar alanı olan Baga Gazrin Chuluu dağındaki Ikheriin Am kazı alanındaki 1 numaralı mezarda keşfedilmiştir. Mezarın kesin tarihi radyokarbon tarihleme ile MS 140-380 olarak belirlenmiştir. Kolun uzunluğu 18,7 mm, kalınlığı 7,9 mm, alt kısmının çapı 6,9 mm, ağırlığı 1,3 gr'dır (Resim-50).⁴²⁴ Bunun dışında yine Mısır menşeli boncuk kolyeler de bulunmuştur. Yine Antik Mısır tanrısı *Bes*'e ait olduğu düşünülen iki fallus bulunmuştur. Bunlardan birisi Shoombuuzin Belchir'deki bir mezarda bulunmuşken birisi de Baga Gazrin Chuluu'da bulunmuştur. Baga Gazrin Chuluu'daki bulunan örneğin omuz yüksekliği 22,7 mm, omuz genişliği 15,6 mm, taban 12,2×6,6×4,3 mm ve ağırlık 1,9 gramdır (Resim-51).⁴²⁵ Tanrı *Bes*'in Antik Mısır'daki görevi çocukları korumaktır. Shoombuuzin Belchir'deki örneğinde de bu fallus bir çocuk mezarında bulunmuştur.⁴²⁶ Fakat bu fallusların Tanrı *Bes*'e atfedilen özelliklerinden dolayı konulduğunu düşünmemekteyiz. Bu falluslar Hun toplumu için nadir ve ilginç ürünler olduğu için saklanıp daha sonra ölen kişinin mezarına değerli bir eşya olarak görülüp konulmuş olmalıdır. Verdiğimiz arkeolojik örnekler Hunlardaki ticari çeşitliliğin resmini göstermektedir. Farklı kültürlere ait ürünlerin sıradan halk mezarlarında dahi bulunması ticaretin toplumun her kesimi tarafından yapıldığını ve bu farklı ürünlerin sadece seçkinler tarafından talep edilmediği anlaşılmaktadır.

⁴²³ Sergey A. Yatsenko, a.g.m., s.40.

⁴²⁴ Ch. Amartuvshin, "Fico Shaped Stone Necklace", *Encyclopedia Xiongnu*, s.81.

⁴²⁵ Ch. Amartuvshin, "Stone Human Figure", *Encyclopedia Xiongnu*, s.169.

⁴²⁶ Lee, a.g.m., s.3.

(Resim-50. Baga Gazrin Chuluu'da 1 numaralı mezarda bulunan Lapis lazuli taşından yapılmış taş kolye)⁴²⁷

(Resim-51. Baga Gazrin Chuluu'da 1 numaralı mezarda bulunan Tanrı Bes fallusu)⁴²⁸

⁴²⁷ Ch. Amartuvshin, "Fico Shaped Stone Necklace", *Encyclopedia Xiongnu*, s.81.

⁴²⁸ Ch. Amartuvshin, "Stone Human Figure", *Encyclopedia Xiongnu*, s.169.

3.4. TARIM

Çin kaynaklarında Hunların tarım yapmadıkları ve temel ekonomilerinin hayvancılık olduğuna dikkat çekilmiştir. Fakat yine Çin kaynakları Hunlarla ilgili anlatılarında Hunların tarıma ve tarım ürünlerine verdiği değer ile ilgili ipuçları verip kendi içinde çelişki oluşturmaktadır. Han Shu’da; Çin’den gelip Hunlara sığınan Wei Lü’nün Han ordusunun herhangi bir baskın yapması durumunda ürünleri korumak için depolar yapılması gerektiği tavsiyesi⁴²⁹, Li Guangli’nin idamı sonrasında Hun ülkesinde gerçekleşen kuraklık sırasında ürün yetişmediğinden de bahsedilmesi⁴³⁰ bu çelişkilerden bazılarıdır.

Zhang Qian’ın elçi olarak gitmesiyle Wusunlarla Çinliler Hunlara karşı ittifak oluşturmaya çalışmıştır. Bu ittifak ilişkileri sırasında Wusun prensesi imparatora gönderdiği bir mektupta: “Hunlar, Chüh-shih’ya tarım yapmak üzere süvarilerini göndererek, Wusunlara saldırmak üzere Chü-shih ve Hunlar birlik oluşturdular. (Bu durumda bizi) yalnızca Göğün oğlu kurtarabilir.”⁴³¹ diyerek yardım istemiştir. Bu pasaj Hunların tarım yaptığına dair en net örneklerden birisidir. Ayrıca yine Çin kaynaklarında Hunların büyük tahıl stokları yaptıklarına dair bilgiler de yer almaktadır. Shi Ji’deki Huo Qubing’in biyografisinde, Han ordusu Hunları kovalarken bir kaleye ulaşırlar. Burada Han komutanın tahıl stoğunu ele geçirip kendi askerlerini doyurması ve kalan ürünlerin de yakılmasından bahsedilmektedir.⁴³²

3.4.1. Tarım Ürünlerinin Tüketimi

Hunlarda tarımın yapılmadığına dair görüşün araştırmacılar arasında da yaygınlaşması sonucunda Hunların en önemli ekonomik faaliyetinin hayvancılık olmasının üzerinden besin ihtiyaçlarını çoğunlukla et ve et ürünleri üzerinde karşıladıkları yönünde bir sav oluşmuştur. Hunlar ne kadar büyük sürülere sahip olsalar da her gıda ihtiyaçlarında hayvanlarını kurban etmelerine gerek duymaları onlar için ekonomik bir felaket anlamına gelmektedir. Çünkü her öğün başka bir hayvanın eksilmesi demektir ki bu da hayvan sayısında ciddi sıkıntılara sebep olabilir. İklimsel krizler karşısında yaşanan büyük kıtlıklar sonucunda çok sayıda hayvanın

⁴²⁹ Ban Gu, *HS*, s.43.

⁴³⁰ Ban Gu, *HS*, s.41.

⁴³¹ Onat, *a.g.e.*, s.49.

⁴³² Kara, *a.g.e.*, s.186-187.

telef olduğu Çin kaynaklarında geçmektedir. Han Shu’da M.Ö. 68 yılında yaşanan soğuk hava etkisi ile Hun halkının onda üçünün hayvanların ise onda beşinin öldüğü geçmekte ve yine aynı dönemlerde çıkan kıtlık sonrasında halkın ve hayvanların onda altısı ya da yedisinin öldüğü geçmektedir. Bu tip durumlar yaşanabileceği için Hun halkının genellikle genç hayvanları üreme potansiyelinden dolayı kurban etmedikleri anlaşılmaktadır. Hunlara ait mezarlarda bulunan hayvan kalıntılarının büyük bir çoğunluğu yaşlı hayvanlardan oluşması bu tedbirin bir sonucu olmalıdır.⁴³³ Özetle Hunlarda hayvancılık ekonomik oranın büyük bir kısmının sağlasa da aynı zamanda coğrafyanın koşulları neticesinde sürekli tedbirli olunması gerekmektedir. Bu sebeple Hunların besin ihtiyacının bir kısmı et ve et ürünleri olsa da bir yandan da tarımsal ürünler tüketmişlerdir.

Tarihi kaynaklardaki hediye ve haraçlar arasında yüksek miktardaki tahıl ürün adetlerinin yanında Hunların beslenme kültürü ile ilgili yapılan izotop çalışmaları da tarımsal ürünlerin tüketimini desteklemektedir. Moğolistan coğrafyasında Erken Demir Çağı, Hun ve Moğol İmparatorluğu mezarlarında bulunan iskeletlerinin dış mineleri üzerinde yapılan izotop çalışmalarında erken dönemlerde kısıtlı bir beslenme tarzı olan konargöçerlerin Hun ve Moğol İmparatorluğu devrinde beslenmelerinde çeşitlilik yaşanmaya başladığı ve darı, tahıl tüketiminde ciddi bir artış olduğu saptanmıştır.⁴³⁴ Buradan Hunların beslenme alışkanlıkları içinde darı ve tahılın da ciddi bir yer aldığını görmekteyiz.

3.4.2. Tarım Faaliyetleri

Hunların tarım ürünlerine olan tüketim alışkanlıkları tarihi kayıtlar ve izotop araştırmalarında ortaya çıkmaktadır. Peki, Hunlar bu ihtiyaçlarını nasıl karşılıyorlardı? Yukarıda Hunlarla birlikte tüm konargöçerlerin ekonomik olarak yerleşik toplumlara bağımlı olduğuna dair bir görüşün varlığından bahsetmiştik. Bu görüşün destekçilerine göre Hunlar ve diğer konargöçer toplumlar, ekonomik olarak ihtiyacı olan ürünleri

⁴³³ Cheryl A. Makarewicz, “Xiongnu Pastoral Systems – Integrating Economies Of Subsistence And Scale”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.186.

⁴³⁴ Shevan Wilkin vd., “Economic Diversification Supported the Growth of Mongolia’s Nomadic Empires”, *Scientific Reports*, Sayı 10, 2020, s.8.

baskın yağma, haraç ve ticaret yoluyla elde etmişlerdir.⁴³⁵ Hunların ihtiyacı olan tahıl ve hububatları elde etmek için her ne kadar yukarıda sıralanan yollara başvurmuş olsa da tarihi kaynaklar ve arkeolojik verilere göre sınırlı derecede tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Hun toplumunun günlük beslenme alışkanlıkları içerisinde bulunan tarım ürünlerinin tamamen dış ticaret ve yağma faaliyetleri üzerinden karşılanmasını düşünmek önemli bir nüfusa sahip olan Hunlar için düşünülemez. Özellikle Hunların yaşadıkları tarihsel süreç ve bunun maddi kültürlerine yansımalarını incelediğimizde Hunların devlet ve toplum olarak yaşanan zorluk ve gelişmelere hızlı bir şekilde adapte oldukları görülmektedir. Bu özelliklerinin örneklerini ticaret konusunda gördüğümüz gibi aynı zamanda tarım faaliyetlerinde de görmekteyiz.

Hunların tarım faaliyetleri ile ilgili en değerli kanıtlara sahip olan alanların başında hiç şüphesiz Ivolga yerleşimi gelmektedir. Ulan Ude şehrinin güneyinde bulunan ve 1928-1929 yılları arasında Sovyet arkeologlar tarafından kazılmaya başlanan Ivolga yerleşimi M.Ö. 3.yüzyıl ile M.Ö.1. yıl arasına tarihlendirilmektedir.⁴³⁶ Ivolga'da keşfedilen buluntular bu yerleşim yerinde karma bir ekonomi olduğunu göstermektedir. Ivolga'da keşfedilen tarım aletleri bu yerleşim alanındaki karma ekonominin en değerli parçalarından birisinin tarım faaliyetleri olduğu gözükmektedir. Ivolga'daki tarım aletleri envanteri içinde: kısa demir saban, demir kürek ucu, öğütme taşı, kemik çapa, kısa oraklar bulunmuştur. Saban ve orakların kısa saplı ve uçlarının da küçük olması bölgede yapılan tarımın basitliğini göstermektedir. Öğütme taşı üzerinde 7 mm'ye kadar aşınmalar bulunmaktadır. Bu aşınmaların öğütme taşının uzun süre kullanıldığını göstermektedir. Yerleşim yerindeki birçok konut yapısında darı ve buğday bulunmuştur. Bu keşiflere ek olarak içinde tarım ürünlerinin korunduğu düşünülen büyük depolar da bulunmuştur.⁴³⁷ Bu depolar Hun yerleşim ve kamp alanlarında yaygın bir yapı olmalıdır. Huyendi Chanyu zamanında (M.Ö. 85-M.Ö. 68) yakalanan Çin elçisi Su Wu 蘇武 ceza olarak bu depolardan birisinde

⁴³⁵ Nicolo Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History", *The Journal of Asian Studies*, Cilt 53, Sayı 4, 1994, s.1093.

⁴³⁶ Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads..", s.1102.

⁴³⁷ Davydova, "Ivolginskiy arkeologicheskiy kompleks", *Tom 1: Ivolginskoye gorodişçe*, 1995, s.43-44.

hapsedilmiştir.⁴³⁸ Keşfedilen buluntular doğrultusunda tarım faaliyetlerinin Ivolga halkının karma ekonomik sistemi içinde önemli bir yeri olduğu gözükmektedir.

Tarım aletlerinin bulunduğu bir diğer önemli yerleşim alanı Boroo Gol'dur. Boroo Nehri boyunca uzanan yerleşim alanı yapısı ve içinde bulundurduğu arkeolojik malzemelerle Hunlara ait en değerli yerleşim alanlarından birisidir. Ivolga, Mangurtui gibi yerleşim alanlarındaki çukur ev yapılarına sahip olan Boroo Gol'deki konut 4'te ve Boroo halkının çöpleri ile atıklarını içine attıkları düşünülen çöp hendeklerinde değirmen taşları ve merdane bulunmuştur (Resim-52).⁴³⁹ Bulunan tarım malzemelerinin dışında tespit edilen konut yapılarının çevrelerinde bulunan çukurları doldurulurken yapılan eleme sırasında kumun içinde tahıllara keşfedilmiştir. SSCB zamanında bu alanın yakınlarında yapılan tahıl yetiştiriciliği bu coğrafi bölgenin verimliliğini göstermektedir. 1990'ların başında Boroo Gol burnunun batısındaki sektör buğday tarlalarıyla kaplı bir hâldeyken bu uygulama 2000'lerin başlarında sonlandırılmıştır. Günümüzde dahi Boroo Gol'ün yaklaşık 500 metre uzağında bir çiftlik ve bir tatlı su kuyusu bulunmaktadır. Moğolistan'da ekilebilir arazinin azlığı düşünüldüğünde Hunların bu tarıma elverişli alanı kullandığı görülmektedir.⁴⁴⁰

(Resim-52. Boroo Gol, Konut 4'teki değirmen taşları ve merdane)⁴⁴¹

⁴³⁸ Kara, *a.g.e.*, s.205.

⁴³⁹ Denis Ramsayer, "Role and Function of the Site of Boroo Gol", *Central Asiatic Journal*, Cilt 59, Sayı 1-2, 2017, s.62-63.

⁴⁴⁰ Ramsayer, "Role and Function of the Site of Boroo Gol", s.64.

⁴⁴¹ Ramsayer, Pousaz, Turbat, *a.g.m.*, s.235.

Yerleşim alanlarında bulunan tarım aletlerinin yanında Hunlara ait diğer yerleşim alanları ve mezar alanların da tarımsal ürünler bulunmaktadır. Bu tarımsal ürünlerin mezar alanlarında dahi bulunması Hunların günlük besin ihtiyaçları açısından önemini göstermektedir. Moğolistan'ın Egiin Gol Nehri'nin yanında bulunan Egiin Gol yerleşiminde yapılan kazılarda seramik kaplar ve kalıntılarının yanında yabancı ıspanak(chenopodium) ile buğday taneleri(triticum aestivum) de keşfedilmiştir. Günümüz Moğolistan topraklarının kuzey ucunda yer alan bu yerleşim yerinde yapılan incelemelerde Hunların bu mevkiiyi geçici olarak kullandığı keşfedilmiştir. Bölgenin iklimsel şartları ve bitkisel faunası hasebiyle bu bölgenin Hunlar tarafından bu bölgeye ilkbahar aylarında geldiği düşünülmektedir.⁴⁴² Günümüzde bölgede yapılan iklimsel araştırmalar da Egiin Gol'ün tarıma elverişli bir arazi olduğunu göstermektedir. Yağışlar genellikle yaz aylarında yağsa da kışın kar suları bölgedeki tarım arazilerine katkıda bulunmaktadır.⁴⁴³ Egiin Gol'ün yanında Gol Mod-II, Noyon Uul ve Dureny mezar alanlarında da tarım ürünlerinin kalıntılarına rastlanılmıştır.

Bu bölümde ilk olarak Hunların tüketim açısından tarım ürünlerine ne kadar ihtiyaçları olduklarını tespit etmeye çalıştık. Daha sonra Çin kaynaklarındaki bilgiler ve arkeolojik verileri üzerinden bu ihtiyaçlarını giderme yollarını araştırdık. Bu doğrultuda elde ettiğimiz verilere göre Hunların tarım yaptıkları açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Asya Hunlarının kalbi olan Moğol topraklarının tarıma çok elverişli olmayışı Hunları alternatif çözümler bulmaya yöneltmiştir. Coğrafyanın izin verdiği kadarıyla sınırlı tarım faaliyetlerinde bulunabilmişlerdir. Ivolga, Boroo Gol ve Egiin Gol gibi yerleşim alanlarında bu sınırlı tarım faaliyetlerini yaptıklarına dair kanıtlar mevcuttur. Bu sınırlılıktan dolayı Hunlar bu ürünleri Çin'den ve Batı Bölgeleri'ndeki vassallarından ticaret yoluyla elde etmişler, ellerindeki tarımsal ürünleri de büyük depolarda saklamışlardır.

3.5. ZANAAT

Hunların hayvancılık, ticaret ve tarımla birlikte iktisadi olarak en önemli uğraşları arasında zanaat de yer almaktadır. Çin kaynaklarında Hunların bu

⁴⁴² Joshua Wright, a.g.m., s.383-385.

⁴⁴³ William Honeychurch, *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire*, New York: Springer, 2015, s.96.

maharetlerinden bahsedilmese de Hunlara ait yerleşim ve mezar alanlarında bu bağlamda çok değerli buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bronz, altın, demir, gümüş gibi madenleri işleyen Hunlar bunun yanında kemik, deri, keçe, ahşap ve seramik gibi malzemeleri de işlemişlerdir. Bu zanaat ürünleri arasında özel ve karmaşık işçiliğe sahip birçok ürün bulunmuştur. Bu ürünler devletin içerisindeki özel yerli ustalar ve Çin'den gelen bazı zanaat ustalarına yaptırılmış olmalıdır. Bu zanaat ustaları, çoğunlukla konargöçer yaşayan Hunların inşa ettikleri yerleşim alanlarında yaşayarak burada çalıştıklarını düşünebiliriz.

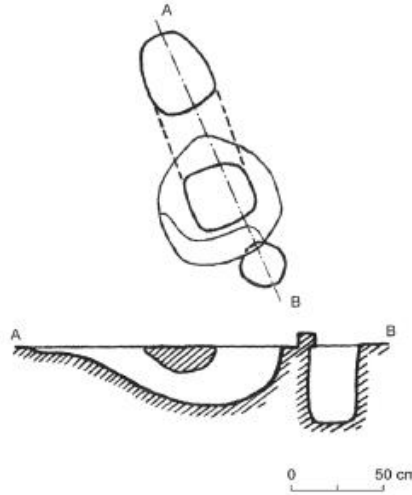
Hunlara ait bulunan yerleşim alanlarının çoğu bir yaşam alanından çok belli ekonomik ihtiyaçları gidermek amacıyla kurulmuş gibi görünmektedir. Böylelikle Hunlar ihtiyaçları olan ürünleri sadece ithal etmemiş kendi kaynakları ile de bu ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmışlardır. Hunların, Çin ve kendisi gibi diğer konargöçer devletlerle olan mücadeleleri karşısında uzun süre ayakta kalabilmesinin en önemli sebeplerinden birisi savaşçılık yeteneklerinin yanında bu iktisadi hareketlerin de oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadıkları coğrafi ve iktisadi zorluklar karşısında sürekli bir alternatif ürettiklerini gördüğümüz Hunlar, siyasi gelişmelerinin yanında iktisadi gelişim içine girmişlerdir. Bu özelliklerini bozkırdaki selefleri olan demirci⁴⁴⁴ Kök Türkler ve Uygurlarda da görmekteyiz.

3.5.1. Metalürji

Demiri ve diğer metalleri işlemek konargöçerlerin yaşamlarını idame ettirmek adına çok önemlidir. Savaş aletleri, at koşum takımları, yemek malzemeleri, süs eşyaları gibi birçok malzeme metali işleyebilmekten geçmektedir. Hunların hemen hemen her mezar ve yerleşim alanında bronz, demir, altın ya da gümüşten imal edilmiş malzemeler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu malzemeler Hunların iktisadi ve kültürel hayatı açısından oldukça önemlidirler. Pazırık gibi Hun öncesine ait mezar alanlarında da rastladığımız bu malzemeler hayvancılıktan sonra konargöçerlerin en işlevsel olduğu alandır.

⁴⁴⁴ Rouran (Ruan ruan ya da Juan Juan olarak da bilinmekte) kağanı Bumin Kağan'a ondan kızına istemesi üzerine: "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin?" demiştir. Buradan da Hunların selefi olan Kök Türklerin demircilikleri üzerine bir emare görüyoruz.; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.21.

Mezar ve yerleşim alanlarının neredeyse hepsinde görünen bu malzemeler nasıl elde ediliyordu? Yapılan analiz ve tarihlendirmeler neticesinde bir kısmının Çin ve Batı Bölgelerinden geldiği anlaşılan bu malzemelerin önemli bir kısmı Hunlar tarafından imal edilmekteydi. Hunlar sosyal yaşamlarının büyük bir bölümünü gezici olarak yani konargöçer olarak geçirse de yerleşim alanları da oluşturdukları ve buralarda bazı iktisadi ve dini faaliyetlerde bulduklarından bahsetmiştik. Bu doğrultuda Hunların inşa ettikleri yerleşim alanları arasından bazılarında metalürji işleri için yapıldığı öngörülen eritme fırınları bulunmaktadır. Hun yapımı ilk demir eritme fırını 1950'lerde Antonina Davydova tarafından Ivolga yerleşiminde bulunmuştur. Yerleşimin merkezinde 30 × 30 m ölçülerinde ve 1,65 m yüksekliğinde kare bir höyüğün altında demir eritme fırını kazılmıştır. Fırın, bir yeraltı kanalıyla birbirine bağlanan iki çukurdan ve yakınında bulunan küçük bir çukurdan oluşmaktadır. Fırının kendisi 37 × 37 cm ölçülerinde ve 35 cm derinliğinde dikdörtgen bir çukurdur. Köşeleri yuvarlatılmış ve duvarları kille kaplanmıştır. Çukurda ve tünelin girişinde cüruf ve odun kömürü bulunmuştur. Fırının güneybatısındaki yüzeyde, ağır yanmış kilden bir kubbenin parçaları bulunmuştur.⁴⁴⁵

(Resim-53. Ivolga yerleşiminde bulunan fırın yapısının çizimi)⁴⁴⁶

Ivolga yerleşimi tarihsel olarak Asya Hun Devleti'nin batı ucunda bulunurken arkeologlar tarafından devletin merkezi bölgesi olan Moğolistan topraklarında

⁴⁴⁵ Ursula Brosseder vd., "The innovation of iron and the Xiongnu – a case study from Central Mongolia", *Asian Archaeology*, Sayı 7, 2023, s.7.

⁴⁴⁶ Brosseder vd., "The innovation of iron and the Xiongnu – a case study from Central Mongolia", s.8.

bulunan Khustin Bulag'da da fırın yapıları ile karşılaşmıştır. 2010 yılında keşfedilip kazılmaya başlanan bu alan küçük olmasına karşın fırın, cüruf çukurları, taş çekiç ve taş örs bulunmuştur.⁴⁴⁷ Buradaki fırınlar üç farklı türden oluşmaktadır: 1.si yaklaşık 50 × 50 cm boyutlarında küçük kare bir çukur ve buna bağlı daha büyük oval veya kare bir cüruf atma çukurundan oluşur (Resim-54.a.). 2.si içinde büyük miktarda cüruf bulunan yaklaşık 1 × 0,5 m boyutlarında büyük bir cüruf çukurudur (Resim-54.b.). 3.sü iki bölümden oluşur ancak fırının cüruf çukuru bir tünelle daha büyük cüruf bertaraf çukuruna bağlanır (Resim-54.c.).⁴⁴⁸ Bu fırınların bulunduğu yerlerde ayrıca havalandırma borusu olan *tuyere* parçaları da bulunmuştur. Bu fırınlar Hunlardaki metal işçiliğine dair en değerli örneklerdir.⁴⁴⁹

(Resim-54. Khustin Bulag'daki fırın yapıları, 1. tipteki fırın[a.], 2. tipteki fırın [b.], 3. Tipteki fırın [c.])⁴⁵⁰

3.5.2. At Koşum Takımları

Hunlarda at biniciliği, çevresindeki diğer konargöçer halklar ve Çin'e göre daha gelişmiş düzeydedir. Bu gelişmişliklerinin sebebi çokça pratik yapmalarına, özel atlara sahip olmalarına ve kendi üretimleri olan at koşum takımlarına sahip olmalarındır. Hunların at koşum takımları; bir başlık, bir yanak kayışı, bir burun bandı, bir dizgin kayışı, boğaz mandalı ve bazen bir kaş bandı ile kaş kayışından oluşur. Demir uçların uzunluğu 19-24 cm arasında değişmekte olup genişliği yaklaşık 1 cm'dir ve ince,

⁴⁴⁷ Tomotaka Sasada, Lochin Ishtseren, "Two Types of Iron Smelting Furnaces in Ancient Mongolia", *Materials Science Forum*, Sayı 983, 2020, s.3.

⁴⁴⁸ Sasada, Ishtseren, a.g.m., s.9-10.

⁴⁴⁹ Aynı zamanda bu fırınlarda seramik işçiliği yapıldığına dair kanıtlar da bulunmuştur. Bu konu ile bilgilendirme ilgili alt başlık olan "Seramik İşçiliği" altında işlenecektir.

⁴⁵⁰ Sasada, Ishtseren, a.g.m., s.9-10.

yassılaştırılmış metalden dövülerek iki kapalı daire haline getirilir; bunlardan küçük olanı atın ağzına girer, büyük olanı ise yanak parçası içindir. Yanak parçaları boynuz, demir ya da bronzdan yapılırdı. Dizgin kayışının sabitlendiği ve daha sonra uca takıldığı iki delikleri vardı. Bu deliklerin amacı, ata binerken gemi atın ağzında sıkıca tutmaktı.⁴⁵¹ Birçok Hun mezarında at koşum takımı bulunmuştur. En iyi örnekleri Gol Mod-I, Burkhan Tolgoi, Noyon Uul, Duurlig Nars mezarlarında bulunmuştur. Bu mezarlarda buluna at koşum takımları genellikle demirden imal edilmiş olan dizgin parçalarıdır. Hun mezarlarında sıklıkla dizgin parçaları bulunurken eyer sadece Noyon Uul'daki 6 numaralı mezarda bulunmuştur. Ahşaptan yapılan bu eyer M.S. 1.yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁴⁵² Çin ve diğer konargöçerlerin de ahşap eyer kullanmakta olduğu bilinmektedir. Hunlar tarafından imal edilen eyerlerin de tahtadan imal edilmesinden dolayı bu eyerlerin çoğu günümüze kadar ulaşamamış olabilir.

Hunlar atlarına koşum takımları haricinde değerli süs eşyaları da takmışlardır. Bu süs eşyaları seçkin mezarlarından çıkmış olup seçkinler tarafından kullanılan atlara takılmış olmalıdır. Atlara takıldığı düşünülen bu süs eşyalarının en istisnai ve değerli örneklerinde Noyon Uul, Gol Mod-I, Gol Mod-II ve Tsaram mezar alanlarında rastlanılmıştır. Bu süs eşyalarının benzerleri Kore ve Çin gibi Hun hâkimiyet sahasının dışındaki bölgelerde de bulunmuştur. Bu süs parçaları Hun mezarları içindeki en istisnai ürünler arasında yer almaktadır. İlk buldukları zaman ne için kullanıldıkları anlaşılamayan bu parçaların daha sonra atların koşum takımlarını süslemek için kullanıldığı düşünülmüştür.⁴⁵³ Bu süs eşyalarından Noyon Uul ve Gol Mod-I'de bulunanlar üzerinde tek boynuzlu at⁴⁵⁴ ve ejderha gibi mistik hayvanların tasvirleri de bulunmaktadır. Bu at süsleri dairesel ve alt tarafı elips üste doğru daralan bir yapı olmak üzere iki şekildedir. Dairesel formda olanların atın göğüs kısmında diğer türün ise arka tarafında, kruper kısmına takıldığı düşünülmektedir. Bu mistik hayvanları süs

⁴⁵¹ Yeruul Erdene, "Horse Equipments", *Treasure of the Xiongnu*, s.196.

⁴⁵² Jamsranjav Bayarsaikhan vd., "The origins of saddles and riding technology in East Asia: discoveries from the Mongolian Altai", *Antiquity*, Cilt 98, Sayı 397, 2023, s.106.

⁴⁵³ Chimiddorzh Erööl-Erdene, "Animal Style Silver Ornaments Of The Xiongnu Period", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.337.

⁴⁵⁴ Bazı araştırmacılar tarafından buradaki tek boynuzlu at Çin'deki mistik bir figür olan "Qilin" olarak iddia edilse de süs eşyası üzerindeki tek boynuzlu at ve diğer Qilin tasvirleri birbirlerine benzememektedir. Çin mitolojisinden bir başka karakter de olabileceği gibi bozkır mitinin de bir ürünü olabilir.

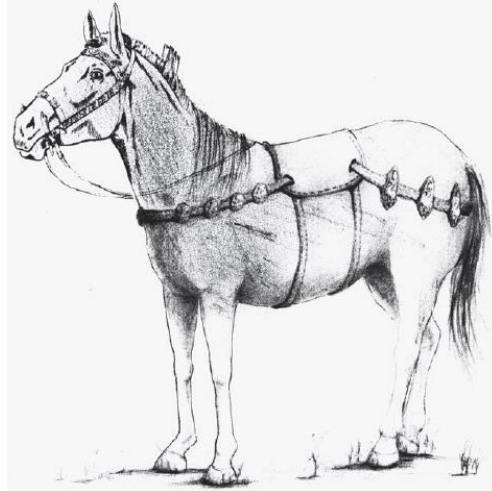
eşyaları üzerinde tasvir edilmesi; Hunlar için mitlerin günlük hayatta da saygı ve koruyuculuk gibi kavramlar üzerinden bir karşılığının olduğunu göstermektedir.

(Resim-55. Noyon Uul'daki 20 numaralı mezarda bulunan tek boynuzlu at tasvirlerinin olduğu gümüş süslemeler.)⁴⁵⁵

(Resim-56. Noyon Uul'daki 6 numaralı mezarda bulunan gümüş süsler)⁴⁵⁶

(Resim-57. At süslerinin konumu ile ilgili rekonstrüksiyon çizimi)⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Yeruul Erdene, "Horse Equipments", *Treasure of the Xiongnu*, s.213.

⁴⁵⁶ Yeruul Erdene, "Horse Equipments", *Treasure of the Xiongnu*, s.216

⁴⁵⁷ Erööl-Erdene, "Animal Style Silver Ornaments Of The Xiongnu Period", s.338.

3.5.3. Silahlar

Hunların silah teknolojisi Çin'e ve diğer konargöçer devletlere kurdukları üstünlüğü temel sebeplerinden birisidir. Tarihi kayıtlara göre çocukluktan itibaren silah talimi yapan Hunlar bu sayede hem fiziksel hem de silah kullanımını açısından sürekli hazır haldelerdi. Çin kaynaklarında savaş teçhizatları ile ilgili uzak mesafe için ok ve yay kullandıkları, yakın mesafe için ise bıçak ve kısa mızrak kullandıklarından bahseder.⁴⁵⁸ Hunların silahları alakalı "ıslık çalan ok"tan da bahsedilmektedir. Islıklı oklarla ilgili bilgi Modu'nun babası Touman'a yaptığı darbe sırasında geçmektedir. Tarihi kaynaklarda adı geçen bu özel okun çıkardığı ses 5 delikten oluşan küre şeklindeki kemik bir uç sayesinde çıkmaktadır (bknz.Resim-8). Bu okun çıkardığı sestten dolayı yaralama özelliğinden çok harp psikolojisi yani düşmanı savaş sırasında korkuya kapılmasını sağlamak ve savaş sırasındaki yer yön bilgileri açısından daha değerlidir.

3.5.3.1. Yay ve Ok Uçları

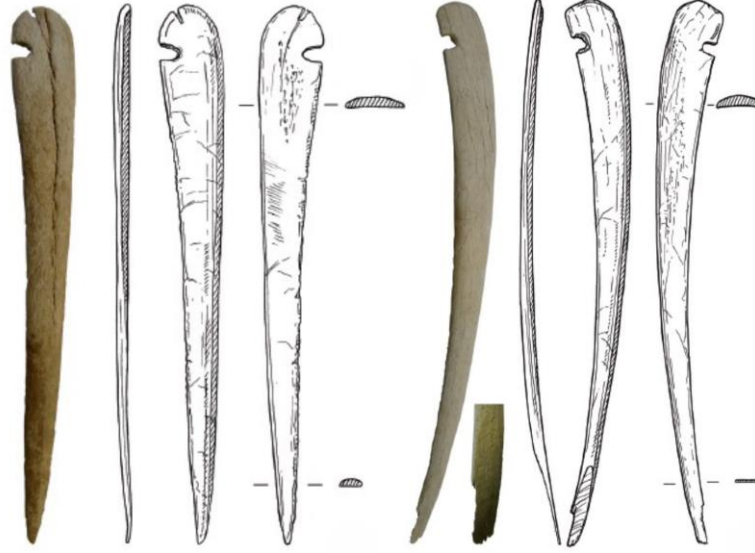
Hun mezar ve yerleşim alanlarında çok sayıda yay ve ok uçları bulunmuştur. Avcılık için de önemli olan bu silahlar buluntular arasındaki sayısal oranıyla aynı zamanda Hunların savaşçılık karakteri hakkında değerli emareler barındırmaktadır. Tarihi kaynaklarda geçen ifadelerle göre süvarilerden oluşan ordulara sahip olan Hunların asli savaş silahının ok ve yay olduğu gözükmektedir. Öyle ki mezar ve yerleşim alanlarında tarihi kaynaklarda bahsolunduğu gibi kılıç, mızrak ve bıçak gibi silahlar da bulunmuş olsa da ok ve yaylar çoğunluktadır. Kazılarda elde edilen sonuçlara göre Hun yayları genellikle kemik ve boynuzdan imal edilen⁴⁵⁹ üç parçalı kompozit bir türdür. Bu parçalar; kenar parçaları, orta parça ve sap parçası şeklinde ayrılmaktadır. Hun yayının üst ve alt kısımlar farklı uzunluklara sahiptir. Bu tür bir yay, Khuvsgul eyaletindeki Sul tolgoi bölgesinde bulunmuş olup ve yayın uzunluğunun 150 cm'den fazla olduğu düşünülmektedir. Hun yayının üst kısmını daha büyük, alt kısmını ise daha küçük olmasının sebebinin at üzerinde rahat bir şekilde atış yapmak olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁰ Ayrıca bu tür bir yay Tuva, Shoombuziin Belchir gibi mezar alanlarında da bulunmuştur. Mezar alanlarında yay parçası olduğu

⁴⁵⁸ Ban Gu, *HS*, s.1.

⁴⁵⁹ Batsaikhan, "The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilization", s.123.

⁴⁶⁰ N. Erdene-Ochir, "Bow", *Encyclopaedia Xiongnu*, s.35.

düşünülen bazı yay parçaları da bulunmuştur. Fakat ahşap organik yapısı gereği günümüze kadar dayanamayan bir malzeme olduğu için mezar alanlarında çok örneğe rastlanılamamıştır. Bu sebeple Hunların ahşap yayları ne sıklıkla ahşap yay kullandıkları anlaşılamamaktadır.

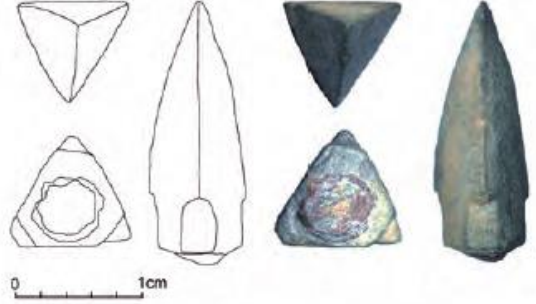
(Resim-58. Tuva'da bulunan Terezin kazı alanında bulunan kemik yay gövdeleri)⁴⁶¹

Arkeolojik malzemelere göre Hunların çeşitli ok uçları kullandıkları gözükmektedir. Bunların arasında tarihi kayıtlarda da geçen ısılk çalan okun yanı sıra birçok farklı çeşit bulunmaktadır. Hunlar kemik, bronz ve demir olmak üzere üç çeşit ok ucu kullanmışlardır. Bu ok uçları arasında kemik olanlar deriye zarar vermemesi ve üretim kolaylığı gibi sebeplerden ötürü muhtemelen daha çok avcılık faaliyetleri sırasında kullanılmıştır. Savaşlarda kullanılmış olsalar dahi zırhsız askerlere karşı kullanılmış olmalıdır. Bronz ve demir ok uçları ise daha keskin ve öldürücü yapıdadırlar. Bu sebeple savaşlarda daha çok demir ok uçlarının kullanıldığını düşünebiliriz. Tuva'nın Kokel bölgesinde bulunan mezar alanındaki iskelet kalıntılarındaki kesikler ve alanda bulunan ok uçlarının bu ölümlerin hediyelerinin yanında olmayıp iskelet bölgelerinde bulunması bu savımızı desteklemektedir.⁴⁶² Ok

⁴⁶¹ Pavel Levus, "New Finds From The Xiongnu Period In Central Tuva. Preliminary Communication", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.526.

⁴⁶² Timur Sadykov vd., "The Kokel of Southern Siberia: New data on a post-Xiongnu material culture", *Plos One*, Cilt 16, Sayı 17, 2021, s.24.

uçlarının ham maddeleri kemik, bronz ve demir olsa da şekil bakımında çeşidi oldukça fazladır. İki kenarlı, üçgen, konik, dört kenarlı ok uçlarının çeşitlerinin yanı en ve boy oranlarında da değişiklikler bulunabilmektedir.

(Resim-59. Mangasin Khuree kazı alanında bulunan demir ok ucu)⁴⁶³

(Resim-60. Boroo Gol yerleşim yerinde bulunan kemik ok uçları)⁴⁶⁴

(Resim-61. Bayanbulag harabesinde bulunan bronz ok ucu)⁴⁶⁵

3.5.3.2. Kılıç Mızrak ve Bıçaklar

Genellikle hafif süvari birliklerine sahip olduğunu tahmin ettiğimiz Hunların savaş teçhizatları da genellikle bu yöndedir. Tarihi kayıtlarda Hunların yakın mesafe

⁴⁶³ Chunag Amartüvshin vd., “On The Walled Site Of Mangasyn Khuree In Galbyn Gobi”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.512.

⁴⁶⁴ Turbat, “Boroo Settlement”, s.92.

⁴⁶⁵ Chuang Amartuvshin, “The Bayanbulag Fortress”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.84-85.

silahları için bıçak ve mızrak kullandıkları bilgisi verilmektedir. Kazı alanlarından elde edilen veriler bu bilgileri doğrulamakla beraber aynı zamanda Hunların kılıç da kullandıkları gözlemlenmiştir. Hun mezarlarında genellikle kısa kılıçlar bulunmuş bunların bazılarının bıçak olabileceği de düşünülmüştür. Moğolistan'ın Baga Gazrin Chuluu Dağı'nda bulunan Alag Tolgoi mezar alanında huş ağacı kabuğundan yapılmış bir kılıf içinde bu kısa kılıç tipinden bulunmuştur. Burada bulunan bu kılıç -ya da bıçak- 26 cm uzunluğundadır.⁴⁶⁶ Bir başka kılıç keşfi 1990 yılında Ulanbatur yakınlarındaki Baruun Kairkhan'daki 2 Hun mezarı üzerinde yapılan çalışmalarda keşfedilmiştir. Burada ahşap bir kın içinde demir bir kılıç bulunmuştur.⁴⁶⁷ Kılıcın uzunluğu 67,7 cm, kalınlığı 0,5 cm, kabza uzunluğu 1,9 cm, kalınlığı 1 cm, ağırlığı 160 gr'dır. Çift ağızlı, sivri ve ince uçludur. Kılıcın yüzeyi oldukça aşınmış olmasına rağmen çok iyi korunmuştur. Bu kılıç MAS Arkeoloji Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir. Baruun Kairkhan'dakine benzer yapıda bir başka kılıç da yine Moğolistan, Khov'da bulunan bir Hun mezarında keşfedilmiştir.⁴⁶⁸ Tarihsel olarak devletin merkezi olan Moğolistan topraklarına göre Çin'de bulunan Hun mezarlarında kılıç kalıntısı daha çoktur. Örnek olarak Çin'in Ningxia mevkiinde 5 adet⁴⁶⁹ ve Xigoupan'ın 2 numaralı mezarında, muhtemelen seçkin bir Hun mezarında iyi korunmuş bir kılıç bulunmuştur.⁴⁷⁰ Bahaeddin Ögel'e göre burada bulunan kılıçlar⁴⁷¹ sonraki dönem Türk kılıçlarının prototipi olabilir.⁴⁷² Hafif süvari mantığına uymayan kılıçlara ok, yay mızrak ve bıçaklara nazaran mezar alanlarında daha az karşılaşılmıştır. Hem tarihi kaynaklar hem de arkeolojik verilere göre Hun ordusunda kılıcın sık kullanılmadığı görülmektedir. Kılıç, Hun ordu tipine uymaması sebebiyle Hun ordusuna sonradan Çin ve diğer konargöçer toplumlar etkisiyle girmiş olmalıdır.

⁴⁶⁶ Albert Russell Nelson vd., "Caught In The Act: Understanding Xiongnu Site Formation Processes At Baga Gazaryn Chuluu, Mongolia", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.223-224.

⁴⁶⁷ Byambaa Gunchinsuren, "A History of Mongolian Archaeological Studies", *Handbook of East and Southeast Asian Archaeology*, ed. Junko Habu vd., New York: Springer, 2017, s.68.

⁴⁶⁸ N. Erdene-Ochir, "Sword", *Encyclopedia Xiongnu*, s.170.

⁴⁶⁹ Sarıtaş, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁷⁰ Yan Liu vd., "China and the steppe: technological study of precious metalwork from Xigoupan Tomb 2 (4th–3rd c. BCE) in the Ordos region, Inner Mongolia", *Heritage Science*, Cilt 9, Sayı 1, 2021, s.2.

⁴⁷¹ Ögel bu silahlarından boyutlarından ötürü makalesinde bunlara "satr" demektedir.

⁴⁷² Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 6, Sayı 5, s.431.

(Resim-62. Baruun Kairkhan’da bulunan demir kılıç)⁴⁷³

Hun savaş teçhizatı içinde bulunan önemli silahlardan birisi de bıçaklardır. Çin kaynaklarından Hunların törenlerinde de kullandığını öğrendiğimiz bıçaklar, kılıçlara oranla Hun mezarlarında daha çok karşılaştığımız bir buluntudur. Bunun sebeplerinden birisi günlük hayatta da kullanılması olabilir. Fakat Çin kaynaklarındaki ilgili anlatılara göre günlük hayat işleri ve törenler dışında Hunların önemli yakın dövüş silahlarından birisidir.⁴⁷⁴ Kısa saplı ve düz ağızlı olan hun bıçağının yapılan kazılardaki cinsiyeti belirlenebilen kişilerin üzerinde yapılan bir istatistik neticesinde kadın ve erkek mezarlarında eşit derecede bulunduğu görülmektedir.⁴⁷⁵ Bu veriler genel tabloyu tam olarak yansıtmasa da bıçağın halk arasındaki yaygın kullanımını hakkında önemli emareler barındırmaktadır.

(Resim-63. Selenge Nehri civarında bulunan Ugumuur Uul kazı alanında bulunan demir bıçak)⁴⁷⁶

Hunlara ait mezar ve yerleşim alanlarında azımsanamayacak sayıda mızrak ucu bulunmuştur. Bulunan bu mızrak uçlarının sayıları kılıçlara oranla daha çoktur. Çin kaynaklarında da bahsolunan mızraklar Hunların ok-yay ve bıçaktan sonraki en çok kullandığı silah türü olabilir. Demirden imal edilen mızrak uçları farklı şekillere sahip olabilmektedir. Han ordusunda da sıklıkla kullanılan mızraklar süvarileri etkisiz hâle getirmek için kullanılmaktaydı. Bazı araştırmacılar tarafından, Çin ordusu tarafından

⁴⁷³ N. Erdene-Ochir, “Xiongnu Knife and Swords”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.242-243.

⁴⁷⁴ Ban Gu, *HS.*, s.1.

⁴⁷⁵ Ts. Turbat, “Funeral Accompanied Objects”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.85.

⁴⁷⁶ N. Erdene-Ochir, “Xiongnu Knife and Swords”, s.244.

Hun süvarileri için sıkça kullanılan mızrakların Hunlara da bu şekilde geçtiği düşünülmektedir.⁴⁷⁷ Fakat Hunlar hakkında ilk bahisleri öğrendiğimiz Sima Qian Hunları tanımlarken bu silahlardan da bahsetmektedir. Eğer Hunlara bu silah Çin'den geçmiş olsaydı Sima Qian bu durumu belirtirdi. Ayrıca Hunlara atfedilen bir petroglif alanı olan Tsagaan Gol'daki bir av ve tören sahnesinin karışık verildiği bir tasvirde iki adamın elinde mızrak tuttuğu görülmektedir.

(Resim-64. Tsagaan Gol petroglif alanından bir av ve tören tasviri)⁴⁷⁸

3.5.4. Kemer Tokaları

Kemer tokaları Hunların en ayırt edici sembolik süs ve rütbe eşyasıdır. Kare planlı ve daire planlı mezarlar kadar ayırt edici bir eşyadır. Altın, demir, bronz, kemik, deri, tahta ve taştan imal edilen kemer tokaları üzerindeki tasvirlerle aynı kaya resimlerinde olduğu gibi ait olduğu toplumun kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Sergey Minyaev tarafından bu kemerler Hun toplumunda içinde herhangi bir seviye belirtmezken birçok araştırmacıya göre bu kemerler halk içindeki yüksek statüdeki kişiler tarafından takılmaktadır.⁴⁷⁹ Arkeolojik verilere göre kemerler, Hun toplumu içinde kadınlar ve erkekler tarafından ortak bir şekilde kullanılmıştır. Üstünde genellikle hayvan tasvirleri yer alan bu kemerlerde bazen “Keshenjuan” mezar alanında bulunduğu gibi güreş tasviri⁴⁸⁰ gibi farklı tasvirler de yer almaktadır.

⁴⁷⁷ N. Erdene-Ochir, “Spear”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.167-168.

⁴⁷⁸ Batbold, “Rock Art of the Xiongnu”, s.101.

⁴⁷⁹ Ursula Brosseder, “Belt Plaques As An Indicator Of East-West Relations”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.355.

⁴⁸⁰ Bknz. Resim-21.

Hun öncesi dönemde de örnekleri olsa da Hunların maden ve zanaat işçiliği ile daha iyi bir seviyeye çıkması ile birlikte kemerlerde büyük bir gelişim yaşanmıştır. Kemer tokaları Hunlarda bir statü belirtirken aslında bayrak minvalinde bir birleştiriciliği de vardır. Modu'nun fetihleri ile birleşen konargöçerler bu kemerleri ortak bir amaç ve statü için takmış olmalıdır. Kemerler akik boncuklar, bronz askı parçaları ve pençe şeklindeki taş süsler gibi çeşitli küçük nesnelere de süslenmiştir. M.Ö. 2.yüzyılın sonlarında Hanlarla savaşlar başladıktan sonra bile Han bronz sikkeleri bozkır kemerlerini süslemek için kullanıldı. Ancak en dikkat çekici ve prestijli parçalar, üzerinde bir dizi hayvan bulunan büyük delikli bronz tokalardır.⁴⁸¹ Hun döneminde yaygınlığı ve önemi artan kemer tokalar Çin'de de moda hâline gelmiş ve hatta değerli bir nesne olarak Modu'ya da altın bir kuşak ve altın kemer tokası gönderilmiştir.⁴⁸² Bu tokaların takıldığı kemerler bir süs eşyası olması yanında üzerine belli araçların da asılabileceği bir aksesuardır.⁴⁸³ Böylelikle kemer ve kemer tokalarının Hun toplumunda bir statü işareti göstermesinin yanında günlük hayatı kolaylaştıran bir araç olduğunu da görmekteyiz.

(Resim-65. Burkhan Tolgoi 27 numaralı mezarda bulunan altın kemer tokası)⁴⁸⁴

3.5.5. Süs Eşyaları

Arkeolojik verilere göre Hunlarda seçkinler ve sıradan halktan kişiler yani toplumun her kesminin süs eşyaları kullandıkları anlaşılmaktadır. Seçkinler daha değerli madenlerden yapılan süs eşyaları ve ithal süs eşyaları kullanmış, sıradan halk

⁴⁸¹ Miller, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁸² Ban Gu, *HS*, s.15.

⁴⁸³ Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", *Ankara DTCF Dergisi*, Cilt 53, Sayı 1, 2013, s.222.

⁴⁸⁴ Ts. Odbaatar, "Xiongnu Belts", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.140.

ise daha değersiz malzemelerden kendilerine süsler yapmışlardır. Bazı sıradan halk mezarlarında seçkinlerin taktıkları değerli süs eşyalarının taklitleri dahi keşfedilmiştir. Genel olarak Hun mezarlarında değerli ve sıradan taşlar, boncuk kolyeler, taş kolyeler, küpeler, kemik eşyalar bulunmaktadır.

Ticaret yoluyla Hun topraklarına gelmiş süs eşyaları dışında Hunların kendi üretimleri olan süs eşyaları da mevcuttur. Özellikle altın süs eşyaları muhtemelen seçkinler için yapılmış çok nadide eserlerdir. Altın süs eşyalar konusunda şu ana kadar kazılan mezar alanları arasında en zengin yerler; Noyon Uul, Gol Mod-I, Gol Mod-II ve Duurlig Nars'tır. Noyon Uul'da; altın bir toka, birçok altın kemer süsü, turkuaz taşlı altın bir düğme(?)⁴⁸⁵, altın tabut süsleri ve içi taşla süslenmiş bir altın süs eşyası bulunmuştur.⁴⁸⁶ Bir seçkin mezar alanı olan Noyon Uul'daki altın eşyalardan turkuaz taşlı düğme ve tabut süsü Duurlig Nars'ta da bulunmaktadır. Gol Mod-I'de turkuaz taşlı altın düğme örneğinden farklı çeşitlerde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Tamir Ulaan Khoshuu'da altın işlemeciliğinin ve süslerin en değerli örneklerinden birisi olan altın bir küpe keşfedilmiştir.⁴⁸⁷ Tamir Ulaan Khosuu mezar alanındaki 109 numaralı mezarda bulunan bu altın küpe, mezar yağmanlanmış olsa da yağmacılar tarafından fark edilmemiş ve günümüze kadar gelebilmiştir. Lehimle işlenerek yapılmış olan küpe Hun süs ürünlerinin ve zanaatının en iyi örneklerinden birisidir (Resim-66).

(Resim-66. Tamir Ulaan Khosuu 109 numaralı mezarda bulunan altın küpe)⁴⁸⁸

Boncuk kolyeler, Hun süs eşyaları arasında en yaygın olan türlerden birisidir. Bu kolye ve süs eşyaları genellikle taş, cam ve kemikten yapılmıştır. Hun döneminde boncuklar genellikle kireçtaşından veya turkuaz, kalsedon, yeşim taşı, siyah ve sarı

⁴⁸⁵ Bu eşyaların kullanım amacı tam olarak belirlenemese de kıyafet süsü gibi gözükmektedir.

⁴⁸⁶ Polosmak, "The Xiongnu Gold from Noin-Ula(Mongolia)", s.86-87.

⁴⁸⁷ David E. Purcell vd., "Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley", *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2005, s.25.

⁴⁸⁸ David E. Purcell, a.g.m., s.25.

kehribar, lapis lazuli ve malakit gibi değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmıştır. Boncukların şekilleri arasında yuvarlak, oval, dört kenarlı, dikdörtgen ve deniz kabuğu şekilleri bulunmaktadır. Bu boncukların birçoğunun batıdan, ticari ilişkiler sayesinde geldiğine inanılmaktadır.⁴⁸⁹ Birçoğu hammaddesi açısından ticari ilişkiler sonucu gelmiş gibi gözükse de Hun süs kültürüne yerleştiği için Hunlar bu boncuk süslerin bazılarını kendileri üretmiş olmalıdır. Bu boncuk kolye süsleri seçkin mezarlarının yanında Shoombuzin Belchir gibi sıradan halka ait mezar alanlarında da önemli miktarda bulunmuştur.⁴⁹⁰ Rus araştırmacı Hudiakov bu boncuk süslerin Hun kadınları tarafından koruyuculuk ve doğurganlık açısından sembolik olarak da takılmış olabileceğini öne sürmektedir.⁴⁹¹ Kemer tokaları, Jinglu bıçağı ve bronz aynalar gibi materyaller ile mezarlara ölü yanına konulan eşyalara verilen kutsiyeti bildiğimiz Hun toplumunda bu süs eşyalarının da tılsımlı bir amacı olabilir.

(Resim-67. Burkhan Tolgoi mezar alanında bulunan boncuk kolye)⁴⁹²

3.5.6. Ahşap İşçiliği

Hun zanaatının önemli kolları arasında ahşap işçiliği de yer almaktadır. Han Shu'da Hunların ahşap işçiliği ile alakalı Wuzhuliu Chanyu ve Han elçisi arasında bir diyalog bulunmaktadır. Han elçisi Chanyu'den sınırdaki bir Hun toprağını askeri güvenlik açısından teslim edilmesini istemiştir. Bu toprağın önemini sordurup cevap vereceğini söyleyen Chanyu daha sonra elçiyi çağırarak bu topraklardaki ağaçların

⁴⁸⁹ Ts. Egiima, "Pendants and beads", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, s.116.

⁴⁹⁰ J. Bayarsaikhan vd., "Shombuuzyn Belchir Dekh Khünnügin Dursgal", s.144.

⁴⁹¹ Y. S. Hudiakov, "Female Ornaments Of The Xiongnu-Xianbei Age From Ulug-Choltukh, The Edigan River Valley, Gorny Altai", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, Cilt 42, Sayı 1, 2014, s.107-108.

⁴⁹² Ts. Egiima, "Pendants and beads", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, s.119.

araba ve çadır yapımında çok önemli olduğunu ve vermek istemediğini söylemektedir.⁴⁹³ Buradan Hunların yoğun bir şekilde ahşap işçiliği ile uğraştıkları anlaşılmaktadır. Ahşap organik yapısı itibariyle yıllar içinde doğada kaybolmaya yakın bir madde olsa da Hunların ahşap işçiliği hakkında değerli arkeolojik malzemeler bulunmaktadır. Tabutlar bu konuda Hun ahşap işçiliğinin en önemli örnekleridir. Bu ahşap tabutlardan Noyon Uul'da testere izlerine açık bir şekilde rastlanılmıştır. Aynı zamanda Duulga Uul ve Khudugin Tolgoi mezar alanlarında demir testereler bulunmuştur.⁴⁹⁴ Tabut yapımlarında özellikle seçkinlere ait mezarlarda bulunan tabutlarda sade bir işçilik yoktur. Ya altın süslerle süslenir ya da Duulga Uul'daki 2 numaralı mezarda bulunan tabut parçasında olduğu gibi çizimler yapılmıştır. Bu da Hunların sanat anlayışına sahip usta marangozlar olduğunu göstermektedir.

(Resim-68. Duulga Uul 2 numaralı mezardaki tabut parçası üzerine yapılan çizim)⁴⁹⁵

3.5.7. Seramik İşçiliği

Hun yerleşim alanları ile mezar alanlarında çok sayıda çeşitli amaçlarla kullanılmak üzere üretilmiş seramik malzemeler bulunmuştur. Hunlar seramikten kaplar ve mimari malzemeler üretmişlerdir. Seramikten imal edilen Hun kapları geniş ağızlı ve dar ağızlı olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu seramik Hun kaplarının en ayırt edici özelliği seramik malzemenin üzerinde bulunan genellikle iki düz çizgi arasına

⁴⁹³ Ban Gu, *HS*, s.71.

⁴⁹⁴ Ts. Turbat, "Wood Processing Art", *Encyclopedia Xiongnu*, s.195.

⁴⁹⁵ G. Eregzen, "The Internal Structure Of Circular Burials And The Funeral Practices", s.65.

kazınmış dalgalı çizgiler şeklindeki dekoratif bantlardır.⁴⁹⁶ Örneğin, Ivolga yerleşim ve mezarlık alanında bulunan seramik parçalar, Burkhan Tolgoi mezar alanında bulunan seramik kaplar, Tamir Ulaan Khosu'daki seramik kaplar, Khustin Bulag'daki seramik parçalar, Tuva'daki Terezin mezar alanı ve Boroo Gol'deki seramik kaplar bu şekilde süslenmişlerdir.⁴⁹⁷

Hunlar kapların yanı sıra çatı malzemenin çatı parçalarının da üretmişlerdir. Ivolga, Derestui, Taşeba ve Terelzin gibi yerleşim alanlarında çok sayıda seramik çatı parçası bulunmuştur. Üzerleri çeşitli sembollerle bezenen bu seramik parçalar hem Hun mimarisinin hem de seramik işçiliğinin değerli örnekleridir.

Seramik kap ve çatı parçaları özel fırınlarda yapılmaktaydı. Bu tür fırınların bir örneğini Boroo Gol'de görmekteyiz. Boroo Gol yerleşim alanında kömür ve yanmış kil kalıntıları keşfedilmiştir.⁴⁹⁸ Ayrıca burada çok sayıda seramik kap bulunmuş klasik Hun tipinde dalgalı şekillerle süslendirilmiştir. Bir başka seramik fırın örneği ise Khustin Bulag'da keşfedilmiştir. Khustin Bulag'da seramik parçaları ve üzerinde parmak izleri bulunan pişmemiş kil bulunmuştur. Khustin Bulag'da metalürji işlerinin yapıldığı fırınlar haricinde çatı kiremitlerinin pişirildiği ayrı bir fırın bulunmuş bu fırında dalgalı desenli seramik levhalar ve üzerinde desenler olan goblen tuğlalar keşfedilmiştir.⁴⁹⁹ Hun öncesi dönemde Kelteminar, Afanesyovo ve Andronovo gibi kültürlerle ait değerli çömlek işçilikleri bulunmaktadır. Hunlara baktığımızda ise geçmişten gelen bu geleneği devam ettirip çömlekçiliğin yanına seramiği daha detaylı işleyerek farklı işlevde ürünler de ortaya çıkarmışlardır. Bu bakımdan kendi dönemine kadar gelen bu kültürel hazineyi daha da geliştirerek Kök Türk ve Uygurlar gibi selevi olan Türk devletlerine değerli bir hazine bırakmıştır.

⁴⁹⁶ Danilov, Tsydenova, a.g.m., s.347.

⁴⁹⁷ Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, "Archaeological discoveries in Tuva: excavations of the Ala-Tey and Terezin cemeteries of the Xiongnu period in 2015–2016", *Asian Archaeology*, Sayı 1, 2018, s.50.

⁴⁹⁸ Ramseyer, Pousaz, T. Turbat, a.g.m., s.234.

⁴⁹⁹ G. Eregzen, "The Pottery Kilns at Khustyn Bulag", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.95.

(Resim-69. Tamir Ulaan Khosu’da bulunan seramik kaplar)⁵⁰⁰

3.5.8. Dokumacılık

Çin kaynaklarında Hunların hayvanların derisinden ve keçeden kıyafet yaptıkları geçmektedir. Bu malzemelerden yapılan elbiseler bozkırın yapısına uygun ve dayanıklı elbiselerdir. Han Shu’da Zhonghang Yue, Laoshang Chanyu’nun Çin ipeğine olan ilgisine karşı onu deri ve keçenin bozkır şartlarına daha dayanıklı olduğu ve kendi kültüründen vazgeçmemesi gerektiği şeklinde uyarmaktadır.⁵⁰¹ Şu ana kadar mezar alanlarında bulunan bazı kemik eşyaların Hunlar tarafından yün ve deri işlem için kullanıldığı düşünülse de⁵⁰² bu konu hakkında arkeolojik eser açısından henüz net bir kanıt ortaya konulamamaktadır. Fakat araçlar bulunamasa da Hunların kendi bir kıyafet tarzı olduğu bilinmektedir ve kuvvetle muhtemele bu ürünler Hun ustaları tarafından yapılmış olmalıdır.

Çin kaynaklarında Hunların Çin’den ipek elbise almaları dışında büyük miktarlarda ham ipek kumaşlar da aldıkları geçmektedir. Hunlar aldıkları bu kumaşların bir kısmını ticari dolaşıma sokup bir kısmını da işlemiş olmalıdırlar. Han Shu’da Hunların ipeği gösteriş için kullanmanın dışında soğuktan da korunmak için kullanmış olabileceğine dair bilgiler de yer almaktadır. Laoshang Chanyu’ye sınırda yaşanan bir anlaşmazlık ile ilgili yazdığı mektupta Han imparatoru Xiaowen:

⁵⁰⁰ T. Turbat, T. Batbayar, “Tamıryn Ulaan Khoshuuny 2017 Ony Maltlagaar Ilrүүлsen Shavar Sav Suulga”, *TAMIRYN ULAAN Khoshuuny Khünnügün Soyol*, Ulaanbatar, 2021, s.167.

⁵⁰¹ Ban Gu, *HS*, s.16.

⁵⁰² Ramseyer, “The Staking Tools From The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, *a.g.m.*, s.153.

“Xiongnuların oturduğu kuzey bölgelerinde soğuk ve dondurucu havalar erken başlar. Bu yüzden memurlarımı görevlendirerek yılda birkaç kez Chanyu’ye darı, maya, altın işlemeli ipek, ham ipek[kumaş] ve diğer şeyleri göndermekteyim.”⁵⁰³ demektedir. Buradan da Hunları hazır ipek kıyafetler ithal etseler de kendilerinin de ipek işlemeciliği yaptıkları düşünülebilir.

Hun mezar ve yerleşim alanlarında dokumacılığa dair bir eşya henüz bulunamamış ya da bulunan bazı malzemeler tam olarak dokumacılıkla bağdaştırılmamış olsa da dokumacılık ile ilgili önemli örnekler olan halı ve kıyafetler bulunmuştur. Bu bağlamda en önemli mezar alanı Noyon Uul’dur. Seçkin mezar alanı olan Noyon Uul’da çeşitli desenlerle yapılmış yünlü kumaş parçaları, kaftan parçası, kürk, pantolon, keçe çizme tabanı, keçe parçaları, nakışlı kumaşlar ve şapka gibi değerli dokuma ürünler bulunmuştur.⁵⁰⁴ Nakışlı yünlü kumaşlardaki iplerdeki boyalar üzerinde yapılan analizler bu boyların yapımında hem bitki hem de böcek kökenli boyların kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu boyların Batı’dan gelen ithal boylar ya da direkt olarak nakışta kullanılan iplerin Batı’dan geldiği düşünülmektedir. Çin’den geldiği düşünülen ipek kumaşlar, çoğunlukla Hint kökboyası ve çivit gibi bitkilerden elde edilen bu dönem ve bölge için geleneksel boylarla boyanmıştır.⁵⁰⁵

Temel ekonomik faaliyetleri olan hayvancılık sayesinde bol miktarda kürk ve deriye sahip olan Hunlar aynı zamanda ticaret yoluyla da birçok tekstil malzemesi ithal etmiştir. Çadırlarını keçelerle kapladıklarını bildiğimiz Hunlar çeşitli nakış bilgilerine sahip değillerse de dokuma konusunda en azından büyük bir tecrübeye sahiptiler. İstisnai ve değerli tekstil ürünlerini ithal etmiş olsalar da genel olarak Hun halkının tecrübeleri üzerinden kıyafetlerini ve halılar dokuduklarını düşünmekteyiz.

⁵⁰³ Ban Gu, *HS*, s.20.

⁵⁰⁴ Natalie Polosmak, “Veshchi iz garderoba khunnu (po nakhodkam v Noin-ulinskikh kurganakh)”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Sayı 3, 2020, s.443-438.

⁵⁰⁵ Natalie Polosmak, “Xiongnu burial complex: A study of ancient textiles from the 22nd Noin-Ula barrow (Mongolia, first century AD)”, *Journal of Archaeological Science*, Sayı 70, 2016, s.22.

(Resim-70. Noyon Uul mezar alanı 20 numaralı mezarda bulunan keçe halıdaki boğa tasvirleri)⁵⁰⁶

(Resim-71. Noyon Uul mezar alanı 20 numaralı mezarda bulunan kumaş parçası üzerine işlenen av sahnesi tasviri)⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ Tsagan Turbat, "Wool and Felt Processing", *Encyclopedia Xiongnu*, s.195.

⁵⁰⁷ Tsagan Turbat, "Wool and Felt Processing", *Encyclopedia Xiongnu*, s.195.

SONUÇ

Asya Hunları, Türk ve bozkır devletleri arasında teşkilatlı olan ilk büyük devlet olma özelliği taşımaktadır. Hunların, Çin kaynaklarına göre henüz Çin'deki beylikler birleşmeden önce var oldukları bilinmektedir. Çin kaynaklarında kesintisiz olarak bahsedilmeye başlandıkları zaman Touman Chanyu'nun son devirleridir. Modu'nun babası Touman'ı tahttan indirerek başa geçmesiyle Hunlar yükselişe geçmiş ve bozkırdaki dengeler değişmeye başlamıştır. Modu, Çin'in iç karışıklığını iyi bir şekilde değerlendirerek önceliğini etrafındaki diğer bozkır halklarını ele geçirmeye vermiştir. Aynı tarihlerde Çin'de, Qin Hanedanı'nı deviren Han sülalesi başa geçerek Han Hanedanı devrini başlatmıştır. Bozkırda iki büyük güç olarak karşı karşıya kalan Hunlar ve Han Hanedanı uzun yıllar sürecek bir mücadele içerisine girmişlerdir. Bu mücadeleler arasında barış anlaşmaları yapılmış fakat iki devlet de bu anlaşmaları çeşitli yollarla bozarak mücadelelerine devam etmişlerdir.

Hunlar tarafından günümüze henüz yazılı bir kaynak ulaşmadığı için siyasi tarihleri ve kültürleri hakkında bilgi aldığımız ana kaynak grubu Çin kaynaklarıdır. Çinlilerin kayıtlarında başka bir devlet ve halktan bahsetmeleri, ilgili devlet ya da halk tarafından ne kadar tehdit edildikleri ya da elde edecekleri ekonomik çıkarlar ile doğru orantılıdır. Hunlardan ilk defa söz eden Sima Qian, Hunların erken dönemlerinden kısa bir şekilde bilgilendirme yapar ve daha sonra Modu'nun devletin başına geçmesiyle oluşan teşkilatlı yapı sonrasında detaylı bilgi sahibi olunabildiğinden bahsetmektedir. Sima Qian'in bu anlatımının sebebi Modu ile güçlenen Hunların Çin için artık gerçek bir tehlikeye dönüşmesi ve ciddi bir düşman olmasıdır. Shi Ji, Han Shu, Hou Han Shu, Jin Shi gibi dönem Çin kaynaklarında Hunların devlet yapıları, ceza kanunları, günlük yaşamları ve ekonomik uğraşları hakkında bilgiler yer almış, günümüze kadar Hunlar hakkında yazılan eserler bu kaynaklar doğrultusunda kaleme alınmıştır. Peki, Çin kaynakları Hun tarihi ve kültürünü anlayabilmemiz için tek başına yeterli midir? Araştırmamız kapsamında elde edilen veriler Çin kaynaklarının bu konuda tek başına yetersiz kaldığını ve bazı noktalarda çeliştiğini göstermektedir. Özellikle Hunların ekonomik faaliyetleri hakkında Çin kaynaklarında verilen bilgiler eksik ve çelişkilidir. Hunların ekonomik faaliyetlerini tamamen hayvancılık üzerinden değerlendiren Çin kaynakları, tarımın olmadığını söyleyerek arkeolojik verilerle çelişkiye düşmektedir. Yapılan izotop araştırmaları, Ivolga ve Boroo Gol gibi yerleşim alanlarında bulunan

arkeolojik malzemeler Hunların sınırlı da olsa tarım yaptıklarını göstermektedir. Bunun yanında ticaret ve zanaat gibi diğer ekonomik faaliyetler hakkında fazla bilgi vermeyerek eksik kalmaktadır. Eksik kalan bu hususlarda ticaret ile ilgili buluntuları incelediğimizde Hunların ticarete oldukça aktif bir toplum olduğu ve Batı'daki Antik Roma-Yunan gibi medeniyetlerle dahi ticari ilişkiler kurdukları saptanmıştır. Zanaat faaliyetleri için özel fırınlar yapılmış ve buralarda demir, bronz ve seramik ürünler ürettikleri gözlemlenmiştir.

Çin kaynaklarındaki Hunların Çin ürünlerine olan talepleri ile ilgili bilgiler odak alınarak Thomas Barfield ve Joseph Fletcher gibi araştırmacılar tarafından Hunların ve diğer konargöçerlerin Çin'e bağımlı bir ekonomik yapıya sahip oldukları iddia edilmiştir. Hunlar bozkırdaki zorlu iklimsel şartlar neticesinde konargöçer bir yaşam tercih etmişlerdir. Bu doğrultuda sınırlı bir şekilde yaptıkları tarım yeterli olmadığı için tahıl ve kendileri üretemedikleri için ipek gibi ürünleri Çin'den ticaret ya da yağma yoluyla elde etmişlerdir. Fakat bu durum Hunları tamamen Çin'e bağımlı bir devlet yapmamaktadır. Hunlar için Çin'den gelen ürünler ne kadar değerliyse Çin için de Hunlar ve diğer konargöçer devletlerden gelen ürünler de o kadar önemlidir. Bu da "karşılıklı bağımlılık" ilkesini doğurmaktadır. Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde yerleşik bir medeniyet olan Çin'in Hunlara karşı en büyük avantajı, savaş zamanlarında sınır pazarları kapatılınca kendi kendilerine yetebilmeleridir. Fakat Hun tarafı da bu zamanlarda yaşadıkları sıkıntıların çözümünü Batı Bölgeleri'nde bulmuşlardır. Hunlar bozkırdaki varlıklarını savaşçı özelliklerinin yanında zorluklar karşısında ürettikleri çareler ve hızlı aksiyonlara da borçludurlar. Hunların kurduğu teşkilat yapısı sadece askeri memurluklarla sınırlı olmayıp kurdukları ekonomik bağlar da devlet yapısında önemli bir yer teşkil etmektedir. Hunlar da bu bağlamda Çin ile ilişkileri içinde ekonomik ihtiyaçlarını ticaret ve yağma yoluyla karşılarken bir yandan da Batı Bölgeleri'ndeki krallıkları kendisine bağlayarak oradaki zenginliklerden faydalanmış ve o bölgedeki ticaret pazarlarını kontrollerine alarak İpek Yolu'nun temellerini atmıştır. Böylelikle ekonomik olarak Çin'e bağımlı olmaktan çıkarak büyük bir ekonomik alternatif üretmişlerdir. Hun mezar ve yerleşim alanlarında karşılaştığımız Batı kökenli ürünler Hunların bu bölgelerle olan sıkı ilişkisini göstermektedir.

Hunlara dair arkeolojik malzemeler sadece mezar alanlarında keşfedilmemiş bunun yanında Hunların yerleşim alanı olarak kullandığı alanların da tespiti yapıp bu alanlarda da Hunlara ait çeşitli malzemeler keşfedilmiştir. Çin kaynaklarında Hunların konargöçer yaşamına dikkat çekilmiş olsa da 1900'lerin başından günümüze kadar yapılan kazılar neticesinde Hunlara ait birçok yerleşim alanı keşfedilmiştir. Bu alanlardan bazıları şehir ya da köy niteliği taşımayıp zanaat, idari ve dini amaçlarla da kullanılmış olabileceği için araştırmada genel olarak yerleşim alanı şeklinde bahsedilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde Hunların çadır kentler kurup yaylak ve kışlak bölgeler arasında süren yaşamlarını aynı zamanda bazı yerleşim alanları da kapsamaktaydı. Bu yerleşim alanlarının birçoğu Hunlar için sürekli yaşanılan şehirler olmamıştır. Genellikle din merkezi, zanaat merkezi ve askeri garnizon olarak işlev gören bu yerlerden az bir kısmının günlük hayatın idame ettirildiği yerler olarak görünmektedir. Peki, karşılaştığımız bu tablo bize ne anlatmaktadır? İklimsel şartların sert olduğu koşullarda Hunlar için bu durum erken dönemlerde mecburiyet iken daha sonra bir tercih olmuştur. Konargöçer yaşam, Hunlara geniş alanlarda yaşama imkânı vererek onları yaşadıkları kıtlık ve tehlike anlarında hızlı hareket etme şansı tanımıştır. Böylelikle Çin'in baskı yaptığı dönemlerde hızla geri çekilebilen Hunlar, kıtlık yaşadıkları dönemlerde verimli bölgelerde çadır kentlerini kurabilmiştir. Zanaat, din merkezi ve askeri garnizon olarak kullanılan yerleşim alanları Hunların barış zamanlarında dini törenlerini yaptıkları, silah ve araç gereçlerini sağladıkları ve Han ordularını gözetledikleri mekânlar olmuştur. Ivolga ve Derestui gibi sürekli yaşamın olduğu saptanan yerleşim alanları ise Hunların muhtemelen büyük sürülere sahip olmayan diğer konargöçer halklardan insanlarla beraber yaşadıkları yerlerdir. Noyon Uul, Duurlig Nars ve Gol Mod-II gibi mezar alanları ile bu yerleşim alanlarındaki buluntular karşılaştırıldığı zaman ciddi bir statü farkı gözükmemektedir. Sürekli yaşamın olduğu yerleşim alanlarında kısıtlı sayıda seçkin mezarı bulunmakla beraber buluntulardan anlaşıldığı üzere karışık bir ekonomiye sahiptiler. Az sayıdaki seçkin mezarları bu alanların yöneticileri olmalıdır. Belli seçkinlerin lider olarak görevlendirildiği bu alanlara iskân ettirilen halk hem yaşamlarını idame ettirmiş hem de Hun askerleri ve halkı için zanaat araçları ile tarım ürünleri üretmişlerdir.

Konargöçer yaşam ve siyasi hayatı ile öne çıkan Hunların kültürel ve ekonomik olarak da sağlam bir yapı üzerine kurulmuştur. Kısa bir zamanda bozkırdaki rakiplerini

kendi bünyesi altında toplayan Hunlar daha sonra askeri, kültürel ve ekonomik olarak büyük bir gelişim yaşamışlardır. Yaşadıkları bu gelişimler Çin kaynaklarında sınırlı bir şekilde geçtiği için devletin kültürel ve ekonomik yapısı tam olarak aydınlatılamamıştır. Artan arkeolojik çalışmalar neticesinde Hunların “barbar” göçebeler olmadığı; geniş bir kültürel yapıya sahip olduğu, konfederatif bir yapıya sahip olan devleti basit ve etkili bir şekilde yönettikleri anlaşılmaktadır. Büyük kıtlıklar, Çin baskısı ve iç karışıklar neticesinde yıkılan Hunlar hem Türk tarihine hem de bozkırdaki diğer haleflerine geniş bir kültürel miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- ALLARD, ERDENEBAATAR, BATBOLD, MILLER, “A Xiongnu Cemetery Found in Mongolia”, *Antiquity*, sayı 76, 2002, s.637-638.
- AMARTUVSHİN, Ch., “Fico Shaped Stone Neclace”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.81.
- AMARTUVSHİN, Ch., “Stone Human Figure”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.169.
- AMARTUVSHİN, Chuang, “The Bayanbulag Fortress”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.84-85
- AMARTÜVSHİN, Chunag “On The Walled Site Of Mangasyn Khuree In Galbyn Gobi”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.509-514.
- ANDRÉ, DESROCHES, Guilhem, Jean-Paul, “Une tombe princière Xiongnu à Gol Mod, Mongolie (campagnes de fouilles 2000-2001)”, *Arts asiatiques*, sayı 57, 2002, s.195-200.
- ANTHONY, David W., *The Horse, The Wheel, and Language*, Princeton Universty Press, Oxford, 2007.
- ATWOOD, Christopher P., “The Qai, The Khongai and The Names of The Xiongnu”, *International Journal of Eurasian Studies*, Sayı 2, Beijing: 2015, s.35-63.
- BALCI, Tuğba Gökçe, *Tabgaçlar: Bozkırdan Çin Tahtına*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- BAN GU, *Han Hanedanlığı Tarihi[Hun Monografisi]*, (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- BARFIELD, Thomas *The Nomadic Alternative*, Printice Hall, New Jersey, 1993.
- BARFIELD, Thomas *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*, Edition Unstated Oxford, 1992.
- BATBOLD, N. “Rock Art of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.96-101.
- BATSAIKHAN, Zagd, “Bronze Cauldron”, *Treasure of the Xiongnu, Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.175-180.

- BATSAIKHAN, Zagd, “The Xiongnu – Progenitors Of The Classical Nomad Civilization”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.121-128.
- BAYARSAIKHAN, J., “Shombuuzyn Belchir Dekh Khünnügin Dursgal”, *Nüüdelchdun Öv Sudlal*, Sayı 12, 2011, s.142-169.
- BAYARSAIKHAN, Jamsranjav, “The origins of saddles and riding technology in East Asia: discoveries from the Mongolian Altai”, *Antiquity*, Cilt 98, Sayı 397, 2023.
- BAYAT, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat*, Cilt 12, Sayı 46, 2006, s.47-60.
- BAYKUZU, Tilla Deniz “Güney Hunları ve “Hun Flütünden On Sekiz Şarkı”, *Bilig*, Sayı 33, Ankara 2005, s.101-118.
- BAYKUZU, Tilla Deniz “Kuzey Liang Hun Devleti”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s.1666-1174.
- BAYKUZU, Tilla Deniz *Asya Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kömen Yayınları, Konya, 2012.
- BAYKUZU, Tilla Deniz *IV. Yüzyılda Çin’de Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi) İstanbul 2003.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, *Kuzey Liang’da Kurulan Hun Devleti*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, *Ankara DTCF Dergisi*, Cilt 53, Sayı 1, 2013, s.221-250.
- BAYRAK İŞCANOĞLU, İlknur, “Kırgız Halk Kültüründe Saç ve Saçla İlgili Uygulamalar, İnanışlar”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2022, s.288-299.
- BECKWITH, Christopher, *İpek Yolu İmparatorlukları*, (Çev. Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.
- BOGDANOV, E.S., “Life Stones From The Noyon Uul Burials (Based On Findings Of The 2006–2012 Field Seasons”, *Institute of Archaeology and Ethnography, Siberian Branch, Russian Academy of Sciences*, Cilt 43, Sayı 3, 2015, s.91-99.

- BOGDANOV, Evgeniy, “The Origin of the Tamgas of the Xiongnu”, *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, Cilt 16, Sayı 2, 2017, s.5-32
- BOZBAY, Heval, “Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları”, *Folklor/Edebiyat*, Cilt 19, Sayı 73, 2013, s.147-161.
- BROSSEDER, Ursula “Belt Plaques As An Indicator Of East-West Relations”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseeder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.349-424.
- BROSSEDER, Ursula B., “Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration”, *Empires And Exchanges In Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, And The Steppe, Ca. 250-750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, s.176-188.
- BROSSEDER, Ursula, “The innovation of iron and the Xiongnu – a case study from Central Mongolia”, *Asian Archaeology*, Sayı 7, 2023.
- BROSSEDER, Ursula, “Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials”, *Current Archeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd, 2007*, 2009.
- CAI YAN, *Eighteen Songs of a Nomad Flute: The Story of Lady Wen-Chi*, çev. Robert A. Rorex & Wen Fong, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1974.
- CHEN, Andrea Jian, “Silk Road Influences on the Art of Seals: A Study of the Song Yuan Huaya”, *Humanities*, Cilt 7, Sayı 3, 2018, s.1-37.
- CHEN, Dian, “Archaeometallurgical Perspectives On Breaking Mirror Burial Of Xiongnu Culture in Xinjiang During the Western Han Dynasty”, *The European Physical Journal Plus*, Cilt 135, Sayı 363, 2020, s.1-12.
- CHİSTYAKOVA, A.N. “Lacquer Cups Of The Western Han Dynasty (Noin Ula, Mongolia): An Analysis Of Inscriptions”, *Siberian Institute of International Relations and Regional Studies*, Cilt 17, Sayı 1, 2011, s.83-89.
- CHRİSTOPOULOS, Lucas, “Greek Influences on the Pazyryk-style Wrestling Motif of the Keshengzhuang Bronze Buckles”, *Sino-Platonic Papers*, Sayı 260, 2015, s.1-13.
- CREEL, H.G., “The Role of the Horse in Chinese History”, *The American Historical Review*, Sayı 3, 1965, s.647-672.

- CRESPIGNY, Rafe de, *Fire over Luoyang: A History of the Later Han Dynasty 23-220 AD*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2016.
- CRESPIGNY, Rafe de, *Imperial Warlord: A Biography of Cao Cao*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2010.
- CRESPIGNY, Richard R., “Hun Konfederasyonun Yıkılması ve Bölünmesi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1153-1165.
- DANILOV, TSYDENOVA, S., N. “Ceramic Roof Tiles From Terelzhin Dörvölzhin”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.341-348.
- DASHTSEVEG, Tumen, “Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia”, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Sayı 4, Ulaanbaatar 2008, s.162-183.
- DAVYDOVA, “Ivolginskiy arkheologicheskiy kompleks”, *Tom 1: Ivolginskoye gorodishche*, 1995.
- DESROCHES, Jean-Paul, “La nécropole de Gol Mod en Mongolie (note d'information)”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, cilt 147, sayı 3, 2003, s.1171-1180.
- Dİ COSMO, Nicola, *Anıtk Çin ve Düşmanları: Doğu Asya Tarihinde Göçebe Gücün Yükselişi*, (Çev. Gaye Yavuzcan), Kronik Yayınları, İstanbul 2022.
- Dİ COSMO, Nicolo, “Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History”, *The Journal of Asian Studies*, Cilt 53, Sayı 4, 1994.
- Dİ COSMO, Nicolo, “Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence”, *Nomads Aristocrats in a World of Empires*, (Ed. Jurgen Paul), Weisbaiden: Ludwig Reichert Verlag, 2013.
- DUBS, Homer. H., “An Ancient Military Contact Between Romans and Chinese”, *The American Journal of Philology*, Cilt 62, sayı 3, 1941, s.332-330.
- DUYVENDAK, J.J.L., “An Illustrated Battele-Account in the History of the Former Han Dynasty”, İngiltere, *T'oung Pao*, cilt 34, sayı 4, 1939, s.249-264.

- EBERHARD, Wolfram *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- EBERHARD, Wolfram, “Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor”, *Ülkü*, Cilt 16, Sayı 87, 1940, s.209-215.
- EBERHARD, Wolfram, “Hsiung-nu’ların Müttefiki Olarak Roma Askerleri”, *Belleten*, Cilt 8, sayı 29, 1944, s.143-145.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Toprağında İlk Hiungn-nu Hanedanının Hükümdarları: Liu Yüan ve Liu Ts’ung’un Biyografileri*, Uzluk Basımevi, Ankara, 1942.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- EGİİMAA, Ts., “Adornments of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.112-129.
- EGİİMAA, Ts., “Clothing”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, (Ed. Gelegdorj Eregzen), Ulaanbataar 2011, s.104-107.
- EGİİMAA, Ts., “Xiongnu clothes and adornments: Clothing”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.104-107.
- EGİİMAA, Tseveendorge, “Sravnitel'nyy Analiz Stroitel'nykh Materialov Khunnskikh Gorodishch Terelzhiyn Durvulzhin İ Gua Dov”, *Rossiya i ATR*, Sayı 1, 2019.
- EKREM, Nuraniye Hidayet, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Nevruz”, *Current Research in Social Sciences*, Cilt 2, Sayı 2, 2016, s.67-78.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican “Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi”, *Dil Araştırmaları*, Cilt 11, Sayı 20, 2017, s.7-14.
- ERCİLASUN, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019.
- ERDENE, Ch. Yerool, “Board Game”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.28-29.
- ERDENE, Ch. Yerool, “Noyon Uul Tombs”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.141-144.
- ERDENE, Ch. Yeruul “Gol Mod Tombs”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.97-99.

- ERDENE, Ch. Yeruul “Gol Modny Khünnügiin Yazguurtny Orshuulgyn Gazryn Bairlal Züin Sudalгаа”, *Studia Archaeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae*, cilt 34, sayı 18, 2014, s.236-244.
- ERDENE, Ch. Yeruul “Il’movaya Pad’ ”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.111-112.
- ERDENE, Ch. Yeruul “The Xiongnu Elite Tombs: Surface Structure”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, (Ed. Gelegdorj Eregzen), Ulaanbataar 2011, s.36-44.
- ERDENE, Ch. Yeruul, “Duurlig Nars Tombs”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.72-74.
- ERDENE, Ch. Yeruul, “Tsaram Tombs”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.179.
- ERDENE, Ch., “Burial Rituals Of Xiongnu Elite”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.43-48.
- ERDENE, Ch.Yeruul, “Games, music, and line drawings of the Xiongnu: Games of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.268-270.
- ERDENE, GANTULGA, Ch. Yeruul, J., “Khünnügiin Üyeiin Süikh Tereg, *Studia Archaeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae*, Cilt 25, sayı 1, 2007, s.258-274.
- ERDENE, OTANI, Ch. Yeruul, Ikue, “The Chinese Inscription on the Lacquerware Unearthed from Tomb 20, Gol Mod I Site, Mongolia”, *The Silk Road*, sayı 13, 2015, s.104-108.
- ERDENE, Yeruul, “Material Culture of Xiongnu: Bronze Mirrors”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.145-151.
- ERDENEBAT, U., “Xiongnu Hair and Braids”, *Encyclopedi Xiongnu*, s.205.
- ERDENEBAATAR, Diimaajav, “The Results Of The Study Of Gol Mod-2 Site by the Mongolian-Chinese Joint Archaeological Research Team” *Theory And Practice Of Archaeological Research*, sayı 3, 2022, s.194-208.
- ERDENEBAATAR, Diimaazhav, “Excavations Of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.303-314.
- EREGZEN, Gelegdorj, “Eating Utensils”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.192-193.

- EREGZEN, Gelegdorj, “The Internal Structure Of Circular Burials And The Funeral Practices”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.54-61.
- EREGZEN, Gelegdorj, “Xiongnu Potteries and Utensils: Lamp Cups”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.188-191.
- EREGZEN, Gelegdorj, “The Pottery Kilns at Khustyn Bulag”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.94-95.
- ERÖÖL-ERDENE, Chimiddorzh, “Animal Style Silver Ornaments Of The Xiongnu Period”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.333-340.
- ESİN, Emel, *Türk Kozmolojisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979.
- FAN YE, *Hou Han Shu*, Beijing, 1974.
- GANTULGA, TURBAT Jamiyan-Ombo, Tsagan, “Rock Art Studies in Mongolia”, *Rock Art Studies: News of the World VI*, Archaeopress Publishing Ltd, Oxford 2021.
- GARKAVETS, Aleksandr N. M. *Ö. V-IV. Asırlara Ait Esik Kurganında Bulunan Gümüş Kap Üzerindeki Türk Runik Yazıtı*, Almatı: Baur, 2019, s.14-24.
- GAUNİTZ, Charleen “Ancient Genomes Revisit The Ancestry Of Domestic And Przewalski’s Horses”, *Science*, Sayı 360, 2018, s.111-114.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- GÖKÇE, Mustafa “Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, (Ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu), Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2018, s.10-27.
- GUMİLEV, Lev N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. A. Batur) Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- GUNCHİNSUREN, Byambaa, “A History of Mongolian Archaeological Studies”, *Handbook of East and Southeast Asian Archaeology*, (ed. Junko Habu), Springer, New York 2017.

- HITE, Emma Elizabeth, *Into the Pastoral Fold: Assembling a Xiongnu Social World At Elst Art*, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Chicago Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Chicago 2023.
- HONEYCHURCH, William Honeychurch, *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire*, New York: Springer, 2015.
- HOULE, Jean-Luc “Settlement Patterns and Domestic Economy of The Xiongnu in Khanui Valley, Mongolia”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.137-152.
- <https://montsame.mn/mn/read/324823>, erişim tarihi: 13.06.2024.
- HUAN KUAN, *Yan Tie Lun*, <https://ctext.org/yan-tie-lun>, erişim tarihi: 03.03.2024.
- HUDIAKOV, Y. S., “Female Ornaments Of The Xiongnu-Xianbei Age From Ulug-Choltukh, The Edigan River Valley, Gorny Altai”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, Cilt 42, Sayı 1, 2014, s.107-114.
- HYEUNG-WON, EUN-JEONG, Yun, Chang “Excavations Of Xiongnu Tombs At Duurlig Nars Cemetery In Eastern Mongolia”, “*Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*”, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.261-274.
- IN UK, Kang, “Yumogguggau Hyeongseong-Gwa Munjau Yeoghal-E Daehan Gogohagjeog Gochal”, *Baeksan Hakkbo*, Sayı 117, 2020, s.97-122.
- İBIŞ, İlyas, *Rus Arkeologların Araştırmalarına Göre Asya Hunlarında Asya Hunlarında Şehir ve Yerleşme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2019.
- İDERKHANGAI Timur, “The Xiongnu Chanyu’s Summer Capital City Named Luut Or Longchen City In Kharganin Durvuljin, The Political Center Of The Xiongnu Empire”, *Ancient cultures of Mongolia, Southern Siberia and Northern China Transactions of the XIth International Conference*, (8-11 Eylül, Abakan, 2021), Kongreye Sunulan Bildiriler, Abakan 2021.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- İNAYET, Alimcan, “Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri”, *Türkler*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.63-81.

- JİE, Jie, *Çin Müziği: Eski ve Modern Çağlardan Yankılar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- JİN-GEUN, DAE-HWAN, HYE-RİM, Hong Kim, Kang, Kim, Seul-gi, *Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, Mong-Gol Doleulig Naleuseu Hyungnomudeom II: Research Report on Korean-Mongolian Joint Expedition in Mongolia VI*, Seul, 2014.
- KARA, Gülnar, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2021.
- KAYABAŞI, Onur Alp, “Güney Batı Toroslarda Saç Motifli Mezar Taşları: Muğla, Denizli Örneği”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 8, 2022, s.661-670.
- KEAY, John, *Çin Tarihi*, (Çev. Dinç Tayanç), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.
- KEOWN, Damien “Fo T’u-teng”, *Dictionary of Buddhism*, Oxford Universty Press, New York 2003.
- KHAZANOV, Anatoly M. *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- KHENZYKHENOVAA, Fedora I, “The human environment of the Xiongnu Ivolga Fortress (West Trans-Baikal area, Russia): Initial data”, *Quaternary International*, Sayı 546, 2019, s.216-228.
- KİRİLEN, Gürhan, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
- KIZLASOV, Leonid *Gorodskaya tsivilizatsiya Credinnoi i Severnoi Azii: İstoriçeskie i Arheoloğişeskie İssledovaniya*, Vostoçnaya literatura, Moskova, 2006.
- KIZLASOV, Leonid, “Hunların Şehirleri”, (Çev. Tahsin Bilgi), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2020, s.511-522.
- KİLUNOVSKAYA, LEUS, Marina, Pavel, “Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva”, *The Silk Road*, Sayı 16, 2018, s.1-20.
- KİLUNOVSKAYA, LEUS, Marina, Pavel, “Archaeological discoveries in Tuva: excavations of the Ala-Tey and Terezin cemeteries of the Xiongnu period in 2015–2016”, *Asian Archaeology*, Sayı 1, 2018, s.45-62.
- KİM, Hyun Jin, *Hunlar*, (Çev. Hakan Herdem), Gumbel Yayınevi, Ankara, 2020.
- KLEMENTİEV, SİMUKHİN, BUROVA, PROKOPETS, “Ivolginskoye Khunnskoye Gorodishche V Zabaykal'ye: Arkheozoologicheskiye İssledovaniya (Po Materialam Raskopok 2017 G.)”, *Povolzhskaya Arkheologiya*, Cilt 31, sayı 1, 2020.

- KLYAŞTORNIY, Sergey.G. *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, Çev. Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuşı, Erhan Aktaş), Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2018.
- KONOVALOV, P.B. *The Burial Vault of a Xiongnu Prince at Sudzha (Il'movaia pad', Transbaikalia)*, Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2008.
- KONOVALOV, P.B., *Khünnügiin Üyeiin Süikh TerKhunnu v Zabaikaliye*, Ulan Ude, 1976.
- KOVALEV, Alexei A. "An Unlooted Elite Xiongnu Barrow At Khökh Üzüürın Duguı-Iı, Bulgan Sum, Khovd Aimag, Mongolia: Relative Chronological Dating And Its Significance For The Study Of Xiongnu Burial Rites. Preliminary Report", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.291-302.
- KRADİN, Nikolai N., "Stateless Empire: The Structure Of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*", Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.77-96.
- KRADİN, Nikolay *Imperiya Khunnu*, Moskova 2001.
- KRADİN, Nikolay, *Raskopki Ivolginskogo Gorodishcha 2017*, İrkust, 2020.
- KRADİN, Nikolay, "The Ecology of Inner Asian Pastoral Nomadism", *The Ecology of Pastoralism*, (ed. Nick Kardulias), 2015, s.41-70.
- LAİ, Guolong, "The Date of the TLV Mirrors from the Xiongnu Tombs", *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.37-44.
- LATTİMORE, Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston, 1962.
- LAWERGREN Bo, "The Ancient Harp from Pazyryk", *Sonderdruck Aus Beitrage Zur Allgemeinen Und Vergleichenden Archaologie*, Mainz, 1990, Sayı 9-10., s.111-123.
- LEE, Juhyeon, "Genetic Population Structure of the Xiongnu Empire at İmperial and Local Scales", *Science Advances*, Cilt 9, Sayı 15, 2023, s.1-14.
- LEVUS, Pavel, "New Finds From The Xiongnu Period In Central Tuva. Preliminary Communication", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.515-536.

- LÍBRADO, Pablo, “The Origins And Spread Of Domestic Horses From The Western Eurasian Steppes”, *Nature*, Sayı 598, 2021, s.631-657.
- LÍU, Yan, “China and the steppe: technological study of precious metalwork from Xigoupan Tomb 2 (4th–3rd c. BCE) in the Ordos region, Inner Mongolia”, *Heritage Science*, Cilt 9, Sayı 1, 2021.
- MACHÍCEK, Michelle L. “Reconstructing Life Histories Of The Xiongnu: An Overview Of Bioarchaeological Applications”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.173-180.
- MAKAREWÍCZ, Cheryl A., “Xiongnu Pastoral Systems – Integrating Economies Of Subsistence And Scale”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.181-192.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.*
- MÍLLER ALLARD, ERDENEBAATAR, LEE, “A Xiongnu Tomb Complex: Excavations at Gol Mod 2 Cemetery, Mongolia(2002-2005), *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Cilt 2, Sayı 2, 2006, s.1-21.
- MÍLLER, Bryan K., “Elite Xiongnu Burials At The Periphery: Tomb Complexes At Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai”, *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, 19-23 Ağustos, 2007*, Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011.
- MÍLLER, Bryan K., “Permutations Of Peripheries In The Xiongnu Empire”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.559-578.
- MÍLLER, Bryan K., *Xiongnu: The World’s First Nomadic Empire*, Oxford University Press, New York, 2024.
- MÍNG, Hung Hing, *The Road to the Throne How Liu Bang Founded China’s Han Dynasty*, Algora Publishing, New York, 2011.
- MÍNIAEV, ELÍKHİNA, Sergei, Julia, “On of the Chronology of the Noyon Uul Barrows”, *The Silk Road*, sayı 7, 2009, s.21-35.

- MİNİAEV, SAKHAROVSKAĪA, Sergei S., L.M., “Investigation of a Xiongnu Royal Complex in the Tsaraam Valley Part 2: The Inventory of Barrow No. 7 and the Chronology of the Site” *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.44-56.
- MİNİAEV, Sergei, “Tsaram: A Burial Ground Of The Hsiung-Nu Elite In Transbaikalia”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, Cilt 37, Sayı 2, 2009, s.49-58.
- MİNİAEV, Sergei S., “Some Features of "Xiongnu" Composite Belts”, *The Art and Archaeology of Bodily Adornment: Studies from Central and East Asian Mortuary Contexts*, Londra, 2019, s.41-53.
- MORİ, Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, İstanbul 1978, s.209-226.
- NELSON, Albert Russell, “Caught In The Act: Understanding Xiongnu Site Formation Processes At Baga Gazaryn Chuluu, Mongolia”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.213-228.
- NİSKANEN, Markku, “The Prehistoric Origins Of The Domestic Horse And Horseback Riding”, *Bulletins et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris*, Cilt 35, Sayı 1, 2023, s.54-73.
- NUSKABAEV, O., “Ulı Xun Derjavası”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Turkologia/Türkoloji*, sayı 94, Kazakistan 2019, s.11-29.
- OCHİR, N. Erdene “Bow”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.34-36.
- OCHİR, N. Erdene- “Spear”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.167-168.
- OCHİR, N. Erdene- “Sword”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.170.
- OCHİR, N. Erdene, “Weaponry of the Xiongnu: The Xiongnu Arrowhead and Birch-Bark Bow Case”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.228-245.
- OCHİR, N. Erdene, “Xiongnu Knife and Swords”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.242-245.
- ODBAATAR, Ts., “Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs”, *Treasure of Xiongnu, Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, (Ed. Gelegdorj Eregzen), Ulaanbaatar 2011, s.110-111.

- ODBAATAR, Ts., “Xiongnu Belts”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.130-141.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- ORKUN, Hüseyin Namık *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- OTKAN, Pulat *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- OYUNTUYA, G., NARANTSATSRAL, “The Musical Instrument “Altai Zither” Found In The Cave Of Mongolian Altai Mountain”, *The Journal of International Civilization Studies :Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2018, s.282-289.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Türk Kılıcının Menş ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 6, Sayı 5, s.431-460.
- PİRAZZOLÌ-T’SERSTEVENS, Michèle, “A Chinese Inscription from a Xiongnu Elite Barrow in the Tsaraam Cemetery”, *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, 2006, s.56-58.
- POLOSMAK Natalie, “Veshchi iz garderoba khunnu (po nakhodkam v Noin-ulinskikh kurganakh)”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Sayı 3, 2020.
- POLOSMAK, Natalie, “Xiongnu burial complex: A study of ancient textiles from the 22nd Noin-Ula barrow (Mongolia, first century AD)”, *Journal of Archaeological Science*, Sayı 70, 2016.
- POLOSMAK, SHASTKAYA, ZADOROZHNYI, KUNDO, KARPOVA, “The Xiongnu Gold from Noin-Ula(Mongolia)”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, cilt 47, sayı 1, 2019, s.83-94.
- PURCELL, David E., “Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley”, *The Silk Road*, Cilt 4, Sayı 1, s.20-32.

- RAMSEYER, Denis, “The Staking Tools From The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.153-160.
- RAMSEYER, POUSAZ, TURBAT, “The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia” In: *Bemmann J. eds, Bonn Contributions to Asian Archaeology, V4, University of Bonn*, Bonn:2009, s.231-240.
- SADYKOV, Timur, “The Kokel of Southern Siberia: New data on a post-Xiongnu material culture”, *Plos One*, Cilt 16, Sayı 17, 2021.
- SAPMA, Şeyma *Arhangay Eyaleti Hun Kurganları Envanteri ve Değerlendirilmesi: Gol Mod-2 Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2020.
- SARANBİLEG, Ch., “KESHENJUAN tomb (Tomb No.140)”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.117.
- SARANBİLEG, Ch., “Xiongnu Grave In Shangsunjiashai, Datong, Qinghai”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.204-205.
- SARITAŞ, Eyüp *Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yayınları, İstanbul 2010.
- SARUULBUYAN, J., “Horse equipments and chariots: The Xiongnu and their horses”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.196-217.
- SASADA, ISHTSEREN, Tomotaka, Lochin, “Two Types of Iron Smelting Furnaces in Ancient Mongolia”, *Materials Science Forum*, Sayı 983, 2020.
- SİMA QĪAN, *Shi Ji*, Pekin, 1959.
- SHĪRATORĪ, Kurakichi *Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stamme*, Tokyo, 1900.
- SİNOR, Denis, “İç Asya Kavramı”, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.11-32.
- STARR, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma*, (Çev. Yusuf Selman İnaç), Kronik Yayınevi, İstanbul 2020.
- ŞAHBAZ, Mehibe, “İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü”, *Journal of History School*, Sayı 46, 2020, s.1490-1507.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

- TAYLOR, William, “High Altitude Hunting, Climate Change, And Pastoral Resilience In Eastern Eurasia”, *Scientific Reports*, Sayı 11, 2021, s.1-13.
- TEKİN, Talat, *Hunların Dili*, Haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2023.
- TİSHKİN, Alexei A. “Characteristic Burials Of The Xiongnu Period At Ialoman-Iı In The Altai”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*”, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.539-558.
- TÖRBAT, D. Batsükh, T. Batbayar, “Jargalant Khaikhany Khögjimiin Zemseg”, *Talyn Moriton Daichhdyn Öv Soyol*, Ulaanbaatar, 2014.
- TÖRBAT, Tsagaan, “A Study On Bronze Mirrors In Xiongnu Graves Of Mongolia”, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Freiburger Graphische Betriebe 2011, s.315-326.
- TSEVEENDORJ, D. “Music and musical instruments of the Xiongnu”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.271.
- TSEVEENDORJ, D., “Jew’s Harp”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.115.
- TSYBİKTAROV, Aleksandr D., “Genesis of Nomadic Cattle Breeding in Mongolia and Southern Trans-Baikal Territory: Prerequisites and Reasons”, *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, Sayı 14, 2020, s.148-161.
- TURBAT, ERDENE, Tsaagan, Yeruul, “Cattle Breeding”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.51-53.
- TURBAT, Tsaagan “Technology for the Cattle Breeding”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.173.
- TURBAT, Tsaagan, “Earthen walled Xiongnu settlements”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbaatar 2011, s.77-83.
- TURBAT, Tsaagan, “Funeral Accompanied Objects”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.83-86.
- TURBAT, Tsaagan, “Gua Dov”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.100-101.
- TURBAT, Tsaagan, “Hunting”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.109-110.
- TURBAT, Tsaagan, “Religious Center”, *Encyclopaedia Xiongnu*, s.156.
- TURBAT, Tsaagan, “The Boroo Settlement”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.86-89.
- TURBAT, Tsaagan, “Wood Processing Art”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.194-195.
- TURBAT, Tsaagan., “Dog Burial Custom”, *Encyclopedia Xiongnu*, s.66-67.

- UHLİG, Helmut, *İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, (Çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÜSTÜN, Abdullah *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir, 1997.
- VANCHİGDASH, Chuluunkhuugyn, “Bishreht-Am Bölgesindeki Xiongnu Mezarı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, 2017, s.26-41.
- VORONİATOV, Sergei V. “Connections Between Central Asia And The Northern Littoral Of The Black Sea: The Evidence From Objects With Tamgas”, *The Silk Road*, Sayı 12, 2014, s.25-38.
- VOVİN, A., “Did The Xiong-nu Speak a Yeniseian Language?”, *Central Asiatic Journal*, Cilt 44, Sayı 1, 2000, s.87-104.
- VOVİN, A., “Two Newly Found Xiōng-nú Inscriptions and Their Significance for the Early Linguistic History of Central Asia”, *International Journal of Eurasian Linguistic*, Sayı 2, 2020, s.315-322.
- WADDİNGTON, Caroline Humphrey “Horse Brands of the Mongolians: A System Of Signs in a Nomadic Culture”, *American Ethnologist*, Cilt 1, Sayı 3, 1974, s.471-488.
- WİLKİN, Shevan, “Economic Diversification Supported the Growth of Mongolia’s Nomadic Empires”, *Scientific Reports*, Sayı 10, 2020, s.1-12.
- WRİGHT, Joshua, “The Xiongnu settlements of Egiin Gol, Mongolia”, *Antiquity*, Sayı 83, 2009, s.372-387.
- YATSENKO, Sergey A., “Yuezhi on Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon uul, Mongolia”, *The Silk Road*, Sayı 10, 2012, s.39-48.
- YILDIRIM, Elvin, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu: Andronovo Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020.
- YILDIRIM, Kürşat, “Erken Dönem Türk-Moğol İlişkileri”, *Türk Moğol Tarihi*, (Ed. Kürşat Yıldırım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.13-22.
- YILDIRIM, Kürşat, *Çin Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2022.
- YILDIRIM, Kürşat, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2010.

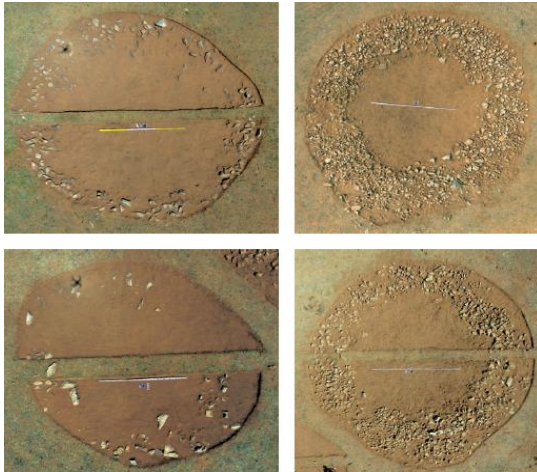
- YUSUPCAN, Yasin, “Türk Kùltürünün Çin Kùltürü Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 3, 2009.
- YÜ, Ying Shih, “Hsiung-nu”, *Erken İç Asya Tarihi*, (Ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.167-201.
- ZVEREVA, TRUNOVA, SOROKOLETOV, POLOSMAK, “Mercury in archeological hair samples from Xiongnu burials (Noin-Ula, Mongolia): SR XRF and CXRM analysis”, *X-Ray Spectrometry*, cilt 46, sayı 6, 2017, s.563-568.

EK-1: Seçkin mezarı yapısı örneği; Duurlig Nars, 2 numaralı mezar

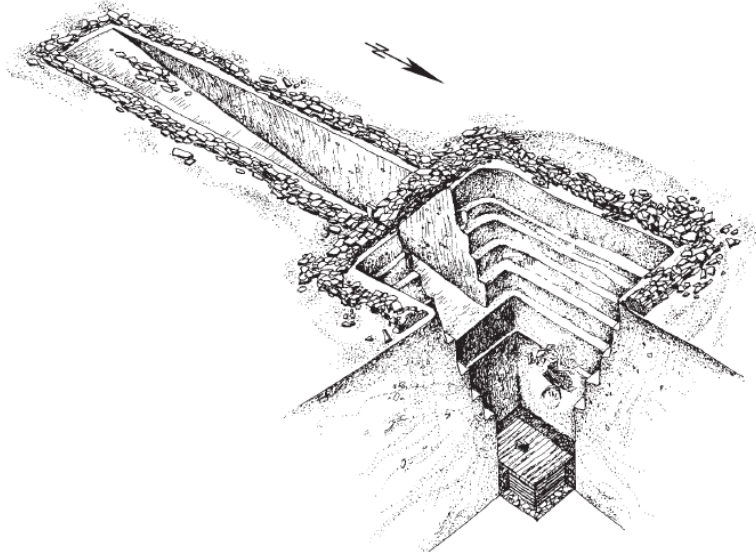
(**Kaynak:** D.Tseveendorj, G.Eregzen, “Xiongnu Tomb and Burial Sites”, *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.42.)

EK-2: Sıradan halk mezarı örneği; Tamir Ulaan Khosu 32, 34, 35, 36 numaralı mezarlar

(**Kaynak:** Ts. Törbat, D. Nikolayeva, *Xiongnu Culture of the Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ulanbatur, 2021, s.90.)

EK-3: Noyon Uul, 20 numaralı mezarın yapısı

(**Kaynak:** Ursula Brosseder, “Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, 19-23 Ağustos, 2007, Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.262.)

EK-4: Ala-Tey Terezin, AT/46 numaralı mezardaki taş muhafaza içine gömülen erkek cesedi. Ayakucunda bir at kafası ve başının yanında çömlek bulunmakta.

(**Kaynak:** Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, “Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva”, *The Silk Road*, Sayı 16, 2018, s.5.)

EK-5: Duurlig Nars, 2 numaralı mezar, kepçe.

(**Kaynak:** Hong Jin-geun, Kim Dae-hwan, Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, *Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, Mong-Gol Doleulig Naleuseu Hyungnomudeom II*, Research Report on Korean-Mongolian Joint Expedition in Mongolia VI, Seoul, 2014, s.188.)

EK-6: Noyon Uul 5 numaralı mezarlarda bulunan lakeli kaplar

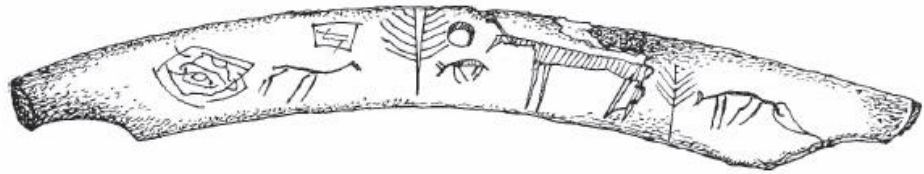
(**Kaynak:** Yeruul-Erdene, "Lacquer Ware", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.184-185.)

EK-7: Tamir Ulaan Khosu, 36 numaralı mezarda bulunan kemik üzerine yapılan çizim

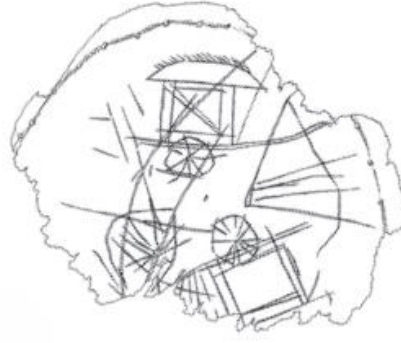
(**Kaynak:** Törbat, *Xiongnu Culture of the Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ulanbatur, 2021, s.131.)

EK-8: Emeel Tolgoi, 3 numaralı mezar, kemik üzerine yapılan çizim

(**Kaynak:** N. Batbold, "Xiongnu line drawings", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.275.)

EK-9: Burkhan Tolgoi, 79 numaralı mezarda bulunan huş ağacı kabuğu üzerine yapılan savaş arabası çizimi

(**Kaynak:** N. Batbold, "Xiongnu line drawings", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.274.)

EK-10: Morin Tolgoi mezar alanında bulunan kemik üzerine yapılan çizim

(Kaynak: Tsaagan Turbat, "Morin Tolgoi", *Encyclopedi Xiongnu*, s.136.)

EK-11: Duurlig Nars mezar alanında bulunan yeşim taşından imal edilen süsleme örnekleri

(Kaynak: Hong Jin-geun, Kim Dae-hwan, Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, Kang Hye-rim, Kim Seul-gi, *Mong-Gol Doleulig Naleuseu Hyungnomudeom II*, Research Report on Korean-Mongolian Joint Expedition in Mongolia VI, Seoul, 2014, s.189.)

EK-12: Ala-Tey Terezin mezar alanında bulunan bronz kemer tokaları

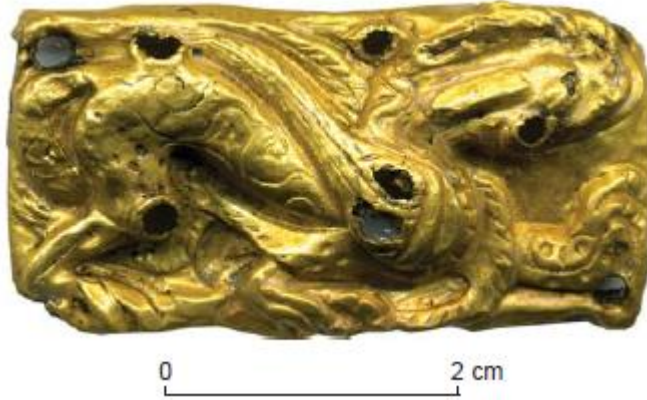
(Kaynak: Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, “Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva”, *The Silk Road*, Sayı 16, 2018, s.8.)

EK-13: Ala-Tey Terezin, AT/86 numaralı mezarda bulunan üzerinde 2 dağ keçisi ve bir at çizimi olan taş kemer tokası

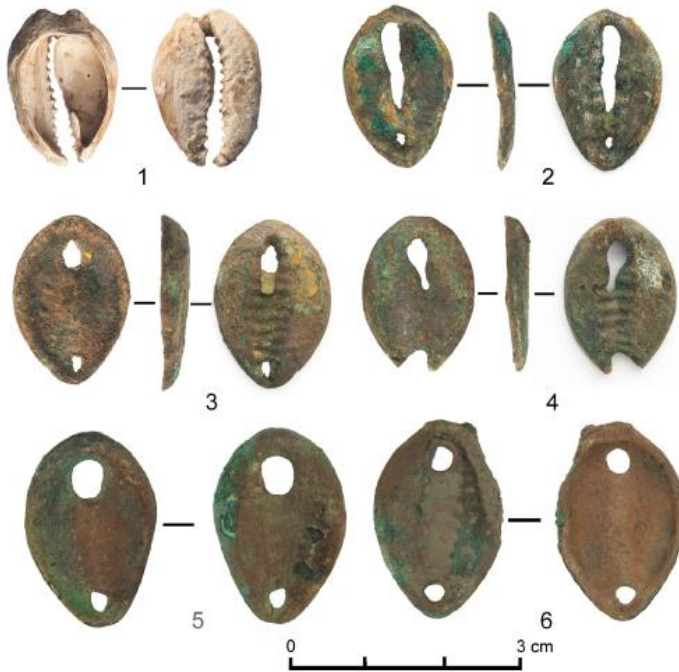
(Kaynak: Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, “Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva”, *The Silk Road*, Sayı 16, 2018, s.11.)

EK-14: Noyon Uul, 20 numaralı mezar, ejderha motifli altın kemer tokası

(**Kaynak:** Polosmak, Shastkaya, Zadorozhnyy, Kundo, Karpova, “The Xiongnu Gold from Noin-Ula(Mongolia)”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, cilt 47, sayı 1, 2019, s. 86.)

EK-15: Deniz kabuğu ve deniz kabuğu taklidi bronz süsler

(**Kaynak:** Marina Kilunovskaya, Pavel Leus, “Archaeological discoveries in Tuva: excavations of the Ala-Tey and Terezin cemeteries of the Xiongnu period in 2015–2016”, *Asian Archaeology*, Sayı 1, 2018, s.58)

EK-16: İvolga yerleşim yerinde bulunan kemik süs eşyaları

(Kaynak: Nikolay Kradin vd., *Raskopki Ivolginskogo Gorodishcha 2017*, İrkust, 2020, s.93)

EK-17: Noyon Uul'da bulunan ve Rusya'da bulunan Ermitaj Müzesi'nde sergilenen keçe halı

(**Kaynak:** Erdene-Ochir, "Felt Rugs, Silks and Embroideries of the Xiongnu", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, Ulaanbataar 2011, s.247.)

EK-18: Tamir Ulaan Khosu, 100 numaralı mezarda sağlam bir şekilde bulunan bronz TLV ayna

(**Kaynak:** Törbat, *Xiongnu Culture of the Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ulanbatur, 2021, s.81.)

EK-19: Duurlig Nars, 2 numaralı mezarda bulunan altın süs eşyası

(**Kaynak:** Ts. Egiima, "Pendants and beads", *Treasure of Xiongnu: Culture of the Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia*, s.124.)

EK-20: Gol Mod-I, 20 numaralı mezarda bulunan ejderha motifli altın dekor parçası

(Kaynak: Yeruul-Erdene, "Gol Mod Tombs", *Encyclopedi Xiongnu*, s.98.)

EK-21: Tamir Ulaan Khosu, 36 numaralı mezarda bulunan kemik saplı demir pala

(Kaynak: N. Bayarkhüü, *Xiongnu Culture of the Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ulanbatur, 2021, s.133.)

EK-22: Shoombuuzin Belchir mezar alanında bulunan saç tokaları

(Kaynak: U. Erdenebat, “Xiongnu Hair and Braids”, *Encyclopedi Xiongnu*, s.205.)

EK-23: Araştırma içindeki bazı terim ile isimlerin Pinyin ve Wade-Giles Tablosu

PİNYİN	WADE-GİLES	KARAKTER
Xiongnu	Hsiung-nu	匈奴
Chanyu	Ch'an-yü	單于
Di	Ti	狄
Touman	T'ou-man	頭曼
Modu	Motu	冒頓
Yüezhi	Yüeh-chih	月氏
Donghu	Tung Hu	东胡
Zhonghang Yue	Chung-hang Yüeh	中行說
Heqin	Ho-ch'in	和親
Junchen	Chün-ch'en	軍臣
Yizhixie	İ-chih-hsieh	伊稚斜

Wushilu	Chu-li-hu	烏師廬
Qiedihou	Chü-ti-hou	且鞮侯
Hulugu	Huluku	狐鹿姑
Huyendi	Huyenti	壺衍鞮
Xulüquanqu	Hsü-lü- ch'üan-chü	虛閭權渠
Zhuanqu	Chüan-ch'ü	顛渠

EK-24: Transkripsiyon Tablosu

ÜNSÜZ			
ÇİNCE FONETİK İŞARETLERİ	WADE-GILES	TÜRKÇE	PİNYİN
ㄅ	p	b	b
ㄆ	p'	p	p
ㄇ	m	m	m
ㄈ	f	f	f
ㄊ	t	d	d
ㄋ	t'	t	t
ㄌ	n	n	n
ㄍ	l	l	l
ㄎ	k	g	g
ㄏ	k'	k	k
ㄏ	h	h	h
ㄐ	ch	c	j
ㄑ	ch'	ç	q
ㄒ	hs	ş	x
ㄓ	ch	c	zh
ㄔ	ch'	ç	ch
ㄕ	sh	ş	sh
ㄖ	j	r	c
ㄗ	tz, ts	dz	z
ㄘ	tz' ts'	ts	c
ㄙ	sz, ss, s	s	s

(Kaynak: A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, Han Hanedanlığı Tarihi Hun Monografisi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Tablo II, 2004.)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Muhammed Lütfullah Arslan

Doğum Yeri: Eminönü/İstanbul

Doğum Tarihi: 10/12/1998

Medeni Hali: Evli

EĞİTİM BİLGİLERİ

Bursa Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü 2016-2020

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yüksek Lisans Tarih Anabilim Dalı 2021-
2024

MESLEKİ BİLGİLER

-